

من منشورات جامعة اصفهان

انتشارات دانشگاه اصفهان

۱۳۶

صوت أبي الريحان آوازي ابوريحان

باللغتين: العربية والفارسية

الدكتور غلامعلي كريمي
رئيس قسم اللغة العربية
وآدابها

بمناسبة الاحتفال بذكرى مرور ألف عام على مولد
الاستاذ أبي الريحان البيروني. أكتوبر، ۱۹۷۳

بمناسبة عيد ميلاد السيد توفيق الريحاني في ۱۳۵۲ هـ

L. Université d, Ispahan.

Publication No 138

LA VOIX D' ABOU RAÏHĀN

Etude, en arabe et Persan, de Dr . Gh . A. KARIMI

Directeur de La Section d' Arabe

à L' Université d' Ispahan

Publiée à L' occasion du Millénaire

d' Abou Raïhan Al – Birouni

Octobre 1973

بها ۱۰۰ ریال

چاپ دانشگاه اصفهان

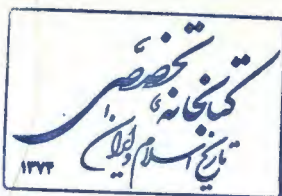
11

من منشورات جامعة اصفهان

انتشارات دانشگاه اصفهان

۱۳۶

صوت أبي الريحان

آوازی ابوریحان

اسکن شد

بالفنتين. العربية والفارسية

الدكتور غلامعلي كريمي
رئيس قسم اللغة العربية
وآدابها

بمناسبة الاحتفال بذكرى مرور ألف عام على مولد

الاستاذ أبي الريحان البيروني. أكتوبر، ۱۹۷۳

نائب مدير مركز تولد استاد ابوریحان بیرونی - مهرماه، ۱۳۵۲

مقدمة بقلم رئيس الجامعة

إن معرفة عظماء العلم و الثقافة و التعريف بهم و الكشف عن الجهود التي بذلوها لمعرفة أسرار العلوم والفنون ونشر التجارب والأفكار التي حصلوا عليها و بيان تأثيرهم في بناء ثقافة و حضارة عصرهم يعد بلاشك من أهم العوامل التي تقوى و تحفظ الصلة بين الجيل الجديد و بين الثقافة و السنن القديمة ؛ لأن معرفة الشباب الشاملة بكبار علماء و أدباء أمتهم - وخاصة أن لبعض هؤلاء الأجلاء تأثيراً كبيراً ، في العلم و الثقافة على الصعيد العالمي - من دون شك تجعلهم يشعرون بصلة متينة بينهم و بين تراثهم القومي العريق و تهزّ شعورهم الوطني و تقوى إرادتهم وإيمانهم للذود عن ذكريات الماضيين كما أنها ستكون دافعاً تلقائياً و دليلاً طبيعياً لازدياد رغبة هذه الطبقة النشيطة في اكتساب العلم على أمل أن يأتي اليوم الذي سيستطيعون فيه أن يحتلّوا منزلة أجدادهم المرموقة . و بناءً على ما ذكرنا ، فقد أصدر جلالة شاهنشاه ايران المشجع للعلم أوامره المؤكدة بعقد المؤتمرات والاجتماعات الوطنية والعالمية بغية احياء ذكرى تلك الأسماء الخالدة لمشاهير العلم والأدب و الثقافة من ابناء هذه البلاد ولكي تتاح الفرصة للعلماء والمحققين الايرانيين والأجانب ليجتمعوا و يتبادلوا نتائج دراساتهم و تحقيقاتهم حول حياة هؤلاء العلماء و مميزات آرائهم وآثارهم ولْيبيّنوا مكانتهم العلمية العالية للعالم اكثر فأكثر.

إنّ الكلمات الحكيمة التي وجهها جلالته إلى المؤتمرين إبان مراسيم افتتاح المؤتمرات و الاجتماعات - بغض النظر عن اثباتها لأهمية الموضوع - لهى دروس بالغة الأهمية لكل الايرانيين لكى يبذلوا قصارى جهودهم الصادقة متحدّين قلباً و لساناً للاحتفاء بمفاخرهم الوطنية و ليلفتوا أنظار أبناء ايران اليوم إلى مفاخرهم التليدة :

كما أن الاحتفالات بالذكريات الالفية و السنوية المتعددة بمناسبات مختلفة و تأسيس و ترميم و إعادة بناء المراقد و تأليف و ترجمة و طبع و نشر مئات الكتب و الرسائل التحقيقية حول عظماء العلوم و الفنون الايرانيين الاقدمين لهى شواهد بارزة على العناية الدائبة التى يوليها جلالته الحضارة و الثقافة الايرانية وقادة قافلة هذا التراث العريق .

و مما يبرز هذه العناية انعقاد المؤتمر الدولى بطهران فى شهر شهيور ١٣٥٢ / سبتمبر ١٩٧٣ الذى اشترك فيه عدد كبير من أساتذة و محققى ايران و سائر دول العالم لتجليل أبى الريحان البيرونى ، نابغة العلم ، بمناسبة الذكرى الالفية لمولده .

و لقد اتاحت الفرصة فى هذا المؤتمر لمن عرفوا منزلة أبى الريحان العلمية و الفلسفية الشامخة لكى يعلنوا نتيجة دراساتهم و تحقيقاتهم المثمرة لدنيا العلم و ليعرفوا نابغة آخر من نوابغ الفكر ، سطع نور علمه منذ عشرة قرون و أنار الطريق أمام المحققين و المفكرين فى العالم .

كان ابو الريحان انساناً نادراً و فذاً ؛ فقد وقف حياته الطويلة نسياً على التعلم و التفكير و التحقيق و إجراء التجارب و تأليف المصنفات و عن هذا الطريق أدّى خدمات جليلة ليس لها نظير فى سبيل دفع عجلة العلوم و المعارف

و كان هذا الرجل العظيم استاذاً لا يجارى فى اكثر علوم زمانه و له نظريات مبتكرة فى مختلف العلوم كالتاريخ و الجغرافيا و الطب و الطبيعيات و الصيدلة و الادب و الحكمة و غيرها حتى صار قدوة لعلماء عصره و قد وفق إلى اكتشاف نتائج مذهلة فى ميادين الرياضيات و الفيزياء و الهيئة و النجوم .

و قد علم الباحثين ، بشجاعته العلمية ، منذ الف عام و قبل « بيكن » و « ديكارت » بقرون عديدة أن لا يخضعوا لآراء الأقدمين ، و أرشدهم إلى الدراسة و التحقيق و جعل الملاحظة العلمية و التجربة و الاستدلال أساساً لعملهم بدلاً من الاعتماد على نظريات الماضيين .

كان ابو الريحان يعشق تربة ايران المقدسة و تتضح وطنيته هذه بجلاء من خلال مؤلفاته و تصانيفه القيمة ؛ فقد ذكر فى كتابه « الآثار الباقية » ، مسقط رأسه خوارزم بأنها « غصن من دوحة فارس » ، و كانت له علاقة خاصة بالآداب و السنن الوطنية الايرانية و بالرغم من انشغاله بالتأليف و التصنيف و التحقيق طيلة أيام السنة فقد كان يضع القلم جانباً فى يومى النوروز و المهرجان تاركاً كل عمل ليحتفل ، كما ينبغى ، بهذين العيدين كباقي الايرانيين .

كان ابو الريحان ايرانياً و انتسابه إلى ايران أمر لا يقبل الشك و لكننا إذا نظرنا بمنظار انسانى شامل نرى أن هذا العالم و العلماء المشابهين له لا يمكن أن ننسبهم إلى أمة واحدة لأنهم قد نشأوا و ترعرعوا فى مراتع العلم و من البديهي أن رفعة العلم الواسعة التى لا تخضع لحد ، هى ملك المجتمع الانسانى بأجمعه . إذن فتجليل مثل هؤلاء الرجال فى الحقيقة تجليل لمنزلة العلم و هل لاحترام و تجليل العلم معنى إلا إكرام الانسانية ؟

و بناءً على ما تقدم ، و فى الوقت الذى كانت فيه مقدمات انعقاد مؤتمر

طهران فى أوائل عام ١٣٥٢ قائمة على قدم وساق ، قامت جامعة اصفهان بتنظيم سلسلة من المحاضرات للتعريف بأبى الريحان و إطلاع المحبين بقيمة مصنفات و افكار و عقائد ابن الانسانية البار هذا .

وكان السيد الدكتور غلام على كريمى الاستاذ المساعد فى كلية الآداب و العلوم الانسانية أوّل من القى محاضراته فى هذه السلسلة و استطاع بأسلوب سلس رائع أن يكشف لمستمعيه عن جوانب مختلفة من حياة أبى الريحان .

وقد ذكر آنذاك أن هناك كتباً و رسالات عديدة حول ابى الريحان نشرها العديد من المحققين والعلماء الايرانيين والأجانب إلا أنها فى مستوى تفيد خاصة اهل العلم و ما كان أجمله أن يؤلف كتاب بأسلوب سهل تقوم جامعه اصفهان بطبعه ليكون موضع استفادة الجميع و من حسن الحظ أخذ السيد الدكتور غلام على كريمى على عاتقه هذه المهمة و بادر إلى تكميل دراساته السابقة و بذل قصارى جهوده فى مدة قصيرة نسبياً لتأليف هذا الكتاب باللغتين العربية والفارسية و قد وفق فى ذلك أيما توفيق .

لقد قام المؤلف الفاضل فى هذا الكتاب بدراسة النواحي المختلفة لشخصية ابى الريحان الادبية و العلمية والفلسفية و الانسانية من خلال بحوث موثوق بها و بأسلوب سهل و جذاب يفهمه الجميع ؛ و فى الفصل الأخير من الكتاب (الذى أخذ منه العنوان) استطاع المؤلف ، بمقدرة تصويره الخيالى ، ان يجعل القارى يسمع صوت أبى الريحان الذى يتكلم من وراء القرون والأعصار موجّهاً نصائحه الثمينة إلى مسامع شباب و طلاب و أساتذة ايران و البلاد الاسلامية الأخرى .

فأتمنى للزميل العزيز ، مؤلف الكتاب ، مزيداً من النجاح و التوفيق

و بحكم اشتغالي سنوات طويلة بالشؤون الجامعية و معرفتي بالمشاكل الحقيقية
للجامعات والجامعيين ، أرى أن صوت أبي الريحان علاج ناجع لهذه المشاكل
وأوصى الطلاب و الاساتذة و الشباب الاعزاء بالاستماع إليه باخلاص و روية

الدكتور قاسم معتمدى

رئيس جامعة اصفهان

مهرماه ١٣٥٢ / اكتوبر ١٩٧٣

ابوالريحان البيرونى

مولده ونسبته

يُعد أبو الريحان ، محمد بن أحمد البيرونى الخوارزمى من اكبر العلماء
الايرائين الذين ظهوروا على مسرح الحياة فى اواخر القرن الرابع و أوائل القرن
الخامس الهجرى .

رأت عيناه نور الحياة ، على وجه التحقيق فى اليوم الثالث من شهر
ذى الحجة عام ثلاثمائة و اثنين و ستين للهجرة المصادف لشهر سبتمبر عام
تسعمائة و ثلاثة و سبعين ميلادى ، فى أسرة ايرانية . و هناك أقوال مختلفة
حول مسقط رأسه و نسبته إلى بيرون ، و هل جاءته هذه النسبة لكونه ولد فى
بيرون ، و إذا كان الامر كذلك فما هو موقعها الجغرافى ؟

كما أن هناك اختلافاً فى ضبط كلمة « بيرون » بين المؤرخين العرب
الذين يتلفظون «بيرون» بفتح الباء و بين الايرانيين الذين يتلفظونها بكسر الباء.
فحول موقع بيرون الجغرافى يذكر الشهر زورى فى كتابه نزهة الارواح
و روضة الافراح فى تواريخ الحكماء ... مايلى : «... و بيرون مدينة بالسند
... و هى التى منشأه و مولده بلدة طيبة فيها غرائب و عجائب و لاغرو فان"
الدر ساكن الصدف ...» (١)

و يذهب ابن أبى أصيبعة أيضاً مذهب الشهر زورى فيقرر أن بيرون

مدينة تقع في السند (١)

أما يا قوت الحموى فمع أنه يعتقد بأن أباالريحان كان ينتسب إلى إحدى قرى خوارزم ، إلا أنه يذكر نقلاً عن أحد العلماء أن أهل خوارزم كانوا يسمون الغريب عن مدينتهم « بالبيروني » . و حيث إن أباالريحان عاش قليلاً في خوارزم وطالت غربته عنها لقب لذلك بالبيروني (٢) ويرى جلال الدين السيوطي أيضاً أن سبب نسبة أبيالريحان بالبيروني تعود إلى طول إقامته خارج خوارزم حيث يقول في كتابه بغية الوعاة :

« ... و هم يسمون الغريب بهذا الاسم فلما طالت غربته عنهم صار غريباً ... » (٣)

مناقشة هذه الآراء

الرأي الذي ذهب إليه الشهرزوري وابن أبي أصيبعة في أن بيرون اسم مدينة واقعة في السند لاشك غير مصيب . ذلك ؛ لأنه لم يكن لمثل هذه المدينة بهذا الاسم وجود في السند مطلقاً « و إن ما في السند هي مدينة نيرون بالنون وليس بالباء و تسمى به (نيرون كوت) و حيدرآباد » (٤)

أما ما ذهب إليه بعض المؤرخين من أن طول غربته أبيالريحان عن خوارزم هو السبب في نسبته إلى «بيرون» فلا يبدو صحيحاً أيضاً لأن هذه النسبة

١ - أنظر عيون الأنباء ، الجزء الثالث ، القسم الأول ص ٢٩ ، طبعة دارالفكر بيروت عام ١٩٥٧ .

(٢) جاء في معجم الأدباء الجزء ١٧ ص ١٨٠ طبعة مصر مانصه : « وهذه النسبة معناها البراني لأن بيرون بالفارسية معناه برأ ، و سألت بعض الفضلاء عن ذلك فزعم أن مقامه بخوارزم كان قليلاً ، و أهل خوارزم يسمون الغريب بهذا الاسم ، كانه لما طالت غربته عنهم صار غريباً ، وما أظنه يراد به إلا انه من أهل الرستاق يعني أنه من برالبلد ، »

٣ - انظر بغية الوعاة للسيوطي طبعة القاهرة عام ١٤٢٦ هـ . ص ٢٠

٤ - انظر كتاب « شرح حال نابغه شهير ايران ، للعلامة دهخدا ص ١

فيما نعلم ، كانت ملازمة لاسمه دائماً ولم تلحقه في فترة معينة من حياته .

والذى تطمئن اليه النفس فى شرح نسبة البيرونى الى أبى الريحان وبيان مسقط رأسه هو ما ذكره السمعانى فى كتابه الشهير « الأنساب » ، الذى ألفه بعد مرور قرن وأحد على وفاة أبى الريحان ؛ حيث يقول :

« البيرونى بفتح الباء الموحدة و سكون الياء آخر الحروف و ضم الراء بعدها الواو و فى آخرها نون هذه النسبة إلى خارج خوارزم فان بها من يكون من خارج البلد و لا يكون من نفسها يقال له فلان بيرونى ست و يقال بلغتهم انيترك ست والمشهور بهذه النسبة أبوريحان المنجم» (١)

و رأى السمعانى هذا ، الذى يوافق ما ذهب إليه يا قوت أيضاً ، كما أشرنا من قبل ؛ يوضح أن مسقط رأس أبى الريحان كان إحدى القرى التابعة لمدينة خوارزم .

أما فيما يتعلق بضبط كلمة بيرون بفتح الباء كما يتلقطها العرب فيبدو أن رأى البروفيسور ادوارد زاخاىو أقرب إلى الصحة حيث يقول إن باء كلمة بيرون كانت تُلَفَّظ كالكسرة المشبعة فى الأزمنة الماضية فى اللغة الفارسية وبما أن هذا الصوت فى العربية أشبه ما يكون بياء ساكن ما قبله حرف مفتوح ، لذلك ضبط الكتاب العرب هذه الكلمة بفتح الباء (٢)

١ - انظر مقدمة الاثار الباقية من XVIII ولم نعثر على الطبعة التى استفاد منها المستشرق زاخاىو فى مقدمته للاثار الباقية و الطبعة التى بين أيدينا وهى طبعة حيدر آباد عام ١٩٦٣ المطبوعة فى مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية ، تذكر فى الجزء الثانى الصفحة ٣٩٢ : « البيرونى بكسر الباء ... » و فى الهامش استنداك يبين أن كلمة البيرونى ذكرت فى بعض النسخ بكسر الباء و فى بعضها الآخر بفتح الباء .

٢ - انظر كتاب « شرح حال نابغة شهير ايران » للعلامة دهخدا ص ٢ و ٣

بيئة أبي الريحان

ليست لدينا معلومات قاطعة حول فترة طفولة أبي الريحان و لاحول دراساته الأولية و لأجل أن نقف على العوامل التي ساعدت على ظهور أبي الريحان و العلماء الشهيرين الآخرين في ذلك العصر لابد لنا من القاء نظرة سريعة على الاحوال السياسية و الاجتماعية و الثقافية في ايران في القرن الرابع والنصف الاول من القرن الخامس الهجرى .

بدأت سيادة الأتراك على بغداد و سيطرتهم على أجهزة الخلافة ؛ كما نعرف ، منذ خلافة المعتصم (٢١٨-٢٢١هـ) و ازداد نفوذهم منذ أواسط القرن الثالث الهجرى شيئاً فشيئاً حتى وصل الأمر إلى حد أصبح الخليفة العوبة بيد القادة الأتراك و نتيجة لذلك أصبحت بغداد ، التي كانت مناراً للعلم و مشعلاً للثقافة الاسلامية ، تلك المنزلة التي حصلت عليها بفضل و همة الايرانيين و غيرهم من الشعوب الاسلامية ، أصبحت مسرحاً للخصومات و التعصبات و الاضطرابات فضعفت السلطة المركزية للامبراطورية الاسلامية و بدأت الولايات الشرقية و الغربية تشق عصا الطاعة و تعلن الاستقلال .

استطاع الايرانيون ، الذين حاولوا منذ القرن الاول الهجرى الحصول على استقلال بلادهم المسلوبة بالفداء و التضحية ، حتى وصل كفاحهم الذروة في القرنين الثانى و الثالث ، استطاعوا الحصول بالتدريج على ذلك الاستقلال و إحياء لغتهم و أدبهم و ثقافتهم .

و مع أن تجزئة الامبراطورية الاسلامية و استقلال اقاليمها أدّى الى إضعاف الحكومة المركزية الاسلامية إلا أن هـ_____ذا الامر كان سبباً مباشراً فى تقدم العلم و الأدب و تحرك عجلة الثقافة . ذلك ، أن التنافس العلمى بين الأقاليم و مركز الخلافة بلغ أوجه فى ذلك العصر فكان كل أمير

يسعى إلى جذب أكبر عدد من العلماء والشعراء والأدباء إلى بلاطه و بهذا أصبح كل بلاط مؤثلاً لأهل العلم والأدب و محط أنظارهم .

ولئن لم تنح الفرصة للصفايين، بسبب قصر حكمهم وضيق حدودهم وتعدد واستمرار حروبهم، أن يخدموا العلم والأدب كما ينبغي فإن السامانيين الذين امتد حكمهم فترة طويلة من الزمن وانبسط نفوذهم على خراسان و سجستان و ماوراءالنهر و جرجان ، استطاعوا أن يجعلوا من بخارا و سمرقند مركزين للعلم والأدب بفضل وزراءهم العلماء كالجهاني و الباعى ، فبتشجيعهم العلماء أدوا خدمة كبيرة إلى الإنسانية و العلم و باغراقهم الشعراء و الكتاب بالهدايا و العطاء ازدهر الأدب الفارسي و اinct ثماره .

و لا شك أن سرّ نجاح السامانيين و الحكومات الايرانية الأخرى المعاصرة لهم فى توسيع مجال الأدب و الثقافة يكمن فى أن هؤلاء أرسوا قواعد حكمهم على حبهم لايران و إحياء آدابهم و رسومهم القديمة . ذلك لأنهم عن هذا الطريق استطاعوا أن يجلبوا تأييد وحب واندفاع الأمة الايرانية اليهم و هذا ما أعانهم على تثبيت حكمهم و ازدياد نفوذهم و دوام سلطتهم . ان الايرانيين الذين لم ينسوا بعد جور و ظلم حكام بنى امية و خداع و معاملة العباسيين اللانسانية لهم والذين كانوا يتمنون الخلاص من قيود و ربة الحكم الأجنبى، تجسدت، فى الحقيقة ، أمانيتهم الوطنية كلها فى حكومة السامانيين الذين حلوا محل الحكام الظالمين الغرباء عنهم وافتخروا بايرانيتهم وجعلوا نصب اعينهم احياء السنن والاداب والتقاليد الايرانية واقاموا عيدى السدة(١)

١- السدة : هو عيد كان يحتفل به فى ايران قبل الاسلام و فى القرون الاسلاميه الاولى ويقع فى اليوم العاشر من شهر بهمن حسب التقويم الايرانى و يوافق لليوم الثلاثين من شهر كانون الاول ، وكان الايرانيون قديماً يحتفلون باشمال النيران فيه وهذه العادة لازالت باقية عند الزرادشتيين الى اليوم .

و المهرجان (١) بما يليق مقامهما من الأبهة و العظمة .
 فلاغرواذن أن نرى، في هذا العصر، تجديد حياة القصص الحماسية الوطنية الايرانية
 القديمة وأن نرى في الشهنامة صرحاً شامخاً من النظم لن تضربه الرياح والأطمار (٢)
 و من بين السنن و التقاليد الايـــــرانية القديمة التي أحيائها
 السامانيون احترام العلماء واشتراك الامراء في مجالس بحثهم ومناظراتهم (٣)
 فكان لأمراء السامانيون يخصصون يوماً في الأسبوع لاستقبال العلماء و
 انعقاد مجالس البحث و المناظرة بحضورهم و بذلك رفعوا منزلة العلماء و
 عظموا شأنهم و من الواضح أن لهذا النوع من التشجيع و الاهتمام بهذه السنة
 التي خلفها انوشروان (٤) - و التي اقتبسها بعض الخلفاء العباسيين ، مقلدين

١ - مهرگان (المهرجان) هو أكبر أعياد الايرانيين القدماء . وكانوا يخصصون اليوم
 السادس عشر من كل شهر بآله النور «مهر» ويسمونه مهرروز (يوم الشمس) وفي اليوم السادس عشر من
 شهر «مهر» (اكتوبر) كان الايرانيون يقيمون احتفالا كبيرا يسمونه بمهرگان وقد عربت هذه الكلمة
 وأصبحت تعرف بالمهرجان. وجاء في كتاب « بند هشن » وهو من الكتب لزرادشتية الدينية
 القديمة أن (مشيا) و (مشيانة) وهما بمنزلة آدم وحواء للآريين قد ولدا في هذا اليوم وكان
 هذا الاحتفال الكبير يستمر ستة أيام من اليوم السادس عشر من شهر مهر الى اليوم الحادي
 والعشرين الذي كان يسمى بـ « رام روز » أما السنة الايرانية القديمة فكانت تقسم الى قسمين
 هما فصل الصيف و فصل الشتاء فالنوروز كان يوم الاحتفال ببدء الصيف و المهرجان يوم
 الاحتفال ببدء الشتاء .

انظر كتاب « فرهنك فارسي معين »

٢ - اشادة الى بيت مشهور من شهنامة الفردوسي:

پی افکندم از نظم کاخی بلند که از باد و باران نیابد گزند
 و معناه :

بنيت قصراً شامخاً من النظم لن تضربه الرياح والامطار

٣ - انظر كتاب « تاريخ ادبيات در ايران » للدكتور ذبيح الله صفا ج ١ ص ٢٨٠

٤ - انظر كتاب « تاريخ علوم عقلي » للدكتور ذبيح اله صفا ص ٢٣

سنن الساسانيين (١) - تأثيراً كبيراً على تقدم العلوم و الفنون .
و بما أن صلة السامانيين بالشعب كانت صلة أحاسيس وطنية -
لا كما كانت صلة الأتراك الغزنويين و السلجوقيين بالشعب الإيراني
اذ لم تكن تربطهم بهذه الأمة سوى صلة الدين - لذلك تركوا الحرية
للشعب فيما يتعلق بمعتقداتهم الدينية والمذهبية و لهذا ، لانرى التعصب الاعمى
فى عصرهم كما نراه فى عهد الأتراك بل عاشت الفئات الدينية الأخرى الى
جانب المسلمين فى سلام و وئام يجمعهم اخلاصهم لايران فنرى مثلاً أن
أبا عبد الله الجيهانى قد تقلد الوزارة و هو كما يبدو مانوى المذهب (٢) ونرى
أيضاً الدقيقى ، الشاعر الشهير يعلن صراحة انتماءه الى المذهب الزرادشتى (٣)
كما أن نصر بن أحمد السامانى اعتنق العقائد الاسماعيلية (٤) و ذلك دليل
واضح على تغلغل الحكمة و المنطق فى بيئة السامانيين و صفوة القول ، ان
الطوائف الدينية كالمسيحية و الزرادشتية و الشيعية و السنية وغيرها على اختلاف
نزعاتها و معتقداتها عاشت بحرية فى كنف السامانيين . و من الواضح أن

١ - انظر ظهرا الاسلام ص ٢٢٩-٢٣١ و تاريخ الاسلام السياسى للدكتور حسن ابراهيم
حسن ج ٣ ص ٥١٨ وما بعدها و انظر مروج الذهب للمسعودى طبعة مصر ج ٤ ص ٢٤٥
٢ - انظر كتاب «مانى و دين او» للسيد حسن تقى زاده هامش الصفحة ١٦٣ .

٣ - اشارة الى البيتين التاليين .

دقيقى چهار خصلت بر كزیده	بگیتی از همه خوئی و زشتی
لب یاقوت رنگ و ناله چنگ	می خون رنگ و کیش زردهشتی

والمعنى

اختار الدقيقى من الدنيا جميعها و قبيحها أربع خصائل :

الشفة الوردية و نعمة العود والخمر الاحمر (كلون الدم) و الديانة الزرادشتية .

انظر كتاب « تاريخ ادبيات در ايران » ج ١ ص ٤٠٩

٤ - انظر المصدر نفسه ج ١ ص ٢٤٧

لبعد نظر السامانيين هذا ، و تفكيرهم السليم و سعة صدورهم أيضاً تأثيراً كبيراً على تقدم العلوم و الفنون و اعداد العلماء فى شتى مناحى العلم و المعرفة . و حذت الأسر الايرانية الحاكمة على الاقاليم الايرانية الاخرى و التى عاصرت السامانيين ، حذوهم فكان كل أمير يعتز بما فى بلاطه من علماء و مفكرين و كان يبذل لهم العطاء و يشجعهم على المضى قدماً فى سبيل العلم و المعرفة . فى مثل تلك البيئة الخصبة عاش أبو الريحان البيرونى و ترعرع فى كنف حماة العلم و الادب و تكونت شخصيته العالمية و اكتملت معارفه الواسعة ، تلك البيئة التى شهدت بزوغ شمس العديد من العلماء الايرانيين من أمثال محمد بن زكريا الرازى و أبى نصر الفارابى و على بن العباس المجوسى الاهوازى (١) و من بعدهم ابن سينا و أبوسهل المسيحى (٢) و غيرهم الذين أسدوا خدمة كبرى للعلم و قدموا عصارة أفكارهم هدية للعالم أجمع .

ولكن ما العمل ، و قد رفضت الاقدار الا أن تزيل بعد النظر ذلك و رحابة الصدر التى تمتع بها الايرانيون فى عصر السامانيين ، و من المؤسف حقاً ان يظهر الاتراك على مسرح الحياة الايرانية - هؤلاء الذين لم تكن تربطهم

(١) يعد على بن عباس المجوسى الاهوازى المتوفى حوالى عام ٤٠٠ للهجرة من أكبر أطباء العالم الاسلامى و تتلمذ لآبى ماهر موسى بن سياد القمى و كان الاهوازى الطبيب الخاص لعنصر الدولة الديلمى و من أهم مؤلفاته كتاب «كامل الصناعة» انظر فرهنك معين المجلد الخاص بالاعلام .

٢ - أبوسهل المسيحى ، هو الطبيب المشهور الذى عاصر ابن سينا كان يعيش فى بلاط آل المامون فى خوارزم و فى عام (٤٠٣ هـ.ق) توفاه الاجل فى صحراء خوارزم حينما كان بصحبة ابن سينا و هما فى طريقهما الى خراسان و قد خلف لنا أبوسهل كتاباً شهيراً هو «المائة فى الصناعة الطبية» وهو كتاب كبير يشتمل على جميع الابواب الطبية و خلف للعامة رسائل أخرى اضافة الى الكتاب المذكور و كان أبوسهل مضطرباً فى الهندسة و النجوم و الحكمة و له فى هذه العلوم آثار و مصنفات .

انظر «فرهنك معين» المجلد الخاص بالاعلام .

بالإيرانيين صلة سوى رابطة الدين الظاهرية - ليمسكوا زمام الأمور بأيديهم و يبدأوا سياستهم التعسفية ، تلك السياسة الدينية التي اعتمدت على التعصب الاعمى و التمسك بقشور الدين و التي حلت محل السياسة الوطنية التي اتبعها السامانيون ثم بدأت مع حكم الأتراك بذور العداوة للعلوم العقلية و العلماء بالنمو و لم تلبث حركة العلماء طويلاً بل انزوت واختفت عن مسرح الحياة العلمية بحيث لم نر في الشرق عالماً بعد القرن الخامس الهجرى يحاكي العلماء الكبار الذين عاشوا في ذلك العصر .

حياة أبي الريحان و آثاره :

بدأ أبو الريحان بتعلم العلوم منذ صغر سنه في خوارزم و بقي هناك حتى الخامسة و العشرين من عمره و في تلك الحقبة من الزمن درس العلوم على يد أساتذة كبار من أمثال أبي نصر منصور بن علي بن عراق الرياضي الكبير (١) ، و ابونصر هذا ينتمي إلى أسرة آل عراق التي حكمت خوارزم منذ الفترة التي سبقت الاسلام و حتى عام ٣٨٥ للهجرة حيث قتل آخر ابنائها علي يد المامون ابن محمد مؤسس السلسلة المامونية في خوارزم و أحاطت هذه الاسرة المحبة للعلم و الادب بأبوالريحان بالرعاية و حسن المعاملة (٢)

بدأ أبو الريحان بتأليف عدة كتب في خوارزم بالذات وفتح باب المكاتبة في الامور الفلسفية مع أبي علي بن سينا نابغة بخارا الشاب الذي يكبره بسبع سنين (٣)

(١) كان ابونصر منصور بن علي بن عراق من اكبر الرياضيين والمنجمين في عصره و له مؤلفات عديدة في هذه العلوم . انظر «تاريخ ادبيات در ايران» للدكتور ذبيح اله صفا ج ١ ص ٢٠٧

(٢) انظر المصدر نفسه ج ١ ص ٢٠٧

(٣) أنظر l'Article de D. J Boilot dans l'Encyclopedie de l'Islam .T. 1 P. 1273 - 1275

و يبدو أن أباالريحان اتصل بالمنصور بن نوح الساماني (٣٨٧-٣٨٩هـ) شخصياً لانه تحدث عنه كاول مشجع له (١) و يبدو أيضاً ان اباالريحان ذهب في عام ٣٨٨ هـ إلى جرجان ليلتحق بخدمة شمس المعالي قابوس بن وشمكير عند عودته من منفاه الى عاصمة حكمه. وقد اكرم شمس المعالي وفادة ابيالريحان خير إكرام (٢) و شمس المعالي هذا ، كما نعلم ، ابن وشمكير و ابن أخي مردآويج رأس سلسلة آل زيار ، هذه السلسلة الايرانية التي كانت تحكم في ذلك الوقت جرجان و كان مردآويج مشهوراً بوطنيته و باحيائه السنن و الآداب الايرانية وفي عام ٣٢٣ للهجرة أراد أن يحتل بغداد و يقضى على الخلافة العباسية أى أنه أراد أن يتم ما كان قد عزم عليه البطل الايراني يعقوب بن ليث الصفارى قبل وفاته الا أن عبيده الاثراك اغتالوه في الحمام في مدينة اصفهان والقصة شهيرة (٣) يعد شمس المعالي قابوس ، الذي كان يرعى أباالريحان ، من الكتاب والشعراء الايرانيين الكبار و كان ينظم الشعر باللغتين الفارسية والعربية و كتابه « كمال البلاغة » دليل ناصع على غزارة علمه و أدبه ، فلا عجب أن يخصص شمس المعالي مرتباً للشاعر خسروى السرخسى (٤) وأن يكرم أمثال أبىالفرج

(١) - المصدر السابق

(٢) - المصدر نفسه

(٣) - انظر «تاريخ ادبيات در ايران» للدكتور ذبيح اله صفا ج ١ ص ٢١١-٢١٢

(٤) - خسروى السرخسى هو أبوبكر محمد بن على الشاعر العالم الذى عاش في القرن الرابع وقد لقبوه بالحكيم أحياناً لاستخدامه المصطلحات الحكمية في أشعاره و كان السرخسى يمدح قابوس بن وشمكير و صاحب بن عباد و ناصر الدولة أبا الحسن محمد سيمجور و كان ينال مرتباً سنوياً من قابوس و صاحب بن عباد . و للسرخسى قصائد شعرية باللغتين الفارسية والعربية . انظر «فرهنگ معين» المجلد الخامس بالاعلام

على بن الحسين بن هندو الاديب و الحكيم الكبير (١) و أبى الريحان البيرونى (٢) لقد أمضى أبو الريحان فترة ليست بالقصيرة من عمره فى بلاط قابوس وهناك ألف أول كتاب كبير له (الآثار الباقية عن القرون الخالية) باسم الامير قابوس ومن المحتمل أنه أتم هذا السفر الخالد فى عام ٣٩٠ للهجرة (٣)

و قد قام بطبع هذا الكتاب القيم الذى يضم مباحث مختلفة كالتقويم و بعض البحوث الرياضية المهمة و البحوث التاريخية وفصول عن النجوم ، المستشرق الالمانى البروفيسور ادوارد زاخاثولاول مرة عام (١٨٧٨م) فى مدينة لايبزيغ فى آلمانيا (٤)

ومع أن أبا الريحان كان إيرانياً خوارزمى اللهجة الا أنه كتب مؤلفاته باللغة العربية ، تلك اللغة التى أصبحت لغة التأليف والعلم فى العالم الاسلامى آنذاك ثم كتب بعد ذلك بعض مؤلفاته بالفارسية أيضاً (٥) أو بالفارسية و العربية معاً .

عاد أبو الريحان الى موطنه خوارزم قبل عام ٣٩٩ للهجرة حيث حل موضع احترام و اكرام خوارزمشاه أبى الحسن على بن المامون بن المامون و بعد وفاة خوارزمشاه هذا ، احتفى به أخوه أبو العباس المامون بن المامون و

١ - ابوالفرج على بن الحسين بن هندو : من المتميزين فى علوم الحكمة و الادب وله شعر جيد نشأ بنيشابور و كان من كتاب الانشاء فى ديوان عضد الدولة و لبس الدراعة على رسم الكتاب فى ذلك العصر و توفى بجرجان ، له كتب منها «الكلم الروحانية من الحكم اليونانية» و «مفتاح الطب» و «المقالة المشوقة فى المدخل الى علم الفلك» و «ديوان شعر» . انظر الاعلام للزركلى

٢ - انظر «تاريخ ادبيات در ايران» للدكتور صفا ج ١ ص ٢١٢

٣ - انظر . Encyclopedie de l' Islam T. 1. P. 1273-1275

٤ - انظر المصدر نفسه

٥ - انظر المصدر نفسه

بقى أبو الريحان في بلاطه مدة سبع سنين و خلال هذه المدة ، فضلا عن منزلته العلمية لعب دوراً بارزاً في السياسة كما سنرى و بعد أن قتل خوارزمشاه أبو العباس المامون بن المامون في عام ٤٠٧ هـ على يد قواده المتمردين وخضعت بلاده للسلطان القدير الغزنوي محمود بن سبكتكين أسر أبو الريحان و نقل بأمر من محمود الغزنوي الى غزنة مع عدد كبير من الاسرى في ربيع عام ٤٠٨ هـ (١) وكان بين الاسرى عدد من العلماء و الادباء كأبي نصر منصور بن علي ابن عراق استاذ أبي الريحان و أبي الخير الحسين بن بابا الخمار البغدادي (٢) و يبدو أن أبا علي بن سينا كان قد ترك خوارزم بمعية أبي سهل عيسى بن يحيى المسيحي الطبيب المعروف الى جرجان قبل هذا التاريخ أى قبل عام ٤٠٧ للهجرة .

لم يجد أبو الريحان بداً من البقاء في بلاط غزنة و يبدو أنه شغل منصب منجم البلاط الرسمي و قد صاحب محموداً الغزنوي خلال حملته على شمال غربى الهند .

و في الهند اشتغل أبو الريحان بتدريس العلوم اليونانية (٣) و فى مقابل ذلك انكب على دراسة اللغة السنسكريتية و لهجاتها و عن هذا الطريق حصل على معلومات قيمة تدور حول عقائد و علوم و آداب الهند و قد جمع

١ - انظر Encyclopedie de l' Islam T,I,p, 1273-1275

٢ - ابن الخمار وهو أبو الخير الحسن بن سواد بن بابا بن بهنام في زماننا من أفاضل المنطقيين ممن قرأ على يحيى بن عدى ، فى نهاية الذكاء والفتنة والاضلاع بعلوم أصحابه و مولده فى شهر ربيع الاول سنة احدى وثلاثين وثلاثمائة وله من الكتب كتاب الهيولى ، مقالة. كتاب الوفاق بين رأى الفلاسفة والنصارى، ثلاث مقالات . كتاب تفسير ايساغوجى، مشروح. كتاب تفسير ايساغوجى، مختصر كتاب الصديق والصدّاق، مقالة، كتاب سيرة الفيلسوف، مقالة، كتاب الحوامل ، مقالة فى الطب ... انظر الفهرست لابن النديم تحقيق رضا تجمد ص ٣٢٣

٣ - انظر Encyclopedie de l' Islam T,I,P, 1273-1275

تلك المعلومات فى كتابه القيم فى «تحقيق ماللهند من مقولة مقبولة فى العقل او مرذولة»

و قد انتهى ابو الريحان من تأليف كتابه المذكور بعد وفاة محمود الغزنوى بقليل أى فى عام ٤٢١ هـ (١) و قد طبع المستشرق الالمانى ادوارد زاخاتو الكتاب أيضاً فى لندن سنة ١٨٨٧م و بعد عام ترجم الكتاب إلى اللغة الانجليزية و طبعه فى نفس البلد .

و كان ابو الريحان قد ألف كتاباً مهماً لريحانة بنت الحسين الخوارزمى قبل هذا الكتاب بسنة ضمنه خلاصة لعلوم الهندسة و الحساب و الهيئة و أحكام النجوم بالعربية و الفارسية (٢) سماه بـ (التفهيم لاوائل صناعة التنجيم) و قد طبع R . Ramsy فى لندن عام ١٩٣٤ م النسخة العربية للكتاب المذكور مع ترجمة له باللغة الانجليزية اما النسخة الفارسية فقد حققها وقدم لها الاستاذ القدير جلال الدين همائى الاستاذ بجامعة طهران عام ١٩٤٠ ميلادى . و بعد هذين الكتابين القيمين ألف ابو الريحان سفره الكبير (القانون المسعودى فى الهيئة و النجوم) للسلطان مسعود الغزنوى (٤٢١ - ٤٣٢ هـ) و فى خلال حكم مودود بن مسعود (٤٣٢ - ٤٤١ هـ) ألف ابو الريحان كتاباً مهماً آخر فى معرفة المعادن سماه بـ (الجواهر فى معرفة الجواهر) و قد طبع هذا الكتاب F . Frenkew فى حيدرآباد سنة ١٩٣٦ م .

١ - انظر EncycloPedie de l,Islam,T,I,P,1273-1275

٢ - لانعرف بالضبط هل أنأ بالريحان ألف الكتاب اولاً باللغة العربية ام باللغة الفارسية و الذى لانشك فيه هو ان احد الكتابين ترجمة للكتاب الاخر وهناك بعض الدلائل منها ان ابالريحان قد ألف الكتاب لريحانة بنت الحسين الخوارزمى الايرانية (و ان كنا لانعلم اليوم شيئاً عنها ولاعن ايها) تشير الى ان الكتاب قد ألف بالفارسية اولاً و من ثم ترجم الى العربية ، انظر مقدمة الاستاذ جلال الدين همائى لكتاب التفهيم النسخة الفارسية

و يذكر ابو الريحان فى كتابه القيم الذى الفه فى الطب و الصيدلة و الذى يعرف بـ (الصيدلة فى الطب) او (الصيدنة فى الطب) ، انه قد جاوز سن الثمانين (١) و على هذا يجب ان يكون ابو الريحان قد توفى بعد عام ٤٤٠ هجرى - وهو التاريخ الذى يذكر عادة لوفاة - بقليل ، اى عام ٤٤٢ هـ و من المحتمل انه توفى فى غزنين (٢)

إن كثرة تصانيف و مؤلفات أبى الريحان ، التى تدل على طول باعه و عمله المضنى المستمر تثير العجب حقاً :

فقد كتب ابو الريحان عام ٤٢٧ هـ رسالة فى فهرست الكتب التى ألفها محمد بن زكريا الرازى اجابة لطلب صديق له سماها (رسالة فى فهرست كتب محمد بن زكريا الرازى) (٣) و ذكر فى ذيل هذه الرسالة بطلب من صديقه المذكور أيضاً فهرساً لمؤلفاته هو ، التى بلغت مائة و ثلاثة كتب كاملة و عشرة مصنفات لم ينته من تأليفها الى تاريخ كتابته الرسالة .

ونلاحظ فى الرسالة أيضاً أن كلا من ابى نصر منصور بن على بن عراق (٤) و أبى سهل المسيحي قد ألفا اثني عشر مجلداً باسم أبى الريحان كما ألف أبو - على الحسن بن على الجبلى مجلداً واحداً باسمه أيضاً و ذلك يدل على رفعة منزلة

١ - انظر l'article de D.J. Boilot dans l'encycloyedie de l, Islam . T 1 . P 1273 - 1275

٢ - انظر المصدر نفسه

٣ - طبع هذه الرسالة پل كراوس P.kraus لأول مرة عام ١٩٣٦ م فى باريس .

٤ - فى عام ١٩٤٨ م طبع كتاب فى حيدرآباد تحت عنوان (رسائل ابى نصر الى البيرونى) وقد تضمن احدى عشرة رسالة فى الرياضيات و النجوم بالاضافة الى الرسائل التى كتبها باسم ابى الريحان .

أبى الريحان و سمو مقامه بين علماء عصره (١)

و إذا أخذنا بنظر الاعتبار المؤلفات التى صنفها بعد تاريخ كتابة الرسالة

١ - نظراً لان هذه الرسالة تجمع القسم الاعظم من مؤلفات ومصنفات البيرونى وبما أنها تعتبر أقدم و ثيقة كتبها البيرونى نفسه للتعريف بما ألفه ، لذا نذكرها كما جاءت فى المقدمة التى كتبها المستشرق الالمانى زاخائو لكتاب الاثار الباقية عن القرون الخالية :
وكما افتتحت كلامى بكتب أبى بكر فانى أختمه بما شاهدتكم وقتاً تطلب منى من أسماء الكتب التى اتفق لى عملها الى تمام سنة سبع و عشرين و اربعمائة و قد تم من عمري خمس وستون سنة قمرية و ثلث و ستون شمسية وما تعجبت ان يصدق تأويل رؤياى وان لم يصدق حرصى عليه .
الف - قد عملت لزيج الخوارزمى علله ووسمت المسائل المفيدة والجوابات السديدة فى ٢٥٠ ورقة ،

ب- وعمل ابوطلحة الطبيب فى ذلك شيئاً يوجب مناقضته فعملت ابطال البهتان بايراد البرهان على أعمال الخوارزمى فى زيجه ٣٦٠ ورقة .

ج- وعثرت لابی الحسن الاهوازى على كتاب فى هذا الباب ظلم فيه الخوارزمى فاضطرت الى عمل كتاب الوساطة بينهما فى ٦٠٠ ورقة .

د- وعملت كتاباً وسميته بتكميل زيج حبش بالعلل وتهذيب أعماله من الزلل جاء ثلثه فى ٢٥٠ ورقة .

هـ - وكذلك عملت فى السند هند كتاباً وسميته بجوامع الموجود لخواطر الهند فى حساب التنجيم جاء ماتم منه فى ٥٥٠ ورقة .

و- و هذبت زيج الاركدن وجعلته بألفاظى اذ كانت الترجمة الموجودة منه غير مفهومة وألفاظ الهند فيها لحالها متروكة .

ز - و كتاب مقاليد علم الهيئة ما يحدث فى بسيط الكرة ١٥٥ ورقة للاصفهيد جيلجیلان مرزبان بن رستم .

ح - وعملت كتاباً فى المدارين المتحدین والمتساويين بخيال الكسوفين عند الهند و هو منى مشتهر فيما بينهم لا يخلو منه زيج من أزياءهم وليس بمعلوم عند أصحابنا .

ط - وعملت كتاباً وسميته فى أمر الممتحن وتبصير ابن كيسوم المفتتن اذ كان تعدى طوره و جهل نفسه فى هذا الباب فجاء الكتاب فى ١٠٠ ورقة .

ى- وعملت بسؤال أحد المتبحرين فى التحاويل مقالة وسميتها باختلاف الاقاويل لاستخراج التحاويل فى ٣٠ ورقة ،

وكذلك الكتب التى فات على أبى الريحان ذكرها فى الرسالة و ما ذكره حاجى

يا- و بسؤال أحد من شك فى جداول تعديل الشمس ولم يهتد لطريق تحليل حبش لها مقالة فى التحليل والتقطيع للتعديل فى ٧٠ ورقة .

يب- فى تهذيب الطرق المحتاج اليها فى استخراج هيئة الفلك عند المواليد وتحاويل السنين وغيرها من الاوقات مقالة فى ٦٠ ورقة .

يج- وللقاضى أبى القسم العامرى مفتاح علم الهيئة فى ٣٠ ورقة تضمن المبادئ مجردة عن الاشكال .

يد- و عملت على هيئة فصول الفرغانى لا بى الحسن المسافر كتاباً سميته تهذيب فصول الفرغانى فى ٢٠٠ ورقة .

يه- وله كتاباً فى افراد المقال فى أمر الاضلال استغرق هذا الفن فى ٢٠٠ ورقة .
يو- و له عندما بحث عن تسوية البيوت كتاباً فى استعمال دوائر السموات لاستخراج مراكز البيوت فى أكثر من ١٠٠ ورقة .

يز- و لبعض منجمى جرجان مقالة فى طالع قبة الارض و حالات الثوابت ذوات العروض فى ٣٠ ورقة .

يح- ومقالة صغيرة فى اعتبار مقدار الليل و النهار فى جميع الارض لتعريف كون السنة يوماً تحت القطب بغير تشكيل .

ثم عملت فيما اتصل بأطوال البلاد وعروضها وسموت بعضها من بعض :

الف- كتاب تحديد نهايات الاماكن لتصحيح مسافات المساكن فى ١٠٠ ورقة :

ب- وكتاب تهذيب الاقوال فى تصحيح العروض و الاطوال فى ٢٠٠ ورقة .

ج- وكتاب تصحيح المنقول من العرض والطول فى ٤٠ ورقة .

د- ومقالة فى تصحيح الطول والعرض لمساكن المعمور من الارض .

هـ- وأخرى فى تعيين البلد من العرض والطول كلاهما فى ٢٠ ورقة .

و- ومقالة فى استخراج قدر الارض برصد انحاط الافق عن قلل الجبال فى ٦٠ ورقة .

ز- فى غروب الشمس عند منارة اسكندرية فى ٤٠ ورقة

ح- فى الاختلاف الواقع فى تقاسيم الاقاليم فى ٢٠ ورقة .

ط- فى اختلاف ذوى الفضل فى استخراج العرض والميل .

ى- و كتاب الاجوبة والاسئلة لتصحيح سمت القبلة فى ٣٠ ورقة

يا- و ايضاح الادلة على كيفية سمت القبلة فى ٢٥ ورقة

يب- و تهذيب شروط العمل لتصحيح سمت القبل فى ٤٠ ورقة

خليفة فى كتابه كشف الظنون منسوباً إلى أبى الريحان (خمسة عشر كتاباً)

- يج- و فى تقويم القبلة ببست بتصحيح طولها وعرضها فى ١٥ ورقة
يد- فى الانبيات لتصحيح القبلة كان فى ٤٥ ورقة
يه- و تلافى عوارض الزلّة فى كتاب دلائل القبلة
وعملت فيما اتصل بالحساب:
الف- تذكرة فى الحساب والعد بارقام السند والهند فى ٣٠ ورقة
ب- كلاماً يتبعها فى استخراج الكماب و اضلاع ماوراءه من مراتب الحساب فى ١٠٠ ورقة
ج- و كيفية رسوم الهند فى تعلم الحساب
د- فى أن رأى العرب فى مراتب العدد أصوب من رأى الهند فيها فى ١٥ ورقة
هـ- وفى راسيكات الهند فى ١٥ ورقة
و- و فى سكب الاعداد جاء نصفه فى ٣٠ ورقة
ز- ترجمة ما فى براهم سدهاند من طرق الحساب فى ٤٠ ورقة
ح- منصوبات الضرب
و عملت فى الشعاعات و الممر :
الف - كتاباً سمّيته بتجريد الشعاعات والانوار عن الفضائح المدونة فى الاسفار فى ٥٥ ورقة
ب - ومقالة فى تحصيل الشعاعات بأبعد الطرق عن الساعات فى ١٠ أوراق
ج- و اخرى فى مطرح الشعاع ثابتاً على تغير البقاع فى ١٥ ورقة
د- و تمهيد المستقر لتحقيق معنى الممر فى ٦٠ ورقة
وعملت فيما اتصل بالالات والعمل بها:
الف - كتاباً فى استيعاب الوجوه الممكنة فى صناعة الاطرلاب فى ٨٠ ورقة
ب - وفى تسهيل التصحيح الاطرلابى والعمل بمركباته من الشمالى والجنوبى فى ١٠ أوراق
ج- و فى تسطيع الصور و تبطيع الكور فى ١٠ أوراق
د - و فيما أخرج ما فى قوة الاطرلاب الى العمل فى ٣٠ ورقة
هـ - و فى استئمال الاطرلاب الكرى ١٠ أوراق
و عمل فيما اتصل بالازمنة والاوقات:
الف- مقالة فى تعبير الميزان لتقدير الازمان فى ١٥ ورقة
ب- فى تحصيل الآن من الزمان عند الهند فى ١٠٠ ورقة
ج- و تذكرة فى الارشاد الى صوم النصارى و الاعياد فى ٢٠ ورقة

لوجدنا ان مجموع مؤلفاته يبلغ مائة و ثمانين كتاباً و رسالة مختلفة الحجم و

- د - في الاعتذار عما سبق لى في تاريخ الاسكندر فى ١٠ أوراق
هـ - و فى تكميل حكايات عبد الملك الطبيب البستى فى مبدأ العالم و انتهائه فى قريب
من ١٠٠ ورقة

و عملت فى المذنبات و الذوائب:

- الف - مقالة فى دلالة الاثار العلوية على الاحداث السفلية فى ٣٠ ورقة
ب - فى ابطال ظنون فاسدة خطرت على قلوب بعض الاطباء فى أمر الكواكب الحادثة
فى الجو فى ٧٠ ورقة
ج - و مقالة فى الكلام على الكواكب ذوات الازناب و الذوائب فى ٦٥ ورقة
د - و مقالة فى مضيئات الجوا الحادثة فى العلو
هـ - و مقالة فى تصفح كلام أبى سهل القوهى فى الكواكب المنقضة فى ١٥ ورقة
و عملت :

- الف - كتابا فى تحقيق منازل القمر فى ١٨٠ ورقة
ب - فى الفحص عن نوادر أبى حفص عمر بن الفرخان فى ٢٤٠ ورقة
ج - و مقالة فى النسب التى بين الفلزات و الجواهر فى الحجم فى ٣٠ ورقة
د - و مقالة فى استخراج الاوتار فى الدائرة بخواص الخط المنحنى فيها فى ٨٠ ورقة
هـ - و تذكرة فى المساحة للمسافر المقوى فى ١٠ أوراق
و - و مقالة فى نقل خواص الشكل القطاع الى ما يغنى عنه فى ٢٠ ورقة
ز - و مقالة فى أن لوازم تجزى المقادير لالى نهاية قريبة من أمر الخطين الذين
يقربان و لا يلتقيان فى الاستبعاد فى ١٠ أوراق
ح - و مقالة فى صفة أسباب السخونة الموجودة فى العالم و اختلاف فصول السنة فى
٤٥ ورقة
ط - و مقالة فى البحث عن الطريقة المتعرفة المذكورة فى كتاب الاثار العلوية فى ٤٠
ورقة

- ى - المسائل البلخية فى المعانى المتعلقة بانكسار الصناعة فى ٧٠ ورقة
يا - الجوابات عن المسائل الواردة من منجمى الهند فى ١٢٠ ورقة
يب - و الجوابات عن المسائل العشر الكشميرية

و عملت فيما اتصل باحكام النجوم:

- الف - كتاب التفهيم لاوائل صناعة التنجيم
ب - و مقالة فى تقسيط القوى و الدلالات بين أجزاء البيوت الاثنى عشر فى ١٥ ورقة
ج - و مقالة فى حكاية طريق الهند فى استخراج العمر

الموضوع و بالاضافة الى الكتب المطبوعة التى اشرنا اليها آنفاً طبع عام

- د - و مقالة فى سير سهى السعادة والغيب
هـ - فى الارشاد الى تصحيح المبادئ اشتمل على النموذارات فى ٥٠ ورقة
و - و مقالة فى تبين رأى بطلميوس فى السالكه فى ٧ أوراق
ز - و ترجمه كتاب المواليه الصغير لبراهيميهير
و أما مايجرى مجرى الاحماض من الهزل والسخف فقد ترجمت :
الف - قصة وامق و عذراء
ب - و حديث اورمزديار و مهريار
و - و حديث صنمى الباميان
هـ - و حديث داذمه وكرامى دخت جهلى الوادى (كذا)
و - و حديث نيلوفر فى قصة ديبستى و برهاكر
ز - و قافية الالف من الاتمام فى شعر أبى تمام
ح - و مقالة فى الاستخبار عن قدا الاشجار
ط - و تحصيل الراحة بتصحيح المساحة
ى - و النخذير من قبل الترك
يا - و القرعة المصرحة بالعواقب
يب - و القرعة المضمنة لاستنباط الضمائر المخمئة وشرح مزامير القرعة المضمنة
يج - و ترجمة كلب يارة و هو مقالة للمهند فى الامراض التى تجرى مجرى عفونة
و أما فيما اتصل بالعقائد فعملت :
الف - كتاباً فى تحقيق مال الهند من مقولة مقبولة فى العقل او مردولة فى ٧٠٠ ورقة
ب - و مقالة فى علة علامات البروج فى الزيجات من حروف الجمل فى ١٥ ورقة
ج - و كلام فى المستقر و المستودع فى ١٠ أوراق
د - و مقالة فى ناسديو الهند عند مجيئه الادنى
هـ - و ترجمة كتاب شامل فى الموجودات المحسوسة والمعقولة
و - و ترجمة كتاب باتنجل فى الخلاص من الارتباك
فأما ما عملته و ذهبت عنى نسخه أوسواده فكثير مثل :
الف - التنبيه على صناعة التمويه وهى أحكام النجوم
ب - و تنوير المنهاج الى تحليل الازياج
ج - و التطبيق الى تحقيق حركة الشمس

١٩٤٨ م فى حيدرآباد اربع رسائل له فى الرياضيات والنجوم فى مجلد واحد .

٥ - والبرهان المنير فى اعمال التسيير

هـ - وكتاب تنقيح التواريخ و أمثال ذلك

والذى ذكرته من تأويل رؤياى فاعلم ان للانسان فى محنه و نكائبه و ان كان أعقل الناس و أكيسهم لايزال يتوقع الفرح فيستروح الى البشائر و ينقبض عما يكره و ينطير به و يسر بالاحلام فيركن الى الفأل والاحكام و قدكنت يبشريتى على هذا فى مثل تلك الاوقات أطالب المنجمين بالنظر فى العواقب من مولدى و يبتدئون باستخراج العمر على اختلاف شديد بينهم فيه فمن أخذ له ست عشرة سنة و من أخذ له نيفاً و أربعين سنة مكذباً نفسه فقد كنت مجاوزاً للخمسين و أما غيرهم فزادوا على الستين زيادة نزره لما شارقت ذلك الوقت اكتنفتنى أعلال مهلكة اجتمع بعضها فى وقت واحد و ترادفت بعضها فى وقت دون وقت حتى رشت العظام و هدت البدن و أقعدت عن الحركة و أفستدت الحواس ثم أخذت بالانجلاء بعد أن خارت القوى بالشيخوخة و رأيت ليلة تحويل السنة الحادية والستين فى المنام كأنى مترصد للهِلال أطلبه فى مواضعه و أتأمله على مساقطه فيعجزنى رؤيته فقال لى قائل خله فانك ابنه مائة وسبعين مرة و انتبهت بعبقه و حولت الاربع عشرة سنة قمرية مع شهرين الى الشمسية فنقصت خمسة أشهر و نصف شهر و قاربت الجملة سننى عطارداً الكبرى الذى ذكروا أنه المستولى على وقت الولادة و مع هذا فلم أهش فيما ذكرته فكان قد فنى ولم يبق منه غير الجرة والقصة الالشيء واحد و هو اتمام ما على اليد من النواقص و تبييض المسود فى التعاليق:

الف - كالقانون المسمودى

ب - و كالأثار الباقية عن القرون الخالية

ج - و كالارشاد الى ما يدرك و لا ينال من الابعاد

د - و كالكتابة فى المكايل و الموازين و شرائط الطيار والشواهين

هـ - و كجمع الطرق السائرة فى معرفة أوتار الدائرة

و - و كتصور أمر الفجر والشفق فى جهتى الشرق والغرب من الافق

ز - و كتكميل صناعة التسطيح

ح - و كجلاء الاذهان فى زيغ البتاني

ط - و كتحديد المعمورة و تصحيحها فى الصورة

ى - و كعلل زيغ جعفر المكنى بأبى معشر فسائر المقالات و ما أنويه من ترجمة

كتب الهند ولايعين عليها بعدعون الله و الامان عن مقسمات الفكر غير انفساح المدة و

تأخر الاجل و سلامة الحواس و صحة البدن بحسب السن و يجب عليك أن تعلم فيما عدهته

ولا بى الريحان ما يقرب من عشرين نسخة خطية لم تطبع كاملة اولم

من كتبى مما عملته فى حدائتى و ازدادت المعرفة بفته بعد ذلك فلم أطرحه ولم استزدله فانها جميعاً أنبائى والاكثر بابنه و بشعره مفتون . و ما عمله غيرى باسمى فهو بمنزلة الربائب فى الحبور والقلائد على النحور لأميز بينها و بين الانهار فمما تولاه باسمى أبو نصر منصور بن على بن عراق مولى امير المؤمنين انا الله برهانه:

الف - كتابه فى السموات

- ب - و كتابه فى علة تنصيف التعديل عند أصحاب السند هند
 - ج - و كتابه فى تصحيح كتاب ابراهيم بن سنان فى تصحيح اختلاف الكواكب العلوية
 - د - و رسالته فى براهين اعمال حبش بجدول التقويم
 - هـ - و رسالته فى تصحيح ما وقع لايى جعفر الخازن من السهو فى زيغ الصفائح
 - و - و رسالته فى مجازات دوائر السموت فى الاصطراب
 - ز - و رسالته فى جدول الدقائق
 - ح - و رسالته فى براهين على عمل محمد بن الصباح فى امتحان الشمس
 - ط - و رسالته فى الدوائر التى تحد الساعات الزمانية
 - ى - و رسالته فى البرهان على عمل حبش فى مطالع السموت فى زيجه
 - يا - و رسالته فى معرفة القسى الفلكية بطريق غير طريق النسبة المؤلفة
 - يب - و رسالته فى حل شبهة عرضت فى الثالثة عشر من كتاب الاصول
- والذى تولاه أبو سهل عيسى بن يحيى المسيحى باسمى:**

الف - كتابه فى مبادئ الهندسة

- ب - و كتابه فى رسوم الحركات فى الاشياء ذوات الوضع
- ج - و كتابه فى سكون الارض أو حركتها
- د - و كتابه فى التوسط بين أرسطو طاليس و جالينوس فى المحرك الاول
- هـ - و رسالته فى دلالة اللفظ على المعنى
- و - و رسالته فى سبب برد أيام المجوز
- ز - و رسالته فى علة الترسة (كذا) التى تستعمل فى أحكام النجوم
- ح - و رسالته فى آداب صحبة الملوك
- ط - و رسالته فى قوانين الصناعة
- ى - و رسالته فى دستور الخط
- يا - و رسالته فى الغزليات الشمسية

تطبع ابدأً منها كتاب «تحديد نهايات الاماكن لتصحيح مسافات المساكن» و
كتاب «استيعاب الوجوه الممكنة فى صنعة الاصطربلاب»

شخصية أبى الريحان

نستطيع أن نتناول الجوانب المختلفة لشخصية أبى الريحان بمالدينا من
معلومات حول حياته و بما ذكرته الكتب القديمة حول هذه الشخصية الفذة
و بما خلفه لنا أبو الريحان نفسه من الكتب القيمة لكى نقف على حقيقة شخصيته
الكبيرة .

و للوصول إلى تحقيق هذه الدراسة سنتناول بالبحث أولاً دور أبى الريحان
السياسى - لانه ، كما سنرى ، لعب دوراً هاماً فى السياسة فى فترة من حياته -
و فى نهاية البحث سنحاول أن نعرف دوافع تدخله فى السياسة .

و سندرس ثانياً شخصيته الادبية و شاعريته باختصار و بعد ذلك سنتحدث
ثالثاً ، عن أبى الريحان العالم والفيلسوف و منزلته العلمية .

وفى الختام سنحاول أن نصور الوجه المعنوى لآبى الريحان الانسان و
نجدسه أمام أعين قرائنا الاعزاء

اولاً ، أبو الريحان السياسى :

نشاهد فى فهرست كتب البيرونى كتاباً تحت عنوان «المسامرة فى أخبار
خوارزم» إلا أن هذا الكتاب لم يسلم ، لسوء الحظ ، من تصارييف الدهر و لم

← يب - و رسالته النرجسية

و مما عمله ابو على الحسن بن على الجبلى باسمى الرسالة المعنونة بمن و عن . و قد
عرضت عليك ما معى من هذه الكتب لتعلمنى موقع اشتهاك منها لاقربه منك و أنزهك به
والسلام . تمت الرسالة للاستاذ المعروفة بالفهرست .

يعثر على أثر له إلا ما نقل منه أبو الفضل البيهقي (١) فى نهاية تاريخه الشهير ويتضح من تلك الخلاصة التى ذكرها البيهقي أن أبا الريحان ، بغض النظر عن منزلته و شخصيته العلمية ، حظى بمرکز سياسى خطير ، و ان كان لم يتقلد منصباً رسمياً كالوزير مثلاً :

كان محمود الغزنوى ، كما نعلم ، فى صدد القضاء على الاسر الايرانية الحاكمة (٢) ومن بينها أسرة خوارزمشاه ليضم أقاليمهم الى مملكته الواسعة. و أبو الريحان الذى اقام سبع سنوات فى بلاط ابي العباس المامون بن المامون امير خوارزم و عاش الاحداث التى مرت على ابي العباس و شهد نهاية حكم هذه الاسرة يذكر لنا بدقة تلك الوقائع ؛ و من خلال ما كتبه يتضح لنا دوره السياسى الهام فى بلاط ابي العباس .

يخبرنا البيرونى عن خوف ابي العباس خوارزمشاه من محمود الغزنوى

(١) - هو أبو الفضل محمد بن الحسين المتوفى عام ٤٧٠ هـ . كان من كبار الكتاب المعاصرين للغزنويين فى القرن الخامس . ولد فى بيهق و أتم دراساته فى نيسابور ثم اشتغل كاتباً فى ديوان الرسائل لمحمود الغزنوى الذى كان يشرف عليه الكاتب الشهير أبو نصر مشكان . وبقى يعمل فى الديوان مدة تسعة عشر عاماً الى عهد السلطان عبدالرشيد الذى ولاه ديوان الرسائل. و قد ألقى به فى السجن بعد أن و شى به بعض أعدائه وحساده و حينما خرج من السجن انزوى عن الناس . ومن مولفاته «زينة الكتاب» فى فن الكتابة الذى لم يسلم من تصاريف الدهر و كتاب « تاريخ آل سبكتكين » الذى هو الآخر لم يبق منه سوى قسم يعرف بالتاريخ المسعودى أو تاريخ البيهقي . و منهج البيهقي فى نقل الوقائع والاحداث و دقته فى استقصاء الامور و رجوعه الى الوثائق و المستندات الصحيحة قد أعطى لكتابه قيمة علمية كبيرة كما أن أسلوبه فى الكتابة و قوة و دقة تعبيره قد أضفى على الكتاب قيمة أدبية بالغة فى الادب الفارسى . و ترجم الاستاذ يحيى الخشاب بمساعدة المرحوم صادق نشأت تاريخ البيهقي الى اللغة العربية عام ١٩٥٦ ميلادى .

(٢) - انظر كتاب «فرخى سيستانى» للاستاذ الدكتور غلامحسين يوسفى ص ١٨٠ و ما بعدها

قائلا : «... و ابو العباس كان يبحث عما يرضى محموداً الغزنوى فى كل امر و يظهر تواضعا لاحد له .. » (١) ثم يشرح لنا بدقة كيف كان خوارزمشاه يقف فى مجلس الخمر و يامر حاشيته بالوقوف ايضاً ليذكروا الامير محموداً الغزنوى و يشربوا نخب صحته (٢) ثم يأتى البيرونى بنموذج آخر يصور فيه خوف ابى العباس من محمود الغزنوى فينقل لنا ان الخليفة العباسى القادر بالله (٣٨١-٤٢٢) ارسل الى ابى العباس خوارزمشاه بواسطة امير الحاج خلعة مع العهد واللواء مع لقب « عين الدولة » و « زين الملة » و يضيف البيرونى ان ابا العباس ارسلنى سرأ الى رسول الخليفة ، قبل وصوله الى خوارزم لاستلم هدايا الخليفة العباسى لكى لا يعلم احد بها خوفاً من معرفة محمود الغزنوى بامر الرسول و يضيف .

« استلمت خفية هدايا الخليفة العباسى من رسوله و جئت بهما الى خوارزم و سلمتها الى ابى العباس فامر باخفائها ؛ ولم يظهرها طالما استقام لهم الدهر و حينما حل الزمان الذى كان لابد من أن تضمحل فيه هذه الاسرة أظهروا عطايا الخليفة فكان ماكان وحدث ماحدث » (٣) .

يتبين لنا من هذه الواقعة مدى اعتماد أبى العباس خوارزمشاه على أبى الريحان لان إطلاع أبى الريحان على هذا السر الخطير و إرساله لمقابلة رسول الخليفة العباسى كتماناً لامره ، لا يدل إلا على ثقة أبى العباس الكبيرة بأبى الريحان كما يدلنا على اشتغال أبى الريحان بالامور السياسية الخطيرة إلى جانب اشتغاله بالعلم .

١ - انظر تاريخ البيهقى طبعة كلية الآداب بمشهد (دانشكده ادبيات مشهد) ص ٩٠٧

٢ - انظر المصدر نفسه ص ٩٠٨

٣ - انظر المصدر نفسه ص ٩٠٨

«ثم نقرأ أيضا فى تاريخ البيهقى ، نقلا عن أبى الريحان أن محموداً الغزنوى ، الذى كان يبحث - كما أشرنا - عن الحجيج و الاعذار للايقاع بابى العباس ، طمعاً فى ملكه ، قال لوزيره أحمد بن حسن الميمندى: «ان اباالعباس خوارزمشاه لا يصدقنا فى نواياه ...» (١) فطلب الوزير منه أن يمنحه الفرصة لاختبار أبى العباس ، وشرح له خطة الاختبار ، فقبل محمود ذلك ، فأرسل الوزير من يوصل الى أبى العباس « انه إذا كان يرغب فى كف أطماع الناس عن ملكه فلماذا لا يخطب باسم السلطان ؟ (أى محمود الغزنوى) » ويضيف الوزير أنه يقول ذلك على سبيل اسداء النصيحة والسلطان لا يعلم عنها شيئاً . (٢)

و يحكى لنا ابو الريحان قائلاً: وحينما وصل هذا الكلام الى خوارزمشاه « أحضرنى و اختلى بى ثم أطلعنى على قول الوزير أحمد بن حسن الميمندى فى هذا الخصوص » (٣) فقلت له : «انس هذا الحديث ، أعرض عن العواء و لا تسمعها فما كل خطاب محوج الى جواب و اغتنم قول الوزير انه متبرع بهذا القول ، و أنه يسديه نصيحة منه ، و ان سلطانه لا يدري عنها شيئاً ، و اكنم هذا الحديث و لا تنفض به لأحد لأن فى الافضاء به شراً عظيماً . فقال خوارزمشاه ما هذا الذى تقول ، ان هذا كلام لا يقال بغير أمر السلطان و ليس محمود ممن يلعب معهم بمثل هذا ، و أخشى اذا لم أجعل الخطبة باسمه طوعاً أن يحملنى عليها كرهاً ، والصواب أن نبعث سفيراً على عجل يتحدث الى الوزير فى هذا الأمر ، على نحو يحملهم على أن يطلبوا منا الخطبة بأنفسهم فتكون منة منا ، و لا يجوز أن نقهر على هذا ، فقلت الامر للامير » (٤)

١ - انظر تاريخ البيهقى ، طبعة كلية الاداب بمشهد ص ٩١١

٢ - انظر المصدر نفسه ص ٩١٠ - ٩١١

٣ - انظر المصدر نفسه ص ٩١١

٤ - انظر الترجمة العربية لتاريخ البيهقى ص ٧٣٧

كان أبو الريحان ، كما نلاحظ ، يعلم جيداً بأن قواد ورؤساء جيش أبي العباس خوارزمشاه لا يطيقون أن يذكر اسم محمود الغزنوي في الخطبة وإذا ما سمعوا بذلك فانهم سيثورون على أبي العباس ، و هو ما انتهى إليه الأمر كما نعرف .

تدل هذه الحادثة بصورة أوضح على أن أبا العباس خوارزمشاه كان يختلي بأبي الريحان و يستشيره في الأمور السياسية الهامة و يطلب منه الحلول لمشاكله ، و إن كان لم يأخذ برأى أبي الريحان الصائب بشأن الخطبة و أخيراً نرى أبا الريحان ، في الأحداث التي أدت إلى اضمحلال وانقراض أسرة خوارزمشاه المأمونية ، يحلّ موضع المستشار القريب و الرفيق الصديق لأبي العباس ؛ فقد كان يستميل قلوب قواد الجيش الذين لم يقبلوا بأى ثمن ذكر اسم محمود الغزنوي في الخطبة من جهة ؛ (١) و من جهة أخرى بذل جهوداً كبيرة لعقد حلف بين خانات تركستان و خوارزمشاه للوقوف بوجه محمود الغزنوي بعد أن اتضح له عداء محمود لأبي العباس (٢)

١ - انظر تاريخ البيهقي طبعة لدية الآداب بمشهد ص ٩١٣ - ٩١٤
٢ - يذكر أبو الريحان القصة بقوله : « قلت ان خانات تركستان ساخطون على الأمير وهم أصدقاء للسلطان محمود و من الصعب التغلب على خصم واحد ، فاذا اتحد الخصمان فان أمر مقاومتهما يطول ، فلا بد من استمالة الخائنين فانهم اليوم مشغولون بحرب على حدود داوذكند ، وعلينا بذل الجهد لاقرار الصلح بين الخان والايك بواسطة الأمير ، فانهم سيقدمون هذا كثيراً و يقبلون الصلح ، و يفيد الأمير بذلك فائدة عظيمة ، و اذا تصالحوا فانهم لن يثيروا خصومة ابداً . قال : أرجى هذا حتى اتفكر فيه ، فقد أراد أن يظهر بأنه وحده صاحب هذه الفكرة ، ثم انه صمم على هذا الرأي وجد فيه ، و بعث الرسل مع الهدايا الغالية حتى يتم الصلح بين المتقاتلين على يديه ، فاصطلحوا ، و حفظوا له هذا الجميل ، فقد كان حديثه أطيب أثراً في تهدئة الحرب من حديث السلطان محمود و أوفدوا اليه الرسل و قالوا له ان هذا الصلح من بركات اهتمامه و شفقتة ، و عقدوا معه العهد و تبادلوا و اياه الصلات ، فلما بلغ هذا الخبر السلطان محموداً أعمل فيه خياله و أساء الظن بكل من خوارزمشاه و خانات تركستان ، و سار حتى بلغ بلخ ، و بعث برسله معاتباً الخان والايك عما جرى ... » انظر الترجمة العربية لتاريخ البيهقي ص ٧٣٩ - ٧٤٠

صحيح أن هذه التدابير لم تؤدّ إلى نتيجة مثمرة لكنها تشير بوضوح إلى أن أبا الريحان كان يلعب دوراً بارزاً في إدارة إمارة خوارزمشاه و تبين أيضاً أن أبا الريحان كان العدو اللدود والخصم العنيد لمحمود الغزنوي في الجهاز السياسي لابي العباس .

فلا عجب إذن أن نرى محموداً الغزنوي يأسر أبا الريحان ، بعد فتحه خوارزم ، و يرسله مع الاسرى والسجناء الآخرين الى غزنة (١) وهناك ، كما يقول ياقوت الحموي ، يقتل استاذة ؛ عبد الصمد الاول بن عبد الصمد الحكيم بتهمة الكفر والقرمطة و يهيم بقتل أبي الريحان أيضاً و لكن شفاعة بعضهم له و قولهم بأنه فريد عصره في علم النجوم و انه يصلح للعمل في البلاط ينقذه من مصيره المحتوم . (٢)

ان ما جاء في كتاب چهارمقاله (المقالات الاربعة) للعروضي (٣) حول معاملة محمود الغزنوي لابي الريحان يدل على حقد محمود لهذا العلامة الكبير الذي لانظير له في عصره ، لأن ما يحاك حول حياة العظماء من أساطير ، لابد و أن تكون هناك رابطة بينها وبين حياتهم الحقيقية ؛ فقد جاء في كتاب چهارمقاله أن محموداً الغزنوي حينما وجد أن أبا الريحان أجاب عن جميع أسئلته

١ - انظر . Encyclopedie de l' Islam T. 1. P. 1273-1275

٢ - انظر معجم الادبا الجزء ١٧ ص ١٨٦

٣ - هو ابو الحسن نظام الدين أحمد بن عمر بن علي النظامي السمرقندي وهو من شعراء وكتاب القرن السادس الهجري . ولد في سمرقند ثم سافر الى خراسان بعد اكتسابه العلوم والمعارف والتحق ببلاد آل شنسب ومدحهم و الف كتابه المعروف : « چهارمقاله » باسم ابي الحسن حسام الدين علي بن فخر الدين مسعود الامير النوري سنة ٥٥١ هـ و كتابه هذا الذي يشتمل على مقدمة في الحكمة و العلوم الطبيعية ثم على أربع مقالات في فن الكتابة و فن الشعر و علم النجوم و علم الطب له أهمية تاريخية و جغرافية و أدبية أيضاً .

باجابات صحيحة و دقيقة غضب عليه و أمر بالقائه من على سطح قصره . (١)
ولعل خوف أبي الريحان من حقد محمود هو الذي دفعه الى نصيحة الملوك بقوله:
« جلّ خطر الملوك عن المجازاة بانتقام و ليس للملك أن يحسد الاّ على
حسن التدبير والسياسة » (٢)

و لرب سائل يسأل لماذا انّ عالماً كأبي الريحان الذي وقف حياة ،
بصدق ، على العلم والمعرفة والذي رفض ترفعاً اقتراح شمس المعالي قابوس بن
وشمكير الذي اراد ان يسلم اليه شؤون مملكته ، (٣) لماذا ولاى سبب اشتغل
بالسياسة فى خوارزم الى هذا الحد ؟

و اوّل سبب نلتمسه لتدخل ابي الريحان فى سياسة خوارزم هو اعترافه
بالجميل و تقديره لمودة ابي العباس له و لاحترامه العلم و العلماء ؛ فكما نعلم
انّ ابا الحسن على بن المأمون خوارزمشاه و اخاه ابا العباس من بعده و وزيرهما
ابا الحسين السهلى او (السهيلي) كانوا من المحبين و الحماة للعلماء الكبار فى
بلاطهم كابن سينا و ابي نصر منصور بن على بن عراق و ابي سهل الميحي
و ابي الريحان . (٤)

-
- ١ - انظر كتاب چهارمقاله (المقالات الاربعة) للعروضى طبعة الدكتور معين ، مقالة
النجوم ، الحكايتين الثانية والثالثة ص ٩١ و ما بعدها .
 - ٢ - انظر المقدمة التى كتبها المستشرق زاخاو للآثار الباقية ص ١١١ ، و انظر
ايضاً ترجمة تنمة صوان الحكمة ، ملحق مجلة مهر طهران السنة الخامسة عام ١٩٤٠ ذيل
الحكيم ابو الريحان
 - ٣ - جاء فى كتاب معجم الادباء مانصه : « ... و اما بناهة قدره و جلالة خطره
عند الملوك فقد بلغنى من حظوظه لديهم أن شمس المعالي قابوس بن وشمكير اراد أن يستخلصه
لصحبتة و يرتبطه فى داره على أن تكون له الامرة (الولاية) المطاعة فى جميع ما يحويه ملكه
و يشتمل عليه ملكه فأبى عليه و لم يطاوعه و لما سمحت قرونته بمثل ذلك أسكنه فى داره
و أنزله معه فى قصرة ... » انظر معجم الادباء الجزء ١٧ ص ١٨٢ .
 - ٤ - أنظر « تاريخ ادبيات در ايران » للدكتور صفا ج ١ ص ٢٠٧ - ٢٠٨

جاء في تاريخ البيهقي قول أبي الريحان عن معاملة أبي العباس المأمون
ابن المأمون خوارزمشاه له كما يلي :

« ركب خوارزمشاه يوماً فرسه و هو يشرب الخمر فلما صار قريباً من
حجرتي أرسل في طلبى فتأخرت قليلاً فى الحضور فساق فرسه حتى وصل إلى
باب حجرة نوبتى و أراد أن يترجل عن ظهر فرسه فقبلت الارض بين يديه
و أقسمت عليه أيماناً مغلظة فلم يترجل و قال :

العلم من أشرف الولايات يأتیه كل الوری ولا یاتی

ثم قال : لولا الرسوم الدنياویة لما استدعيتك فالعلم يعلو ولا یعلی « (١)
و تكشف هذه القصة لنا النقاب عن مدى اهتمام خوارزمشاه بالعلماء
عامة و بأبى الريحان خاصة كما تبين عطفه و محبته له ، فمن الطبيعى إذن أن
نشاهد إنساناً كابى الريحان يهرع إلى مساعدة أبى العباس - صديقه و حاميه - فى
وقت الشدة والضيق و يبحث له عن حل " للزامة التى حاقت به .

و هناك سبب منطقی آخر يبدو لنا لدفع أبى الريحان إلى تعاطيه السياسة
و هو ، أن " عالماً حكيماً كأبى الريحان لم يكن بمقدوره إلا أن يخالف سياسة
التعصب المذهبى الاعمى التى كان ينتهجها محمود الغزنوى فى حكمه ، تلك
السياسة التى كانت تخالف العلوم العقلية و تكن " العدا و الحقد للعلماء (٢) ؛

١ - انظر تاريخ البيهقي طبعة كلية الاداب بمشهد ص ٩٠٩ . و ذكر ياقوت فى
معجم الادباء (الجزء ١٧ ص ١٧٢-١٨٣) كما يلي : «... و دخل خوارزمشاه يوماً و هو
يشرب على ظهر الدابة فأمر باستدعائه (أى باستدعاء أبى الريحان) من الحجرة فأبطأ قليلاً
فتصور الامر على غير صورته . و ثنى العنان نحوه و رام النزول فسبقه أبو الريحان الى البروز
و ناشده الله ألا يفعل فتمثل خوارزمشاه :

العلم من أشرف الولايات يأتیه كل الوری ولا یاتی

ثم قال : لولا الرسوم الدنياویة لما استدعيتك فالعلم يعلو ولا یعلی و كانه سمع هذا
فى أخبار المتضد

٢- انظر كتاب «فرخى سيستانى» للاستاذ الدكتور يوسفى ص ١٧٠ و ما بعدها

فكان أبو الريحان يرى بأم عينه كيف كان محمود الغزنوي يسعى للقبض على الفيلسوف الاسلامي الكبير ابن سينا (١) ليقتله بتهمة الكفر والزندقة و كان يرى أيضاً بعين ذكائه ماسيؤول إليه مصير العلماء كأمثال عبد الصمد الاول بن عبد الصمد الحكيم (٢) و ابن فورك (٣) و أبي نصر منصور بن علي بن عراق (٤) و ابي عبدالله

١- انظر «تاريخ ادبيات در ايران» للدكتور صفا ج ١ ص ٣٠٤

٢- يذكر ياقوت الحموي في كتابه معجم الادباء (الجزء ١٧ ص ١٨٦) :

« وحدثني بعض أهل الفضل أن السبب في مصيره (أي مصير أبي الريحان) الى غزنة أن السلطان محموداً لما استولى على خوارزم قبض عليه و على استاذه عبد الصمد الاول بن عبد الصمد الحكيم و اتهمه بالقرمطة والكفر فأذاقه الحمام و هم أن يلحق به أبو الريحان فساعدته فسحة الاجل بسبب خلصه من القتل وقيل له: انه امام وقته في علم النجوم و ان الملوك لا يستغنون عن مثله ... »

٣- ابن فورك هو الاستاذ أبو بكر محمد بن الحسن بن فورك المتكلم الاصولي الاديب النحوي الواعظ الاصفهاني، درس العلوم في العراق ثم ذهب الى الري و من هناك الى نيسابور حيث درس العلوم على جماعة من المتفقهة . له تصانيف متعددة في أصول الفقه والدين ومعاني القرآن، قريبة من مائة مصنف، كما يقول ابن خلكان ، و «كان رجلاً صالحاً ، سمع الحديث ، و روى عنه أبو بكر البيهقي و أبو القاسم القشيري وغيرهما، قتله محمود بن سبكتكين بالسم ، كما يقول ابن تغري بردي . انظر وفيات الاعيان ج ٣ ص ٤٠٢ ، و النجوم الزاهرة ج ٤ ص ٢٤٠

٤- ينقل تاج الدين السبكي عن مقدمة لتاريخ خوارزم الذي ألفه صاحب الكافي ، جانباً من أخبار أبي نصر منصور بن علي بن عراق و يذكر أنه «كان مقيماً بقرية على باب البلد و له بها قصر مشيد ...» ثم يعرج على ذكر مقتله على يد محمود الغزنوي فيقول : «و أبو نصر هذا هو الذي نزل عنده السلطان أبو القاسم محمود حين دخل خوارزم في ضيعته هذه فأضافه و أضاف جنده و لم يحتج في ضيافتهم الى احضار شيء من موضع آخر . قال و سمعت الثقات أنه أخرج لكل فرس كان معهم وقت العشاء مخلاة بالشعير و عذاران جديدان . قال غير أن السلطان اتهمه بسوء الاعتقاد فانه لم يرفى ضيعته مسجداً فلما دخل الجرجانية أمر به بلبه فصلب مع من صلب من المتهمين بسوء الاعتقاد في سنة ثمان و أربع مائة ... » . انظر طبقات الشافعية الكبرى ج ٤ ص ٣٠٦

الفقيه المعصومي (١) الذين شربوا كأس الردى على يد محمود الغزنوى فيما بعد ؛ لهذا ، بذل البيرونى كل طاقاته وإمكانياته وسعى جاهداً فى سبيل صون خوارزم من براثن تعصب قوم قال فيهم الفردوسى الشاعر الايرانى الكبير :

«يبحثون عن ضرر الناس لتحقيق مآربهم ويأخذون من الدين عذراً» (٢) .
صحيح أن أباالريحان بقى حياً بعد فتح خوارزم وعاش سنوات عديدة فى بلاط غزنة ، و اصل فيها دراساته العلمية و ألف كتباً قيمة خلّدت له ولكن ، كما أوضح الاستاذ الدكتور ذبيح الله صفا فى كتابه القيم «تاريخ العلوم العقلية فى الحضارة الاسلامية» لم يحظ أبوالريحان فى بلاط محمود الغزنوى بحرية كافية وسط تلك البيئة المتعصبة ليعبر عن أفكاره و يبين عقائده . (٣)

ثانياً ، أبوالريحان الاديب :

مع أن أباالريحان كان مضطرباً فى النجوم و العلوم الرياضية و الطبيعية و الميادين العلمية الاخرى ، و قد كتب أكثر آثاره فى هذه المجالات ، الا أنه كان على جانب كبير من المعرفة باللغات المتعددة كالفارسية و العربية و السنسكريتية و العبرية و السريانية (٤) التى منحته ذوقاً لغوياً خاصاً نرى تأثيره فى اختياره

١ - هو أبو عبدالله أحمد بن عبدالله بن أحمد ، الفقيه المعصومي . كان من أشهر تلاميذ ابن سينا و أقواهم و نقل عن ابن سينا أنه قال فيه : « هو منى بمنزلة أرسطو من أفلاطون » و قد ألف أستاذه ، ابن سينا « رسالة العشق » باسمه برجاء منه و كان المعصومي واحداً ممن قتلهم محمود الغزنوى . انظر « تاريخ علوم عقلية » للدكتور صفا ج ١ ص ٢٩١

٢ - اشارة الى بيت الفردوسى المشهور :

زبان کسان از پی سود خویش بجویند و دین اندر آرند پیش

٣ - انظر كتاب « تاريخ علوم عقلية » للدكتور صفا ج ١ ص ٢٨٢

٤ - انظر كتاب « شرح احوال نابغه شهير ايران » للعلامة دهخدا ص ١٩

الكلمات الدقيقة والعبارات الرصينة وفي أسلوبه التعبيري الدقيق الذى ظهر فى كتاباته و ترجماته ؛ و بالاضافة الى ذلك لابی الريحان تصانيف أدبية رائعة ارتفعت به الى عداد الادباء الكبار . فلاعجب أن نرى ياقوتاً الحموى يأتى بترجمته فى كتابه معجم الادباء و يذكر سبب ذلك بقوله :

«... انما ذكرته أناهنا لان الرجل كان أديباً أريباً لغوياً له تصانيف فى ذلك» (١) ثم يشير ياقوت الى كتب أبى الريحان الادبية و التى شاهدها بنفسه فيقول :

«رأيت أنا منها كتاب شرح شعر أبى تمام ، رأيت به خطه لم يتممه ، كتاب التعلل باحالة الوهم فى معانى نظم اولى الفضل ، كتاب تاريخ أيام السلطان محمود و أخبار أبيه ، كتاب المسامرة فى أخبار خوارزم ، كتاب مختار الاشعار والآثار» (٢)

إن كتابة شرح على شعر شاعر ، صعب الاسلوب ، معقد الخيال ؛ كأبى تمام ، لا يدل إلا على وسعة الاطلاع والمعرفة بخفيايا و دقائق الشعر العربى كما أن تأليف منتخب من زبدة النظم و النشر العربى (كتاب مختار الاشعار والآثار) يوضح لنا مدى اطلاع و ذوق وحب أبى الريحان للادب العربى . والطريف أنه كان يقرض الشعر بالعربية أحياناً و كان يقول بعض أبيات فى مناسبات مختلفة .

فمن شعره قوله ردّاً على شاعر جساء يمدحه متملقاً فينتفض أبو الريحان و يرد عليه بعنف مستنكراً الفخر بالآباء و مستهزئاً به ويستعمل فى ذلك كلمات ركيكة المعنى إمعاناً فى السخرية :

١- انظر معجم الادباء ج ١٧ ص ١٨٥

٢- انظر المصدر نفسه

يا شاعراً جاء نى يخرى على الألب
وجدته ضارطاً فى لحيته سفهاً
و ذاكرأ فى قوافى شعره حسبى
إذلت أعرف جدى حق معرفة
إنى أبولهب شيخ بلا أدب
و المدح و الذم عندى يا أباحسن
فاعفنى عنها لا تشغل بهما

وافى لىمدحنى و الذم من أدبى
كلاً فلحيته عشونهما ذنبى
ولست والله حقاً عارفاً نسبى
وكيف أعرف جدى إذ جهلت أبى
نعم ، و والدتى حمالة الحطب
سيان مثل استواء الجد واللعب
بالله لا توقعن مفساك فى التعب (١)

و يرى أن المجد الحقيقى لا يكتسب إلا ببذل الجهود

و من حاتم حول المجد غير مجاهد
و بات هزير العين فى ظل راحة
و يرى أن طلب العلم لا ينبغى أن يكون ذريعة للتقاعس عن الدفاع؛
و صنعة الجنس الشعري واضحة فى البيتين

فلا يغرك منى لىن مس
فانى أسرع الثقلين طراً
تراه فى دروس و اقتباس
إلى خوض الردى فى وقت باس (٣)

و يقول فى علاقاته بالملوك ومعاملتهم له :

مضى أكثر الأيام فى ظل نعمة
قال عراق قد غذونى بدرهم
و شمس المعالى كان يرتاد خدمتى
و أولاد مأمون و منهم عليهم

على رتب فيها علوت كراسيا
و منصور منهم قد تولى غراسيا
على نفرة منى و قد كان قاسيا
تبدى بصنع صار للجال آسيا

١ - انظر معجم الادباء ج ١٧ ص ١٨٩

٢ - انظر المصدر نفسه

٣ - انظر المصدر نفسه

و آخرهم مأمون رفّته حالتي
و لم ينقبض محمود عني بنعمة
عفا عن جهالاتي و أبدى تكثرماً
عفاءً على دنيای بعد فراقهم
ولمّا مضوا واعتضت منهم عصابة
و خلّفت في غزنین لهما كمضغة
فأبدلت أرقاماً و ليسوا كمثلهم
بجهد شأوتُ الجالين ائمة
فما برکوا للبحث عند معالم
فسائل بمقداری هنوداً بمشرق
فلم يشنهم عن شكر جهدي نفاسة
أبو الفتح في دنيای مالک ربقتي
فلا زال للدنيا و للدين عامراً

و نوه باسمي ثم رأس راسيا
فاغنى واقني مغضيا عن مكاسيا
و طرّى بجاه رونقي و لباسيا
و واحزني إن لم أزر قبل آسيا
دعوا بالتناسي فاغتنتم التناسيا
على وضم للطير للعلم ناسيا
معاذ الهی أن يكونوا سواسيا
فما اقتبسوا في العلم مثل اقتباسيا
و لا احتسبوا في عقدة كاحتباسيا
و بالغرب من قدقاس قدر عماسيا
بل اعترفوا طراً و عافوا انتكاسيا
فهات بذکراه الحميدة كاسيا
و لا زال فيها للغواة مواسيا (١)

و يبدو أن رأى ياقوت في شاعرية أبي الريحان رأى صائب حيث قال:
« ... وكان يقول شعراً إن لم يكن في الطبقة العليا فأنّه من مثله حسن. » (٢)

و من أعماله الأدبية الأخرى ترجمته لعدة قصص فارسية إلى اللغة العربية
منها قصة « شادبهر و عين الحياة » التي سماها بـ « قسيم السرور و عين الحياة »
و قصة « سرخ بت و خنك بت » ؛ و هي حكاية تدور حول صنمى الباميان
الواقعة في بلخ و قد سماها بـ « حديث صنمى الباميان » و الجدير بالذكر أن
العنصرى الشاعر الفارسي نظم هاتين القصتين كما يقول العوفي في كتابه

١ - انظر معجم الادباء ج ١٧ ص ١٨٦

٢ - انظر المصدر نفسه

لباب الألباب (١)

لم يحفظ لنا الزمن من تصانيف و مؤلفات أبي الريحان الفارسية سوى كتابه القيم (التفهيم لأوائل صناعة التنجيم) إلا أن هذا السفر الفريد يوضح لنا معرفة الأستاذ أبي الريحان بدقائق و خصائص اللغة الفارسية و خاصة فيما يتعلق باستعماله المفردات و المصطلحات الدقيقة المقابلة للمصطلحات العلمية العربية و كتابه هذا يُعدّ مصدراً غنياً للمصطلحات و المفردات العلمية الفارسية ، و في الحقيقة ، أن بعض المصطلحات التي اختارها أبو الريحان بدلاً من المصطلحات العلمية العربية تصل إلى درجة من السهولة و الوضوح يتقبلها الذوق الفارسي لأول وهلة و يفهم القارئ معناها و ربما عاهد نفسه على استعمالها . (٢)

ونرى من المناسب أن نختم بحث أبي الريحان الأديب بما ذكره الأستاذ العلامة جلال الدين همائي في مقدمته لكتاب التفهيم هذا :

« كان أبو الريحان أستاذاً ماهراً في اللغتين الفارسية و العربية و كان أبلغ و أفصح علماء عصره في الكتابة بهاتين اللغتين ، إن إحاطته بدقائق اللغتين الفارسية و العربية ، و ان لم يكن له فضل سواه ، تكفى لوضعه في مصاف الأديباء الكبار العرب و الفرس و جعله مفخرة من مفاخرنا القومية ؛ فما بالك

١ - انظر كتاب « تاريخ ادبيات د ايران » ج ١ ص ٦٥

٢ - كنموذج لتلك المصطلحات نورد بعضاً منها :

- « بسيار پهلو » بدلاً من « كثير الاضلاع » المستعمل في الفارسية

- « ييمارناك » بدلاً من « عليل المزاج » المستعمل في الفارسية

- « اندام بريده » بدلاً من « مقطوع الاعضاء » المستعمل في الفارسية

- « برسو » بدلاً من « سمت فوقاني » (الجهة العليا) المستعمل في الفارسية

- « بايستها » بدلاً من « الشروط اللازمة » .

انظر مقدمة الأستاذ جلال الدين همائي لكتاب التفهيم لاوائل صناعة التنجيم

به و قد جمع فى شخصيته الفريدة كثيراً من العلوم والفضائل » (١)

ثالثاً ، أبو الريحان العالم

كان أبو الريحان ، بلا شك ، أعمق العلماء الاسلاميين وأكثرهم ابداعاً خلال القرون الوسطى، (٢) فقد كان متبحراً فى مختلف العلوم كالحساب والهندسة والنجوم والطبيعات والفيزياء والجغرافيا والتأريخ ويمتاز خاصة بكونه ناظراً محايداً لآداب و تقاليد و معتقدات الأمم الأخرى. فلاغروأن منحه معاصروه لقب الأستاذ . أو الأستاذ الرئيس (٣)

كان كتابه التفهيم يعد منذ تأليفه و إلى عهد قريب مصدراً مهماً لعلوم الحساب والهندسة والهيئة والنجوم حتى أن أغلب العلماء الذين ألفوا فى هذه الميادين اقتبسوا منه معلوماتهم أو قلّدوه (٤)

و قد بدأ النظامى العروضى مقالة النجوم فى كتابه الشهير « چهارمقاله » باسم أبى الريحان كما نقل شروط المنجم عن كتاب التفهيم . (٥)

أما كتاب أبى الريحان « القانون المسعودى » الذى يبحث فى النجوم والرياضيات فقد نال شهرة و اعتباراً لانه نظير لهما . فيقول ياقوت الحموى

١ - انظر مقدمة الأستاذ همائى لكتاب التفهيم ص (كو)

٢ - يصفه المستشرق الكبير كارل بروكلمان بقوله: «...فى السنوات الاخيرة من حياته (أى حياة محمود الغزنوى) كان فى خدمته عالم عصره العظيم و أحد كبار العلماء فى الدنيا الاسلامية برهتها ، أبو الريحان البيرونى ..» انظر « تاريخ الشعوب الاسلامية » الترجمة العربية ج ٢ ص ١٢١

٣ - كان تلميذه الحكيم اللببى يسميه بالأستاذ الرئيس . انظر مقدمة زاخاؤو لكتاب الاثار الباقية ص LXX

٤ - انظر مقدمة الأستاذ جلال الدين همائى لكتاب التفهيم ص (ما) و ما بعدها .

٥ - انظر كتاب « چهارمقاله » بتحقيق المرحوم الدكتور معين ص ٨٧

و اصفأ الكتاب :

« ... و كتابه المترجم بالقانون المسعودى يُعَفِّى (يغضى) على أثر كل

كتاب صنف فى التنجيم أو الحساب » (١)

و يرى البروفيسور هنرى كورين أن كتاب أبى الريحان هذا ، (القانون المسعودى) ، فى الهيئة و النجوم ، يوازى كتاب القانون لابن سينا فى الطب ؛ و لو ترجم الكتاب المذكور الى اللاتينية ككتاب القانون لابن سينا لحظى بنفس الشهرة والاهتمام فى الغرب . (٢)

كما يرى آلدوميلى أن هذا الكتاب يعتبر دائرة معارف ذات قيمة حقيقية تشمل على معلومات جديدة حقاً . (٣)

ان مؤلفات أبى الريحان فى الهيئة و النجوم كثيرة جداً بحيث ان قسماً منها لم يدرس بعد دراسة دقيقة الا أن بعض المستشرقين من أمثال نالينو (Nallino) و شوى (Schoy) و ويدمان (Widmann) فى بداية قرننا الحاضر درسوا بعض كتب أبى الريحان فى النجوم دراسة عميقة (٤)

إن آراء أبى الريحان العلمية التى تدل على عبقرية الفذة لتثير عجب من لا ينسى أنه عاش قبل عشرة قرون. فمع أنه كان فى عداد الذين اعتقدوا بمركية الأرض الا أنه كان على علم بالنظرية المخالفة لها و القائلة بأن الشمس هى مركز السيارات و الأرض جرم يدور حولها ؛ و بيّن أن رد هذه النظرية أمر صعب للغاية (٥)

١ - انظر معجم الادباء ج ١٧ ص ١٨٥

٢ - انظر 209 . P / Histoire de la Philosophie Islamique

٣ - انظر la Sience Arabe et son role dans l'evolution scientifique mondiale .p.98

٤ - انظر كتاب «نظر متفكران اسلامى در باره طبيعت» للدكتور نصر ص ١٨٠

٥ - انظر كتاب «شرح حال نابغه شهير ايران» للعلامة دهخدا ص ١٢

لئن كان الاستاذ الدكتور نصر يذكر في كتابه عقائد مفكرى الاسلام في الطبيعة ؛ أن أبا الريحان ، كما يبدو كان مردداً في اختيار احدى النظريتين حتى آخر عمره (١) فاننا نرى من الممكن أن ابا الريحان لم يبد برأيه الحقيقي صراحة في الموضوع خوفاً من المتعصبين . ولعل نقل عين ما ذكره أبو الريحان نفسه بهذا الشأن يبين لنا رأيه الحقيقي بوضوح فهو يقول :

« وقد رأيت لابي السعيد السجزي اسطرلاباً من نوع واحد بسيط غير مركب من شمالي و جنوبى سمّاه الزورقى فاستحسنته جداً لاختراعه اياه على أصل قائم بذاته مما يعتقد بعض الناس من أن الحركة المريئة من الارض دون الفلك ولعمري هو شبهة عسرة التحليل صعبة المحق ليس للمعولين على الخطوط المساحية من نقصها شيء ... » (٢) .

ان ميزة أبا الريحان الكبرى في أعماله العلمية هي دقة نظره العجيبة في الدراسات والتحقيقات التي قام بها :

فقرأه في دراساته و أبحاثه حول النجوم و الطبيعيات والجغرافيا، يعتمد في تجاربه على الملاحظة العلمية بدلاً من قبول عقائد القدماء تعبداً و بهذا استطاع أن يحقق نتائج عجيبة في هذه الميادين فمثلاً أثبت في كتابه «تحقيق ما للهند ...» بطريق الاستدلال المبني على الملاحظة الدقيقة أن صخور وادى الهند هي صخور رسوبية (٣) .

كما أدرك أن تغيرات كبرى قد طرأت على سطح الارض كاستحالة البحر الى اليابسة و بالعكس وأن بعض هذه التغيرات قد تعود الى قبل وجود

١- انظر «نظر متفكران اسلامي درباره طبيعت» للدكتور نصر ص ١٨٥

٢- نقل العلامة دهخدا النص عن كتاب الاستيعاب لابي الريحان . انظر شرح حال

نابغه شهير ايران، ص ١٢

٣ - انظر «تحقيق ما للهند»، طبعة حيدرآباد سنة ١٩٥٨ م ص ١٥٧

الانسان . (١)

وأدرك أيضاً أن المتحجرات (Fossiles) ، التي بقيت مجهولة في أوربا حتى عصر النهضة ، هي بقايا حيوانات بحرية (٢)

ومن دقة نظر أبي الريحان العلمية هذه ؛ يأتي شكّه في صحة بعض القواعد التي وضعها أرسطو في الطبيعيات ؛ فسؤاله السادس الذي وجهه إلى ابن سينا هو نموذج واضح لدقة نظره في ملاحظاته العلمية :

« اذا كنا قدقررنا ان وجود الفراغ « الخلاء » خارج و داخل العالم أمر مستحيل فلماذا اذاً نشاهد صعود الماء في قنينة مفرغة من الهواء « ممصوفة » حينما نغطسها وهي مقلوبة في الماء ؟ » (٣) .

لا يكتفى أبو الريحان في دراساته العلمية بالملاحظة فقط وإنما يقوم بالتجربة العلمية و القياس أيضاً وبعبارة أخرى يستخدم علمه في الرياضيات في دراساته للطبيعة وتجاربه الفيزيائية ؛ فمثلاً يستخدم علومه الرياضية في تحقيقاته ودراساته الجغرافية لقياس محيط الارض وبهذا يعدّ بحق المؤسس الاول لعلم المساحة (Géodesie) .

ولاجل الحصول على قياس لمحيط الارض اخترع طريقة فريدة من نوعها تتلخص في صعود قمة جبل مشرف على بحر أو برية ملساء و رصد

١ - جاء في كتاب تحديد نهايات الاماكن : « وعلى مثله ينقل البحر الى البر والبر الى البحر في أزمنة ان كانت قبل كون الناس في العالم فغير ملموسة وان كانت بعده فغير محفوظة لان الاخبار تنقطع اذا طال عليها الامد و خاصة في الاشياء الكائنة جرواً بعد جرو ، انظر كتاب « نظر متفكران اسلامي درباره طبيعت » ص ١٩٩

٢ - نقل الاستاذ الدكتور نصر ماكنبه ابو الريحان في هذا الموضوع عن كتاب « تحديد نهايات الاماكن .. » الفسخة الخطية للسلطان الفاتح استانبول رقم ٣٣٨٦ انظر كتاب « نظر متفكران اسلامي درباره طبيعت » ص ٢٠٠

٣ - انظر كتاب « شرح حال نابغه شهير ايران » للعلامة دهخدا ص ٥٧

غروب الشمس ثم اجراء سلسلة من العمليات الحسابية (١) و لما لم تكن عنده
المعدات الهندسية الكافية ففى جرجان ، لذا ، فانه لم يحصل على نتيجة
من هذه التجربة ولكنه لم ييأس من عمله هذا ولم يترك نظريته الجديدة تلك ،
بل قام بعد عشر سنوات ، بالتجربة ذاتها فى الهند وحصل على نتيجة مرضية
كما يقول فى كتابه « تحديد نهايات الاماكن » (٢) . و لو كانت الارض كرة
هندسية ولم تكن بيضوية الشكل لما وجدنا أى فارق بين الارقام التى حصل عليها
أبو الريحان والتى نحصل عليها اليوم (٣) .

١ - ذكر المستشرق الايطالى السينيور كرولونينو طريقة أبى الريحان تلك نقلا عن
كتابه المسمى «فى الاسطرلاب ..» ص ٤٣ ب من النسخة الخطية المحفوظة بمكتبة برلين عدد
٥٧٩٤ من الفهرست المطبوع كمايلى : «... و فى معرفة ذلك طريق قائم فى الوهم صحيح
بالبرهان والوصول الى عمله صعب لصغر الاسطرلاب و قلة مقدار الشئ الذى يبنى عليه فيه و
هو أن تصعد جبلا مشرفاً على بحر أو برية ملساء وترصد غروب الشمس فتجد فيه ما ذكرناه
من الانحطاط ثم تعرف مقدار عمود ذلك الجبل و تضربه فى الجيب المستوى لتنام الانحطاط
الموجود و تقسم المجتمـع على الجيب المنكوس لذلك الانحطاط نفسه ثم تضرب
ضعف ما خرج من القسمة فى اثنين وعشرين أبداً و تقسم المبلغ على سبعة فيخرج
مقدار احاطة الارض بالمقدار الذى به قدرت عمود الجبل . ولم يقع لنا بهذا الانحطاط
و كميته فى المواضع العالية تجربة . و جرأنا على ذكر هذا الطريق ما حكاه ابو العباس
النيريزى عن ارسطولس أن أطول أعمدة الجبال خمسة أميال و نصف بالمقدار الذى به نصف
قطر الارض ثلاثة آلاف و مائتا ميل بالتقريب فان الحساب يقضى لهذه المقدمة أن يوجد
الانحطاط فى الجبل الذى عموده هذا القدر ثلاث درجات بالتقريب . و الى التجربة يلتجأ
فى مثل هذه الاشياء و على الامتحان فيها يعول و ما التوفيق الا من عند الله العزيز الحكيم »
انظر كتاب «علم الفلك تاريخه عند العرب فى القرون الوسطى» طبعة روما سنة ١٩١١ م ، ص
٢٩٠ - ٢٩١ . و الجدير بالذكر أن نالينويسير الى أن كتاب البيرونى « فى الاسطرلاب »
هو غير كتابه « استيعاب الوجوه الممكنة فى صناعة الاضطراب » .

٢ - انظر كتاب « نظر متفكران اسلامى در باره طبيعت » ص ١٧٦

٣ - انظر المصدر نفسه ص ١٧٧

ومن النماذج الاخرى لاستفادة البيروني من القياسات طريقته في الحصول على الاوزان النوعية للاجسام وهي أنه وزن جسماً في الهواء ثم وزنه في الماء فوجد أن اختلاف الوزنين يساوي وزن الماء المساوي حجمه لحجم الجسم وبهذه الطريقة عيّن الوزن النوعي لتسعة معادن بالنسبة إلى الذهب و لتسعة جواهر بالنسبة إلى الياقوت و قد ذكر ذلك في كتابه « الجواهر في معرفة الجواهر » (١)

و الجدير بالذكر أن تلك الأوزان النوعية لا تختلف عن الاوزان المعتمد عليها اليوم إلا في أعشار المرتبة الثالثة .

أدرك البيروني خاصية الأواني المستطرقة الفيزيائية (٢) كما تحدّث في كتابه « الآثار الباقية » عن الآبار التي نسميها اليوم بالآبار الارتوازية قائلاً :

١ - انظر كتاب «نظر متفكران اسلامي درباره طبيعت» ص ١٧٨ و انظر

J . J . Clement – Mullet ' (Pesenteur Spécifique de diverses substances minerales, Procédé Pour l'Obtenir d'apres Abou' L – Raihân Al – Bîrouny) Journal Asiatique(5) vol ' 11 ' 1858'P'384 .

و انظر Aldo Mieli (La Science arabe et son role dans l'evolution scientifique mondiale) P'99

طبعة ليدن عام ١٩٣٦

٢ - تحدّث البيروني في الآثار الباقية عن هذه الخاصية شارحاً الآلة التي تسمى «سارقة الماء» بقوله : «... فانك اذا ملاتها ماء و وضعت كلا طرفيها في آيتين سطح مافيها من الماء سطح واحد فان الذي فيها من الماء يقف ولو دهرأ لا ينصب الى احدى الآيتين لانها ليست بأولى من الاخرى و لا يمكن أن يتكافأ الانصباب الى الآيتين كليهما لان الآلة تخلو حينئذ و الخلا اما غير موجود ، كما عليه بعض الفلاسفة ، واما موجود ممسك للاجسام ، كما عليه بعضهم ، فاذا كان ممتنع الوجود لم يوجد و اذا كان ممسكاً للاجسام أمسك الماء ولم يتركه يسيل الا بعد أن يبادل جسم آخر ثم اذا صير أحد طرفيها في موضع أسفل قليلا سال اليه ما في الآنية ...» انظر الآثار الباقية ص ٢٦٢ - ٢٦٣

« ... فان من مياه الآبار ما يجتمع بالرشح من الجوانب فذلك لا يصعد
و يكون مأخذها من المياه القريبة إليها ، و سطوح ما يجتمع منها موازية لتلك
المياه التى هى مادتها و منها ما يفور فى القعر فذلك هو المرجو الممكن أن
يفور إلى الأرض و يجرى على وجهها و أكثر ما يوجد هذا فى الأرضين
القريبة من جبال بحيث لا يتوسطها بحيرات ولا أنهار مياه عميقة فاذا كان مأخذ
من خزانة أعلى من سطح الأرض صعد الماء بالفوران إذا حُصر ، وإن كانت
خزانتها أسفل لم يتم ارتفاعه إليها و لم ينجح و ربما كانت الخزانة أعلى بألوف
أذرع فى جبال فيمكن أن يصعد إلى القلاع و رؤوس المنارات مثلاً... » (١)
و يرى البيرونى أن الضوء جسم ، بينما اعتد أرسطو ، وتبعه ابن سينا فى
رأيه ، بأن الضوء جزء من الملزمات الذاتية للأجسام الشفافة ؛ و من الواضح
أن نظرية أبى الريحان هذه ، أقرب إلى النظريات العلمية الحديثة الصحيحة . (٢)
لم يكن أبو الريحان ، بعقليته العلمية الناقدة ليستسلم أبداً للعقائد العامة
و لم يكن يقبل شيئاً إلا بعد أن يُجرّبه و يحلّله تحليلًا علمياً بنفسه ؛ فمثلاً نراه
يرفض الرأى العامى القائل : « ... إن فى السادس (من شهر كانون الآخر)
ساعة تعذب فيها جميع مياه الأرض المالححة .. » (٣) و يُفنّد هذا الزعم بعد
تحليل علمى قائلًا :

« ... و الأعراض الموجودة فى المياه انما هى على حسب الأماكن
من الأرض التى تنحصر فيها إن كانت راكدة و التى تجرى عليها إن كانت
جارية و هى لازمة لها غير متغيرة إلا على مراتب الاستحالات من التدرج

١ - انظر الآثار الباقية ص ٢٦٣

٢ - انظر « تاريخ علوم عقلى ... » للدكتور صفا ج ١ ص ٢٨٦

٣ - انظر الآثار الباقية ص ٢٥٠

بالوسائط ، فلا وجه لما ذكره من كون المياه عذبة في تلك الساعة والتجربة المتوالية في أناة الزمان ستظهر للمجرب كذب ذلك ...» (١)

و كذلك يرفض في كتابه « الجماهر في معرفة الجواهر » الرأى العامى حول الشروط المناسبة لتكون اللؤلؤ ، فيشك في هذا الزعم بقوله : « وهذا الباب المقصود فيما بلغناه شبيه بما عليه أصحاب الكيمياء ؛ لاشاهد عليه سوى الامتحان و لادليل يؤدي اليه غير التجربة...» (٢)

لقد عانى البيرونى في الطب والصيدلة أيضاً الشيء الكثير و جمع نتائج دراساته وأتعبه في كتابه الشهير « الصيدلة » أو « الصيدنة في الطب » إذ ذكر فيه خصائص العقاقير و الأدوية و أسماءها و آراء و أقوال الأطباء القدماء حولها . (٣)

و كان ابو الريحان مولعاً في الأبحاث و الدراسات التاريخية و دراسة الأديان و المعتقدات و الآداب و التقاليد لمختلف الأمم و كان يقارن بينها؛ فنراه في كتابه « ماللهند ... » يقارن بين عقائد الهنود و عقائد الأمم الأخرى كاليهود والنصارى والمسلمين (٤) كما نراه في « الآثار الباقية » يقارن بين آداب و تقاليد الأمم المختلفة و بذلك يُعدّ من أقدم العلماء الذين قاموا بالمقارنة بين المعتقدات الدينية و العادات والرسوم لدى الأمم المتباينة .

١ - انظر الآثار الباقية ص ٢٥٠

٢ - انظر الجماهر في معرفة الجواهر طبعة حيدرآباد ص ١٣٥

٣- ذكر ابن أبى أصيبعة في كتابه عيون الانباء كتاب الصيدلة للبيرونى و قال : « ... كتاب الصيدلة في الطب استقصى فيه معرفة ما هيأت الادوية و معرفة أسمائها و اختلاف آراء المتقدمين و ما تكلم كل واحد من الاطباء و غيرهم فيه و قدرته على حروف المعجم ، انظر عيون الانباء ج ٣ القسم الاول ص ٢٩ ، طبعة بيروت

٤- انظر ماللهند ص ٢٧ و ما بعدها

إن ماحقته البيروني من دراسات حول الأديان المانوية و الزرادشتية و اليهودية و المسيحية و البرهمانية و خاصةً في ما نقله عن كتب الدين البرهماني قد أعطى مؤلفاته قيمة علمية بالغة .

يعتقد البروفيسور زاخاؤ في المقدمة التي كتبها لكتاب «تحقيق ماللهند..» أن هذا الكتاب بمثابة رسالة تحقيقية و علمية كما نفهمها اليوم ؛ أو دائرة معارف قيّمة لمعرفة التاريخ القديم (١)

ان تسمية الكتاب نفسها بهذا العنوان الطويل :

« تحقيق ماللهند من مقولة مقبولة في العقل أو مرذولة » للدليل على دقة نظر البيروني و حياده في البحوث العلمية و حبه لاستقصاء الحقائق و حدها ، كما يرى البروفيسور زاخاؤ (٢) . ذلك ، لانه يحكي لنا بحياد تام (٣) كل مشاهدته و سمعه و قرأه في باب علوم الهنود (٤) و عقائدهم و آدابهم و تقاليدهم سواء

١ - انظر ترجمة المقدمة بالفارسية في كتاب « شرح حال نابغه شهير ايران » للعلامة

دهخدا ص ٦٩

٢- انظر المصدر نفسه

٣- يشير الى منهجه الحيادي في كتابه «تحقيق ماللهند..» قائلا :

« ... و ليس الكتاب كتاب حجاج و جدل حتى أستعمل فيه بايراد حجج الخصوم و مناقضة الزائغ منهم عن الحق ، و انما هو كتاب حكاية فأورد كلام الهند على وجهه و أضيف اليه مالليونانيين من مثله لتعريف المقاربة بينهم .. » انظر « تحقيق ماللهند » ص ٥ طبعة حيدرآباد

٤- اهتم أبو الريحان بكتاب «السندهند» (سيد هانتا) المشهور الذي يبحث في الرياضيات، أكثر من أي عالم اسلامي آخر و نتيجة لذلك ألف كتاب «جوامع الموجود لخواطر الهنود في حساب التنجيم » ، (انظر هامش ص ١٥ من كتابنا هذا) ، كما أنه ترجم الى العربية كتابين للعالم الرياضي الهندي الشهير « و راهاميهيرا » الذي كان يعيش في القرن السادس الميلادي و الذي كان يعتقد بكروية الارض . (انظر « تاريخ علوم عقلی .. » للدكتور صفا ج ١ ص ١١٢ - ١١٣) و من الواضح أن لهذه التأليفات و الترجمات دوراً هاماً في تقدم العلوم الاسلامية و تطورها .

كان مقبولاً أو مردولاً ، و يحلّل لنا الامور بذوقه الرياضى والفلسفى بصورة تتفق و روح عصرنا الانتقادية فتجلب اعتمادنا و تثير اعجابنا .

لقد زار بلاد الهند الواسعة ، منذ قديم الزمان ، و قبل البيرونى بقرون عديدة سائحون آخرون و كتب كل منهم تقريراً حول مشاهداته لبلاد الهند وشعبها و قبل البيرونى بأربعمائة عام زار بلاد الهند رجل الدين الصينى هون تسانك (Hwentsang) و ألف كتاباً ضمنه ما شاهد و سمع فى تلك البلاد (١)

ان كتابات هولاء السائحين على جانب كبير من الاهمية لمعرفة الهند ، الا أن قيمة عمل البيرونى العلمية ؛ لاتقاس بتلك الكتابات مطلقاً ، كما يعتقد العلماء الاوربيون (٢) .

يقول البروفيسور زاخائو نقلاً عن بوهرلر (Buhler) اكبر الاساتذة الاوربيين و اختصاصيهم فى معرفة أحوال الهند :

« ان الكتابات اليونانية و مانقله السائحون الصينيون ، أمام كتاب البيرونى يشبه تماماً كتب الاطفال و مسوّدات عامة الناس و الخرافيين منهم و الذين وقعوا فى عالم ملوّغٍ بالعجائب فأصيبوا بالحيرة و العجب مما شاهدوه و لم يستطيعوا أن يدركوا من الحقائق الا الشىء اليسير ! » (٣)

و يقول زاخائو أيضاً حول فضل أبى الريحان على الهنود و ما قدمه لهم من خدمة :

« اذا كان للمسلمين الحق فى أن يفتخروا بأبى الريحان فعلى الهنود أيضاً أن يعدّوا وجوده لهم العطية الكبرى التى استطاعت أن تصوّر ثقافتهم

١ - انظر الترجمة الفارسية لمقدمة زاخائو ، فى كتاب «شرح حال نابغه شهير ايران»

للملّامة دهخدا ص ٦٨

٢ - انظر المصدر نفسه

٣ - انظر المصدر نفسه ص ٦٨-٦٩

أجدادهم بحياد تام» (١)

و صفوة القول : ان ابوالريحان كان رجل علم حقاً ، وقف حياته كلها على الدراسة و البحث و التأليف و الترجمة ؛ فنراه من خلال نشاطاته العلمية يشعر بمسؤولية تجعله يخدم العلم خدمة حقيقية ؛ فان رأى ، مثلاً ، كتاباً أُلّف بأسلوب غامض يصعب فهمه على الباحثين ، يعمد الى كتابته بلغة يفهما الجميع (٢) وان رأى ظلماً حاق بعالمٍ لابدائه رأياً صحيحاً جهد نفسه لرد الظلم عنه بتأليف كتاب يفند مزاعم الخصم (٣) وان رأى كتاباً علمياً لم تكتمل فصوله أو خالطته الاخطاء يشمر عن مساعد الجدل لاكماله و اصلاحه . (٤)

و لعل من أجمع مميزاته ، فى دراساته العلمية ، مواصلته المستمرة للعمل و عدم استسلامه لعقائد و آراء القداماء . فقد علم باحثى العلم أن يعتمدوا ، فى دراساتهم العلمية ، على الملاحظة و التجربة بدلاً من قبول آراء القداماء بصورة عمياء و بذلك قد سبق « بيكن » و « ديكارت » بقرون عديدة . و قد حقق

١ - انظر كتاب « شرح حال نابغه شهير ايران » للعلامة دهخدا ص ٧٠

٢ - ذكر ابوالريحان فى فهرسته لكتب الرازى :

« و - و هذبت زيچ الاركند و جعلته بألفاظى اذ كانت الترجمة الموجودة منه غير مفهومة و الفاظ الهند فيها لحالها متروكة » راجع هامش ص ١٥ من كتابنا هذا

٣ - اشار ابوالريحان الى ذلك بقوله :

« و عمل أبوطلحة الطبيب فى ذلك (زيچ الخوارزمى) شيئاً يوجب مناقضته ، فعملت ابطال البهتان بايراد البرهان على أعمال الخوارزمى فى زيجه .. » كما أشار الى توسطه بين آراء ابى الحسن الاهوازى و الخوارزمى بتأليفه كتاب الوساطة . راجع هامش ص ١٥ من كتابنا هذا

٤ - تحدث عن ذلك قائلاً :

« د - و عملت كتاباً سميته بتكميل زيچ حبش بالعلل و تهذيب أعماله من الزلل ... »

انظر هامش ص ١٥ من كتابنا هذا

بما حباه الله من عبقرية و ذكاء وباستخدامه منهجه العلمى هذا ، نتائج باهرة فى دراساته العلمية ، و لهذا كله فإنّ اباالريحان من حيث دقة نظره و اعتماده فى البحوث على الملاحظة و التجربة يُعدّ من الوجوه اللامعة النادرة و لم ير العلم مثيله الا نادراً ، فلا عجب اذن ، أن يعتبره من تعرض لدراسته أكبر العلماء الاسلاميين . (١)

رابعاً ، ابوالريحان الفيلسوف :

هل كان أبوالريحان فيلسوفاً حقاً ؟ الجواب عن هذا السؤال يحتاج إلى شىء من الدقة والتمحيص لأننا نراه يوجّه أسئلة إلى فيلسوف عصره الشهير ابن سينا تتضمن اعتراضات على آراء أرسطو الفلسفية من ناحية و نرى أباالحسن على بن زيد البيهقي ، من ناحية أخرى ؛ يأخذ عليه خوضه فى مثل هذه المواضيع بقوله :

« ... و له مناظرات مع أبى على و لم يكن الخوض فى بحار المعقولات من شأنه وكلّ ميسر لما خُلِقَ له ... » (٢)

كما نرى محمد بن محمود الشهرزورى يكرر ما ذكره البيهقي بعينه حول تدخّل ابيالريحان فى المباحث الفلسفية ، فى كتابه « نزهة الأرواح و روضة الأفراح فى تواريخ الحكماء .. » (٣)

ولانعرف لأبىالريحان تلاميذ فى الحقل الفلسفى يدّعوننا على أن الرجل كانت له مدرسة فلسفية ، كما هى الحال بالنسبة لابن سينا مثلاً ، و لم يصل إلينا أيضاً من مؤلفاته الفلسفية شىء هام فى هذا المجال .

١- انظر « تاريخ الشعوب الاسلامية » لبروكلمان ج ٢ ص ١٢١

٢- انظر « تنمّة صوان الحكمة » طبعة لاهور ص ٦٢ - ٦٣

٣- انظر مقدمة زاخاو لكتاب الآثار الباقية ص ١١١ L

فهل كان البيهقي محققاً فى رأيه ؟ و لم يكن لعالم كأبى الريحان أن يخوض فى الفلسفة ؟

إن إلقاء نظرة على كتابه الشهير ، « ماللهند.. » يوضح لنا أن أبا الريحان كان على معرفة كافية بالعقائد الفلسفية اليونانية والهندية والمناوية ؛ فقد تطرق فى الباب الثانى من كتابه هذا ، مثلاً إلى عقائد الهنود حول ذات الله تعالى و اختلافات العامة و الخاصة فى ذلك (١) .

كما أنه أفرد الباب الثالث للبحث فى الموجودات العقاية و الحسية فذكر أولاً آراء القدماء اليونانيين ثم قارنها بعقائد الهنود فى وحدة الأشياء و الموجودات كما بين رأى الصوفية فى الوجود الحقيقى ثم تطرق إلى مبحث النفس و الروح و تسميتها بالآلهة عند اليونانيين و نقل أقوالاً عن جالينوس و افلاطن كما ذكر ، فى نفس الباب ، آراء البراهمة فى وحدة الوجود (٢) و نراه أيضاً فى الباب الثانى و الثلاثين يبحث فى خلق العالم و فنائه و ينقل رأى محمد بن زكريا الرازى و الفلاسفة الآخرين فى معنى الزمان كما ينقل آراء الهنود و البراهمة فى الموضوع و يشير إلى أن أبامعشر قد اقتبس رأيه فى الطوفان من الهنود (٣)

فهل لا يحق لمن يطرق مثل هذه الأبواب أن يخوض « فى بحار المعقولات » ؟ ! و « ماللهند.. » ملئ بمثل هذه المباحث الفلسفية المحضنة التى تشير إلى معرفة أبى الريحان بالعقائد الفلسفية القديمة و المعاصرة له ، و ما ذكرناه آنفاً أنما هو على سبيل المثال لا الحصر .

١- انظر « ماللهند .. » طبعة حيدرآباد ص ٢٠ - ٢٣

٢- انظر المصدر نفسه ص ٢٤ - ٣٣

٣- انظر المصدر نفسه ص ٢٧٠ - ٢٧٩

وقد تحدّث البيروني نفسه عن دراساته الفلسفية في الفهرست الذي كتبه لمؤلفات محمد بن زكريا الرازي فأشار كيف أنه بقي مدةً تزيد على أربعين عاماً في انتظار عثوره على كتاب «سفر الأسرار» للرازي (١)

أما فيما يتعلق بآثاره الفلسفية ، فمع أن الزمن لم يبق لنا منها شيئاً يُذكر إلاّ أننا نعلم أنّه ترجم كتاب «الشامل» في الموجودات المحسوسة و المعقولة من السنسكريتية إلى اللغة العربية ؛ كما ذكر في فهرسته لكتب الرازي . (٢) وهذا يثبت أنّ أبا الريحان ، بالإضافة الى معرفته بالفلسفة اليونانية القديمة كان على اطلاع واسع بالفلسفة الهندية و نعلم أيضاً أنّه قد ألّف كتاباً في التوسط بين أرسطو طاليس و جالينوس في المحرك الأوّل ، و كتاب «رياضة الفكر والعقل» كما كتب مقالة «في البحث عن الآثار العلوية» و مقالة «في صفات أسباب السخونات الموجودة في العالم و اختلاف فصول السنة» (٣)

من هذا كلّ يتضح أنّ البيهقي و الشهرزوري و من تبعهما لم يكونوا مصيبين في ما ذهبوا اليه من أنّ أبا الريحان لم يكن من حقّه أن يتدخل في المباحث الفلسفية وعلى هذا لا يمكن ان يخامرنا الشك في أنّ أبا الريحان كان فيلسوفاً الى جانب كونه عالماً بمختلف العلوم ، و من المستحسن أن ننقل ما

١- يقول في مقدمة فهرسته لكتب الرازي : «... وذلك اني طالعت كتابه (أى كتاب الرازي) في العلم الالهي و هو يبادي فيه بالدلالة على كتب ماني و خاصة كتابه الموسوم «سفر الاسرار» ففرتنى السمة كما يفر المبيض والمصفر في الكيمياء غيرى فحصرنى الحداثة بل خفاء الحقيقة على طلب تلك الاسرار من معارفى في البلدان و الاقطار و بقيت في تباريح الشوق نيفاً و أربعين سنة ...» انظر مقدمة ذاخاؤو لكتاب الآثار الباقية ص XXXIX . يبدو أنّ أبا الريحان ، بالرغم من حبه للرازي يهاجمه في بعض آرائه خوفاً من المتعصبين كى لايتهم .

٢- انظر هامش ص ١٩ من كتابنا هذا

٣- انظر كتاب «نظر متفكران اسلامى درباره طبيعت» ص ١٤٨

ذكره المششرق والعالم الفرنسي «هنرى كوربن» اذ يقول :

«.. ان مكاتبات أبي الريحان مع ابن سينا تبين بوضوح أن البيروني بالاضافة الى كونه رياضياً و منجماً و جغرافياً و عالماً باللغات و محدثاً لعلم المساحات كان فى عداد الفلاسفة أيضاً ..» (١)

بعد أن اتضح لنا أن البيروني كان فى عداد الفلاسفة يجدر بنا أن نشير بعد ذلك الى اتجاهه الفلسفى ؛ وفى الحقيقة، لانستطيع القول بأنه كانت للبيروني مدرسة فلسفية خاصة به و لكننا من خلال كتبه و آرائه نراه يعجب ، من بين الفلاسفة المسلمين ، ببعض نظريات الرازى و كتاباته الهرمسية ، و ان كان لايتفق معه فى بعض المسائل الأخرى ، كما أنه يهاجم الفلسفة المشائية وأهم ملاحظته هو أن هذا العالم الكبير انتهج فى الفلسفة، كشأنه فى الرياضيات، أسلوب الاستقصاء العلمى الباحث و راء الحقائق اذ لم يستسلم قط للنظريات و العقائد التى كانت سائدة فى عصره كنظريات الكندي (٢)

١ - انظر P . 209 Histoire de la Philosophie Islamique

٢- الكندى، يعقوب بن اسحق بن الصباح الكندى ، أبو يوسف (المتوفى نحو ٢٦٠هـ):
فيلسوف العرب فى عصره ، واحد أبناء الملوك من كندة . نشأ فى البصرة ، و انتقل الى بغداد فتعلم ، و اشتهر بالطب و الفلسفة و الموسيقى و الهندسة و الفلك . و الف و ترجم و شرح كتباً كثيرة يزيد عددها على ثلاثمائة و لقي فى حياته ما يلقاه امثاله من فلاسفة الامم، فوشى به الى المتوكل العباسى ، فضربه و أخذ كتبه ، ثم ردها اليه . و أصاب عند المأمون والمعتمد منزلة عظيمة و اكراماً . من كتبه «رسالة فى التنجيم» و «اختيارات الايام» و «تحاويل السنين» و «الهيأت ارسطو» و «رسالة فى الموسيقى» و «الادوية المركبة» ترجمت الى اللاتينية و طبعت بها ، و «المد و الجزر» و «ذات الشعبين» و «هى آلة فلكية» و «خمس رسائل» ، أولها فى ماهية العقل ، و ترجمت الى اللاتينية ؛ انظر الاعلام للزر كلى ، طبعة مصر ص ١١٩٧ و انظر طبقات الاطباء ج ١ ص ٢٠٦ ،

والفارابي (١) وامثالهما. فنراه يشك في بعض نظريات وآراء المعلم الأول ، أرسطو و يبين شكه ذلك بشجاعة تستحق التقدير غير مبالٍ بما سيحدث شكّه هذا من انكار ولوم و لعل هذا هو السبب الذي دفع بالبيهقي و الشهر زوري و من تبعهما الى ان يهاجموا البيروني ؛ كما أشرنا من قبل .

و قد تجسدت شكوك البيروني في الأسئلة الثمانية عشرة التي وجهها إلى فيلسوف عصره ابن سينا و أجاب ابن سينا عن تلك الأسئلة و أرسلها إلى ابي الريحان إلا أن تلك الاجابات لم تقنعه ، بل دفعته الى كتابة اعتراضات جديدة على أجوبة ابن سينا نفسها (٢)

لا يمكن أن يفهم من اعتراضات أبي الريحان على بعض نظريات أرسطو أنه لم يكن يحترم المعلم الأول بل يفهم أنه كان يرى أن الاعتراض على رأى غير

١- الفارابي ، ابونصر محمد بن محمد (٢٦٠ - ٣٣٩ هـ) و يعرف بالمعلم الثاني هو اكبر فلاسفة المسلمين . ولد في فاراب ، على نهر سيحون ، و انتقل الى بغداد فنشأ فيها و رحل الى مصر والشام و اتصل بسيف الدولة بن حمدان و توفي في دمشق . كان يحسن أكثر اللغات الشرقية المعروفة في عصره و يقال ان الالة المعروفة بالقانون من وضعه . له نحو مائة كتاب منها «الفصوص» و ترجم الى الالمانية و «احصاء العلوم والتعريف بأغراضها» و «مبادئ آراء أهل المدينة الفاضلة» و «المدخل» في الموسيقى ، و «الآداب الملوكية» و «السياسة المدنية» و «جوامع السياسة» رسالة ، و «النواميس» و «الخطابة» و «ديوان الادب» و «ما ينبغي ان يتقدم الفلسفة» و كتاب في أن «حركة الفلك سمردية» . انظر الاعلام للزر كلى ص ٩٦٨ .

٢ - توجد عدد من النسخ في مكتبات طهران و اسطنبول و برلين والقاهرة و ليدن و المتحف البريطاني تتعلق كلها بالاسئلة التي وجهها ابو الريحان الى ابن سينا و أجوبة ابن سينا عنها و تنقسم هذه الاجوبة الى مجموعتين الاولى تحت عنوان « أجوبة ست عشرة مسألة لابي الريحان » تشتمل على مواضيع مختلفة تتعلق بالعقل والوجود و الجزء الذي لا يتجزأ ، و الثانية تحت عنوان «أجوبة عشر مسائل» انظر « تاريخ علوم عقلی » للدكتور صفا ج ١ ص ٢٣١

مصيب ، فى رأيه ، لا يتنافى مع احترامه لأرسطو كما كان يهاجم الذين يرون أن أرسطو مصون من الخطأ بقوله : النقص فى هؤلاء القوم أنهم يغالون فى تصديقهم لآراء أرسطو لأنهم يعتقدون بأن المعلم الأول لا يمكن أن يخطئ فى نظرياته أبداً ، مع علمهم بأن أرسطو دون نظرياته بقدر إمكانه واستعداده ولم يدع قط بأن الله قد صانه من الخطأ والزلل (١)

و لم يقتصر الاعتراض على نظريات أرسطو و الفلسفة المشائية على أبى الريحان وحده بل ان أصحاب الفلسفة الاشراقية اعترضوا على الفلسفة المشائية أيضاً لأنهم رأوا أن الاعتماد على البراهين الاستدلالية وحدها يقضى على الاشراق و الشهود و يخفى الحقيقة فى ستار القياسات المنطقية (٢) كما أن المتكلمين والمتصوفين من أمثال أبى الحسن الاشعرى وحجة الاسلام الغزالى والامام الفخر الرازى اعترضوا أيضاً على الفلسفة المشائية من خلال نظرتهم الكلامية والصوفية مما أدى الى تضييف قيمة الفلسفة المشائية وبالتالى الى فسح المجال أمام التصوف و الفلسفة الاشراقية (٣)

كما أن هناك نفراً قليلاً من الفلاسفة هاجموا نظريات أرسطو بالبراهين العقلية؛ أما البيرونى ، فقد استخدم كل تلك الوسائل لتوجيه نقده الى نظريات ارسطو فنراه يلجأ الى الكتب السماوية والبراهين العقلية وملاحظاته للطبيعة (٤)

١- ترجمنا قول أبى الريحان من النص الفارسى الذى ذكره الاستاذ الدكتور نصر

مترجماً عن :

س ٤١، Loc.Cit، «Al-Biruuis Scientific Achivements» و S.H. Barani

انظر كتاب «نظر متفكران اسلامى در باره طبيعت» ص ٢١٤

٢ - انظر المصدر نفسه ص ٢١٣

٣ - انظر المصدر نفسه ص ٢١٤

٤ - انظر المصدر نفسه

وكان أبو الريحان على معرفة واسعة بعقائد وآراء الصوفية و ان تصّور خطأً أن كلمة « الصوفى » ترجع الى أصل هندى (١) و تتضح لنا معرفته هذه ، أولاً من أنه ترجم كتاب « باتنجل » (٢) الذى يبحث فى « تخليص النفس من رباط البدن » لأن هذا الكتاب ، كما يقول المستشرق الالمانى « ريتز » (٣) الذى درس الكتاب و كتب حوله - يحتوى على عقائد تشبه ، فى بعض جوانبها ، عقائد المتصوفين فى الاسلام (٤) و يضيف « ريتز » أن أبا الريحان قد ترجم الكتاب مستعملاً المصطلحات الصوفية الاسلامية للتعبير عن مفاهيم التصوف الهندى ممّا أدّى الى بعض الاخطاء فى الترجمة (٥)

فقيامه بترجمة كتاب فى التصوف الهندى و استعماله مصطلحات

- ١ - جاء فى « ماللهند » : ص ٢٤-٢٥ ما يلى :
«... هذا رأى السوفية وهم الحكماء فان «سوف» باليونانية الحكمة وبها سُمى الفيلسوف « پيلاسوپا » أى محب الحكمة و لما ذهب فى الاسلام قوم الى قريب من رأيهم سموا باسمهم و لم يعرف اللقب بعضهم فنسبهم للتوكل الى «الصفة» و أنهم أصحابها فى عصر النبى صلى الله عليه و سلم ثم صحف بعد ذلك قصير من صوف التيوس ؛ و عدل أبو الفتح البستى عن ذلك أحسن عدول فى قوله :
- تتأزع الناس فى الصوفى و اختلفوا قدماً و ظنوه مشتقاً من الصوف
و لست أنحل هذا الاسم غيرفتى صافى فصوفى حتى لقب الصوفى
- ٢ - يشير أبو الريحان الى قيامه بترجمة هذا الكتاب بقوله : « و كنت نقلت الى العربى كتابين أحدهما فى المبادئ و صفة الموجودات ، واسمه «سانك» و الآخر فى تخليص النفس من رباط البدن و يعرف « باتنجل » ، و فيها أكثر الاصول التى عليها مدار اعتقادهم دون فروع شرائعهم ... » انظر « ماللهند » طبعة جيد آباد ص ٦

٣ - Prof . Helmût Ritter

- ٤ - انظر المقالة الفارسية التى كتبها ، ريتز « حول ترجمة كتاب باتنجل » ، فى جشن نامه ابن سينا ج ٢ ص ١٣٤-١٣٨
- ٥ - انظر المصدد نفسه ص ١٤١

المتصوفين الاسلاميين فيها يشير ان بوضوح الى حب أبي الريحان لهذه المباحث و معرفته بها .

و من خلال أوراق كتاب « ماللهند... » تتجلى معرفة أبي الريحان بعقائد الصوفية ثانياً ، اذ انه قارن بين آراء الصوفية و آراء الهنود أكثر من مرة (١) و يشير ابو الريحان نفسه الى ذلك ، فى مقدمة الكتاب بقوله :

« ... و لا أذكر مع كلامهم كلام غيرهم الا أن يكون للصوفية أو لأحد أصناف النصارى لتقارب الامر بين جميعهم فى الحلول والاتحاد... » (٢) هذا ، و لم يكن ابو الريحان نفسه ، لاشك ، صوفياً و ان كان يحترم الصوفية و يعترف بفضلهم كالكثير من المسلمين ؛ و لعلّ معرفته بطرق تفكير المتصوفين الانسانية ، الذين يعتقدون بأن « الطرق الى الله بعدد انفس الخلائق » والذين ينكرون التعصب بأى شكل كان ؛ هى التى أعطته رحابة الصدر و حرية

١- يتحدث فى الصفحة ٢٤ ، مثلاً ، عن رأى الصوفية فى الوجود الحقيقى وفى الصفحة ٤٤ عن آرائهم فى التناسخ والحلول والظهور الكلى وفى الصفحة ٥٢-٥٣ يقارن بين آرائهم و عقائد الهنود فيما يتعلق بكيفية الخلاص من الدنيا و صفة الطريق المؤدى اليه وهكذا فى الصفحة ٥٧ ؛ و فى الصفحة ٦٢ يقارن بين ماجاء فى كتاب « پاتنجل » و ما ذهب اليه الصوفية و هكذا فى الصفحة ٦٦ و ٦٧ حيث يقارن بين آراء الصوفية و « پاتنجل » و يذكر رأى أبى بكر الشبلى و أبى يزيد البسطامى بقوله : « ... و الى طريق « پاتنجل » ذهبت الصوفية فى الاشتغال بالحق فقالوا : مادمت تشير فلست بموحد حتى يستولى الحق على اشارتك بافنائها عنك فلا يبقى مشير و لا اشارة و يوجد فى كلامهم ما يدل على القول بالاتحاد كجواب أحدهم عن الحق : و كيف لا أتحقق من هو « انا » بالانية و « لانا » بالانية ، ان عدت فبالعودة فرقت و ان أهملت فبالاهمال خففت و بالاتحاد ألفت ، و كقول أبى بكر الشبلى : اخلع الكل تصل الينا بالكلية فتكون و لا تكون أخبارك عنا و فعلك فعلنا ، و كجواب أبى يزيد البسطامى و قد سئل بم نلت مانلت : انى انسلخت من نفسى كما تنسلخ الحية من جلدها ثم نظرت الى ذاتى فاذا انا هو ... » و الكتاب ملئ بهذه المقارنات

٢- انظر ماللهند ص ٦٥

التفكير اللتين استطاع بهما أن يجالس أصحاب الأديان الأخرى و حكماءها
ليقف على علومهم وعقائدهم .

خامساً ، أبو الريحان الانسان :

تحدثنا في ماسبق عن حياة أبي الريحان وعلومه ومصنفاته التي لا تحصى ؛
فمن المناسب هنا أن نسعى قدر استطاعتنا لمعرفة وجه أبي الريحان المعنوي
من خلال المعلومات التي لدينا حوله لنرى من الانسان الذي يكمن وراء
ذلك العلم الغزير و تلك الكتب المترامية ؟

كيف يفكر ؟ و بمن يؤمن ؟ و بأي دين يدين ؟ و كيف يعامل الناس ؟
و ماذا يعشق ؟ و ما سر انتصاراته العلمية ؟ و هل له ياترى حديث معنا نحن
شباب و طلاب و أساتذة ايران والعالم الاسلامي ؟

١- ايمانه بدينه :

لاشك أن البيروني كان يؤمن بوجود المخلوق و الديانة الاسلامية ايماناً
راسخاً . أما الوقوف على مذهبه و الفرقة التي ينتمي إليها فأمر يحتاج إلى
دقة نظر : فتراه من جهة ، يسمي آل الرسول (ص) « بأئمة الهدى و الحق »
و يعتقد ان العالم لا يخلو من امام عادل يفرع إليه الناس في النوائب (١) كما
نراه يذكر يوم عاشوراء واستشهاد سيد الشهداء ، كرواية الشيعة تقريراً (٢) ؛ ومن جهة

١- يقول في خطبة كتاب الآثار الباقية : الحمد لله المتعالي عن الاضداد و الاشياء و الصلوة
على محمد المصطفى خير الخلق و على اله ائمة الهدى و الحق و من لطائف تدبير الله تعالى
في مصالح بريته و جلائل نعمه على كافة خليقته تقديره النافذ ان لا يخلو في عالمه زماناً عن
امام عادل يجعله لخلقهم أماناً ليفزعوا اليه في النوائب و الحوادث من السوءات و الكوارث...
انظر الآثار الباقية ، طبعة زاخاؤو ص ٣

٢- جاء في الآثار الباقية في معرض حديثه عن شهر المحرم قوله : «... وكانوا يعظمون
هذا اليوم (يوم عاشوراء) الى أن اتفق فيه قتل الحسين بن علي بن ابي طالب رضي الله عنهم و فعل به
و بهم ما لم يفعل في جميع الامم بأشرار الخلق من القتل بالعطش و السيف و الاحراق و صلب
الرؤوس و اجراء الخيول على الاجساد فتشاء مواه... و أما الشيعة فانهم ينوحون و يكون
أسفاً لقتل سيد الشهداء فيه و يظهرون ذلك بمدينة السلام و أمثالها من المدن و البلاد و يزورون
فيه التربة المسمودة بكر بلاء... » انظر الآثار الباقية ص ٣٢٩

أهل

أخرى يستخدم بعض مصطلحات السنة في كتاباته ولعل هذا ما حمل المستشرق «الدوميلي» على الاعتقاد بأن البيروني كان في شبابه شيعياً ثم انتمى إلى مذهب أهل السنة (١) و الذي نرجحه هو أن أبا الريحان كان أسمى و أعلى من أن يتعصب لفرقة مذهبية ، شيعية كانت أم سنية ؛ فهو عالم مسلم ينظر إلى الفريقين بنظرة واحدة و يحترم المسلمين جميعاً فمن الطبيعي إذن أن يكرم آل الرسول (ص) و ينعتهم بأئمة الهدى والحق و يحترمهم -م كاحترام الشيعة لهم كما كان يحترم كبار العلماء المسلمين من الشيعة والسنة ؛ و أوضح دليل على عدم تعصبه لمذهب دون آخر هو ما ذكره في كتابه « الجماهر في معرفة الجواهر » عند حديثه عن حجرى «الخماهن» و «الكرك» إذ يشير إلى أن الشيعة كانوا يضعون بأصابعهم خواتم فيها فصوص من الكرك (حجر ابيض) بينما كان أهل السنة يلبسون خواتم فيها فصوص من الخماهن (حجر أسود) و يضيف ساخراً من الفريقين أنه كان يجمع بين هذين الفصين لثلاثتهم بالانتماء إلى أحدهما (٢)

و علينا ألا ننسى أن إيمان البيروني بالدين شيء و إيمان المتعصبين القشريين شيء آخر ؛ و إذا كان المتعصبون قد حاربوا العلوم العقلية باسم الدين فإن أبا الريحان اعتقد بأن التعلم و التحقيق فى كافة الميادين العلمية واجب على كل من يؤمن بالاسلام (٣) و كان يستند فى ذلك ، إلى قوله تعالى :

La Science Arabe , Leiden , P/98

١- انظر

٢- ورد النص فى كتاب « الجماهر فى معرفة الجواهر » طبعة حيدرآباد ص ٢١٥

فى باب ذكر الخماهن والكرك كما يلى :

« هذان حجران لا يكاد يكون لهما قيمة الا كقيمة الخرز لولا مناكدة الشيعة نواصبهم فى التختم بأبيضها و نواصبهم بأسودها للتمايز كتمايز الجيل عن جنبتى اسبيذ روز (اسم نهر فى ايران) بذكر العلم الاسود والعلم الابيض مكان العقيدة والمذهب - و قد كنت أجمع بين هذين الفصين فى زوج خاتم كباداً للفريقين معاً »

٣ - انظر كتاب «نظر متفكران اسلامى در باره طبيعت» للدكتور نصر ص ٢٢٣

«ويتفكرون في خلق السموات والأرض ربنا ما خلقت هذا باطلا سبحانه» (١)
و يعتقد بأن الله تعالى أمر عباده بالتفكير في خلق السموات والأرض ليدركوا
أن الله تعالى ما خلق ذلك اعتباطاً و عبثاً ؛ و ما التفكير في ما خلقه الله إلا
الخوض في العلوم والبحث عن الحقائق ؟

و من هذا المنطلق حارب ابوالريحان هؤلاء المتمسكين بقشور الدين
الذين يزعمون بأن العلم يختص بالله وحده و يتخذون من ذلك ذريعة واهية
لجهلهم و يتقاعسون بذلك عن طلب العلم ؛ و قد انتقد هؤلاء القشريين الذين
إذا جهلوا شيئاً اكتفوا بقولهم إن العلم عند الله وحده فذكر في كتابه الآثار
الباقية ذلك الفريق بقوله :

« ... و كثير من الناس ممن يعير علم الله ما جهلوه من علم الطبيعيات
نازعونى... » (٢)

لم يفرق ابوالريحان ، في الحقيقة ، بين العلوم الدينية و غير الدينية ذلك
لأن العلوم كلها ، في نظره ، تدرس ظواهر الطبيعة المختلفة و لابد أن تنتهي
إلى معرفة قوة خلقها الله لإدارة العالم و بناءً على ذلك يرى ابوالريحان أن
التعلم واجب على كل مسلم (٣) .

و نتيجة لدراسته العميقة للأديان الأخرى توصل ابوالريحان إلى أن
هناك حقيقة واحدة تكمن في جميع الأديان و تتجلى في كل منها بصورة خاصة
و كان يعتمد في رأيه هذا على التعاليم الإسلامية التي تقول بأن الإسلام جاء

١- انظر كتاب « نظر متفكران إسلامي در باده طبیعت » هامش الصفحة ١٥٤

٢- انظر الآثار الباقية ص ٢٦٢

٣- انظر كتاب « نظر متفكران إسلامی... » ص ٢٢٣

للناس عامة ولم يختص بقوم دون الآخريين (١)؛ وعلى هذا إنَّ إسلام أبي الريحان لم يدفعه أبداً إلى مخاصمة معتقدي الأديان الأخرى ولهذا نراه ، كما يقول البروفيسور زاخاو، (٢) يعامل الفلاسفة الهنود الكفرة ، رغم اسلامه ، بعطفٍ ويجادلهم بلين و يقبل أو يرفض آراءهم و عقائدهم في مختلف المواضيع وقد بلغ حياده ، في ذلك ، درجةً تجعل القارى يطالع كثيراً من صفحات كتابه دون أن يحسّ بأن مؤلفه رجل مسلم .

٢- حبه لوطنه :

كان أبو الريحان يعشق وطنه ويهتم ، باحترام متزايد ، بالآداب والتقاليد الإيرانية ، يذكر ياقوت في ترجمته له :

« .. و كان - رحمه الله - مع الفسحة في التعمير و جلالة الحال في عامة الأمور مكباً على تحصيل العلوم منصباً على تصنيف الكتب يفتح أبوابها ويحيط بشواكلها و أقاربها ولا يكاد يفارق يده القلمُ و عينه النظر و قلبه الفكر الا في يومى النيروز و المهرجان من السنة لاعداد ما تمس إليه الحاجة من المعاش من بلغة الطعام و علفة الرياش ... » (٣)

إن انشغال أبي الريحان بتحصيل العلوم وتصنيف الكتب طوال ايام السنة إلا في يومى النيروز و المهرجان لهو دليل على مدى اهتمامه بالتقاليد الإيرانية

١- ذكر الاستاذ الدكتور نصر في هامش الصفحة ١٥٣ من كتابه « نظر متفكران اسلامى.. » نقلا عن « تحقيق مالهند.. » طبعة لايبزيك ١٩٢٥ ص ١٤٧ ، دعماً لرأيه الذى نقلناه آنفاً : « .. و لزم من قوله أن أهل الارض كلهم و الهندي فى لزوم التكليف شرع واحد ،

٢- انظر كتاب « شرح حال نابغه شهير ايران » للعلامة دهخدا ص ٦٩-٧٠

٣- انظر معجم الادباء ج ١٧ ص ١٨١ ، و مثل هذا يذكر الشهرزورى ، انظر مقدمة

زاخاو للآثار الباقية L١١١

و رسومها . فلاعجب إذن أن نرى هذا الحبر الجليل يقول مفتخراً بأن خوارزم مسقط رأسه ، وأهلها غصن من دوحة فارس الكبيرة (١) .

و من مظاهر حبه لبلاده إيران ردّه على مزاعم أبى محمد عبدالله بن مسلم بن قتيبة الجبلى الذى ألف كتاباً فى تفضيل العرب على العجم و زعم ان العرب أعلم الأمم بالكواكب ومطالعها و مساقطها ، و وصف الفرس بارذل الصفات و نسب إليهم الكفر ؛ و قد جاء ردّ أبى الريحان هذا ، فى كتابه « الآثار الباقية » (٢) حيث ذكر أن للكاتب ضغائن وأحقاداً ضد الفرس مشيراً إلى كراهية الفرس لجده قتيبة بن مسلم الذى قتل و عذب كثيراً من الفرس فى

١- جاء فى كتاب الآثار الباقية ص ٤٧ : « وأما أهل خوارزم و ان كانوا غصنا من دوحة الفرس و نبتة من سرحتهم فقد كانوا مقتدين بأهل السند فى اول السنة ... »

٢- قال أبو الريحان فى معرض حديثه عن الكواكب و البروج . « ... و ان كان أبو محمد عبدالله بن مسلم بن قتيبة الجبلى يهول و يطول فى جميع كتبه و خاصة فى كتابه فى تفضيل العرب على العجم و زعم أن العرب أعلم الأمم بالكواكب و مطالعها و مساقطها و لأدري أجهل ام تجاهل ما عليه الزراعون و الأكرّة فى كل موضع و بقعة من علم ابتداء الأعمال و غيرها و معرفة الاوقات على مثل ذلك فان من كان السماء سقفه و لم يكنه غيرها و دام عليه طلوع الكواكب و غروبها على نظام واحد علق مبادئ أسبابه و معرفة الاوقات بها بل كان للعرب ما لم يكن لغيرهم و هو تخليد ما عرفوه أوحد سوه ، حقاً كان أو باطلا ، حمداً كان أو ذمماً ، بالاشعار و الارجوزة و الاسجاع و كانوا يتوارثونها فتبقى عندهم أو بعدهم و لو تأملتها من كتب الانواء و خاصة كتابه الذى وسمه بعلم مناظر النجوم و مما أوردنا بعضه فى آخر الكتاب لعلمت أنهم لم يختصوا من ذلك باكثر مما اختص به فلاحوكل بقعة ولكن الرجل مفطر فيما يخوض فيه و غير خال عن الاخلاق الجبلية فسى الاستبداد بالرأى و كلامه فى هذا الكتاب المذكور يدل على احن و ترات بينه و بين الفرس اذ لم يرض بتفضيل العرب عليهم حتى جعلهم أرذل الأمم وأخسها وأذلها و وصفهم بالكفر و معاندة الاسلام باكثر مما وصف الله به الاعراب فى سورة التوبة و نسب اليهم من القبائح ما لو تفكر قليلا و تذكر اوائل من فضل عليهم لكذب نفسه فى اكثر ما قاله فى الفريقين تفرطاً و تعدياً ... »

انظر الآثار الباقية ص ٢٣٨ - ٢٣٩

خوارزم خاصة .

٣- ايثاره للحقيقة :

كان أبو الريحان ، بحق ، مغرماً بالحقيقة ، الحقيقة وحدها وكان يتحمل الآلام والمتاعب بصبرٍ و أناة في سبيل الوصول إليها وكان يُبعد نفسه عن أية خصلة قد تمنعه من دركها :

فقد رأيناه ، كما ذكرنا من قبل ، لا يتعصب في سلوكه الديني بل كان يحترم المعتقدين بالأديان الأخرى لأجل الاستفادة من علومهم و معارفهم .

و كان يغض النظر عن المنصب و الجاه ، و كما أشرنا ، نراه يرفض اقتراح شمس المعالي قابوس لتقبل حكومة جرجان (١)

وكان لا يهتم بالثروة و حطام الدنيا كما كان يرفض بشدة الكسل و التقاعس عن العمل ؛ فان رأى أن أخذ العلم و الوصول الى الحقيقة يتطلبان تعلم لغة اجنبية و لو في سن الشيخوخة فلا يتردد في ذلك ، و ان رأى أن تدريس علوم اليونان للهنود يتطلب بذل جهود مضنية فنراه يتحمل العبء حرصاً منه على نشر العلم (٢) و اذا رأى أن تأليف كتاب قيم يتطلب عملاً متواصلاً فلا يترك يده القلم ، كما يقول ياقوت (٣) ، طوال ايام السنة الا في عيدي النوروز و المهرجان

فهل يمكن أن يتصور أن هناك ايثاراً للحقيقة أكبر مما فعله أبو الريحان من غض النظر عن المال و الجاه و المنصب ، و الميل عن الراحة ، التي

١- انظر معجم الادباء ج ١٧ ص ١٨٢

٢- تحدث أبو الريحان عن هذا الموضوع بقوله :

« ... و أكثر كتبهم «شلوكات» و أنامنها في بلايا فيما أمثله للهند من ترجمة كتاب اقليدس و المجسطي و أمليه في صنعة الاسطرلاب عليهم حرصاً منى على نشر العلم .. » انظر « مال الهند » ، ص ١٠٦

٣- انظر معجم الادباء ج ١٧ ص ١٨١

ينشدها الانسان بطبيعته ، وكذلك ، من كف النفس عن أى تعصب يُعمى الباحث
عن رؤية الحق ؟

صوت ابي الريحان :

لأبي الريحان حديث معنا ، نحن شباب ايران ، والأمة الاسلامية ، طلاباً
و اساتذة .

لكأننا نسمعه يحدثنا بصوته الهادئ من وراء القرون و الأعصار .
و يظهر من نبراته أن اباالريحان ليس براضٍ عنا كما ينبغي ! فهو يقول لنا
بشيءٍ من التأنيب :

لقد كانت بلادكم ايران قاعدة لرجال بعيدى الهمم أفنوا بشغف زهرة
أعمارهم لخدمة العلم و البشرية فأحاطوا بجميع علوم زمانهم و ساهموا
مساهمة فعالة فى بناء صروح الحضارة الانسانية ؛ و الان ، جاء دوركم
و حان الاوان لى تظهروا لياقتكم و مقدرتكم ! و لكم فى آبالكم قدوة
حسنة، فعليكم أن تحافظوا على سمعة هذه البلاد العريقة التى نما وترعرع
فيها العلم عالياً بين الامم!

ثم يحدثنا عن سر انتصاره :

ان سر فوزى فى نيل العلم هو اننى لم اشتغل الا بالعلم وحده و لم
أغفل لحظة واحدة عن الدراسة و التحقيق ؛ فاذا كنتم حقاً من أهل العلم
و طلابه فعليكم أن تحذوا حذوى !

فأنا ، كما أخبركم ياقوت الحموى ، (١) رفضت اقتراح شمس المعالى
قابوس بن وشمگیر لاستلام منصب حاكم جرجان ، ذلك ، لان هذه الامور
تتعارض و الاشتغال بالدرس و التحقيق !

١- انظر معجم الادباء ج ١٧ ص ١٨٢

وكما نقل لكم السيوطي و ياقوت والآخرين ،(١) اعتذرت عن قبول
فيل محمل بالنقود الفضية أرسله لي مسعود الغزنوي كجائزة لتأليفي كتاب
القانون المسعودي ، ذلك ، لانني رأيت أن هذه الثروة الطائلة تناسب
الصرافين والتجار ولا تناسب مقام أهل العلم !

انني لم أفرح قط بمدح هذا و ذاك كما يفرح ذوو العقول الصغيرة
و لم أتألم من نقد الناقلين أبداً و لم أتخذ من آبائي موضوعاً لفخرى ،
ذلك ، لان هذه الصفات لا تليق بأهل العلم .

ألم تسمعوا جوابي لشاعرٍ جاء يمدحني و يعدد مناقب أجدادي ؟
لقد قلت له ساخرًا :

أيها الشاعر الذي ذكرت في شعرك مناقب أجدادي ، الله يعلم انني
لا أعرفهم كما ينبغي « وكيف أعرف جدى إذ جهلت أبى ! »
أيها الشاعر ! لا تنعب نفسك لان المدح والذم عندي سيان ! (٢)

١- جاء في بنية الوعاة للسيوطي ، طبعة القاهرة ص ٢٠ :

«... و لما صنف القانون المسعودي أجازته السلطان بحمل فيل فضة فردته بعد الاستغناء
عنه ...» و ذكر القصة ياقوت في معجم الادباء (ج ١٧ ص ١٨١) بقوله : « وبلغني أنه لما صنف
القانون المسعودي أجازته السلطان بحمل فيل - من نقده الفضي فردته الى الخزانة بعدد
الاستغناء عنه ..» أما الشهر روزي فيقول :

« و بلغني انه لما صنف القانون المسعودي أجازته السلطان الشهيد حمل فيل من
النفقة فردته الى الخزانة فقد رأى الاستغناء عنه و رفض العادة في الاستغناء .. » انظر مقدمة
ذائحو لكتاب الانار الباقية ص ١١١ L

٢- جاء أباالريحان شاعر (يكنى بأبي الحسن؟) فمدحه ذاكرًا مناقب أجداده لينال
منه عطاء فلم يحفل به أبوالريحان بل رد عليه ببضعة أبيات مستخدماً فيها كلمات
ركيكة و مضامين قبيحة امعاناً في الاستهزاء و ليبين للشاعر أن الفخر بالاجداد والاباء
لا يزيد من قيمة المرء مهما بلغوا من مجد و عظمة و أن عدم انتساب المرء الى العظماء
لا يحط من قيمته أيضاً فقال :

و انتم ، اذا كنتم من محبى العلم حقاً ، و ترمون النجاح فى اعمالكم العلمية فاياكم و الانخداع بالالقاب و المناصب الزائلة و ترجيحها على العمل العلمى المقدس ! و لاتتعبوا أنفسكم بالبحث عن الاموال كالصرافين و المنتفعين ، فذلك ، ليس من شأنكم !
اياكم و الانخداع بالمدح و التألم من النقد ، فهما ، لاشك ، آفتا طالب العلم !

ثم اياكم اياكم و الكسل ! فالكسل عدو العلم اللدود ألم تقرأوا فى معجم الادباء أننى لم أكن أغفل لحظة واحدة عن العمل طوال ايام السنة الا فى يومى النيروز و المهرجان ؟ (١)
أما علمتم أننى تعلمت اللغة السنسكريتية و أنا فى سن الشيخوخة ؟ ثم ، ألم أخبركم كيف أننى كنت ادرس علوم اليونان و خاصة كتابى اوقليدس و المجسطى و أمله على الهنود بلغتهم الخاصة ؟ (٢) أبالكسل كان بإمكانى أن أنجز هذا كله ؟!
الويل لكم و انتم تتردون لباس أهل العلم و لاتشتغلون بالدراسة و التحقيق الا أحيانا و حتى اشتغالكم هذا لا يكون الامن أجل الحصول على المكافأة !
لكأنكم لم تقرأوا ما كتبت فى كتابى « تحديد نهايات الاماكن ... »
فلقد ذكرت :

وافى ليمدحنى و الذم من أدبى
كلا فلحيته عثونها ذنبى
و لست والله حقاً عارفاً نسبى
وكيف أعرف جدى اذ جهلت أبى
نعم و والدتى حمالة الحطب
سيان مثل استواء الجد و اللعب
بالله لاتوقعن مفساك فى تعب

يا شاعراً جاء نى يخرى على الادب
وجدته ضارطاً فى لحيتى سفهاً
و ذاكرأ فى قوافى شعره حسبى
اذ لست أعرف جدى حق معرفة
انى أبولهب شيخ بلا أدب
و المدح و الذم عندى يا أباحسن
فأعفنى عنهما لاتشتغل بهما

انظر معجم الادباء ج ١٧ ص ١٨٩

١- انظر معجم الادباء ج ١٧ ص ١٨١

٢- انظر كتاب « تحقيق ماللهند » ص ١٠٦

« الفضيلة الذاتية للشيء غير المنفعة العارضة لاجله » (١) فلا ينبغي أن تزفوا قيمة العلم بميزان الريح والخسارة ، العارضين لاجله ، ويجدر بكم أن تحبوا العلم لاجل العلم وحده !
لأعلم هل حدثكم الفقيه العالم أبو الحسن علي بن عيسى الولوالجي عن آخر لقاء كان بيننا وأنا على فراش الموت ؟
لقد كنت أعاني من سكرات الموت فعادني الولوالجي فسألته أن يشرح لي حساب الجدات الفاسدة (٢) لاتعلمه ، فنظر الى مشدوها وقال : كيف تسألني هذا السؤال وأنا في هذه الحال ؟ فأجبتة : أيهما أفضل في رأيك ، أن أتعلم هذه المسألة و أموت أم أموت وأنا جاهل بها ؟ فقبل و شرح لي المسألة فتعلمتها و ما ان خرج حتى فارقت الحياة ! (٣)
هذا هو سر نجاحي ، وما عرفني العالم بالاستاذ أبي الريحان الا لانني أحبت العلم من أجله وحده ، و فـ سبيله انصرفت عن المال و الجاه والمنصب وابتعت الاتعاب بالراحة .

يا وراث الحضارة الاسلامية اللامعة !

لاتظنوا أنني أجهل أن الانسان بطبيعته محب للثروة و الجاه واللذة و الراحة ؛ أنا أعرف هذا ، كل المعرفة و لكنني أعلم أيضاً أن رجل العلم و الانسان المترفع بنفسه عن الدنيا ، و الذي يريد أن يجد طريقاً لتوصله الى جادة الحقيقة ، لابد له من أن يخرج من سجن طبيعته ؛ فاذا ثقل عليكم

١- انظر كتاب «نظر متفكران اسلامي در باره طبيعت» للدكتور نصر هامش ص ١٥٤

٢- الجدات الفاسدة : التي من قبل الام

٣- يذكر ياقوت الحكاية بقوله : « حدث القاضي كثير بن يعقوب البغدادي النحوي في الستور عن الفقيه أبي الحسن علي بن عيسى الولوالجي قال دخلت على أبي ريحان و هو يجود بنفسه قد حشرج نفسه (تردد في ضيق) وضاق به صدره فقال لي في تلك الحال : كيف قلت لي يوماً حساب الجدات الفاسدة ؟ فقلت له اشفاقا عليه : أفى هذه الحالة ؟ قال لي يا هذا أودع الدنيا و أنا عالم بهذه المسألة الا يكون خيراً من أن اخليها و أنا جاهل بها ؟ فأعدت ذلك عليه و حفظ و علمني ما وعد ، و خرجت من عنده و أنا في الطريق فسمعت المصراخ ... ، انظر معجم الادباء ج ١٧ ص ١٨٢ ، و انظر بغية الوعاة للسيوطي ، طبعة القاهرة ص ٢٠

قولي هذا فاستمعوا الى أمير شعراء العالم «حافظ الشيرازي» وهو خير
من تحدث بهذا الشأن :

« بما أنك لا تترك سجن الطبيعة »
« كيف تستطيع أن تمر بشارع الحقيقة ؟ » (١)

١- البيت بالفارسية :

توکز سراي طبيعت نميروي يرون کجا بکوي حقيقت گذر تواني کرد

استدراك

بالرغم من الجهود التي بذلناها لازالة العقبات و المشاكل الفنية لطبع القسم العربى من الكتاب ، و على ما بذله أصدقاؤنا العاملون فى المطبعة من عناية و دقة لترتيب حروف لغة ليست بلغتهم ، فقد وقعت أخطاء مطبعية فى الكتاب حملتنا على أن نضع جدولاً لتصحيحها ، فنرجو من قرائنا الأعزاء ، معذرين إليهم ، أن يراجعوا جدول الخطأ والصواب و نشكر موظفى المطبعة المحترمين على ما قدموه من جهود لطبع هذا الكتيب . والله الموفق

جدول الخطأ و الصواب

الصفحة	السطر	الخطأ	الصواب
١	١٢	يتلفظونها	يتلفظونها
٢	١٧	عيون الأبناء	عيون الأبناء
٣	١٢	يتلقطها	يتلفظها
٥	١٢	القديمه	القديمة
٦	٧	العلماء	العلماء
٦	١٣	لزرادشتية	الزرادشتية
٦	٢٠	مشهور الفردوسى فى شهنامته	مشهور من شهنامة الفردوسى
٧	١٠	الساماتى	السامانى
٧	١٤	انظر ظهر الاسلام	انظر ظهر الاسلام لا حمداً مين
٨	٧	الواسعة	الواسعة
٨	٨	اللتى	التي
٨	١٤	تربطهم	تربطهم
٨	٢٢	الصناعة	الصناعة
١٦	٢٣	ورقة	ورقة
١٧	٢٥	المعل	الفعل
١٧	٢٧	و عمل	وعملت
١٨	١٩	تجزى	تجزىء
١٨	١٩	الذين	الذين
١٩	٨	ب- وحديث اورمزديار ومهريار	ب- وحديث قسيم السرووعين الحياة ج- وحديث اورمزديار ومهريار

جدول الخطأ والصواب

الصفحة	السطر	الخطأ	الصواب
١٩	٩	و - حديث	د - حديث
١٩	١٣	عن قد الأشجار	في قد الأشجار
١٩	١٥	والتحذير	والتحذير
١٩	١٨	للهند	للهند
٢٠	٢٩	عدهته	كذا في طبعة زاخانو و قد تكون عدته
٢٣	١٧	مولفاته	مؤلفاته
٢٦	٢٥	أساء	أساء
٢٧	١٧	معجم الادبا	معجم الادباء
٢٨	٢٠	بناهة	نباهة
٢٨	٢١	آن	أن
٣٠	٢٠	باب	باب
٣٠	٢٢	نزل	نزل
٣٠	٢٥	بطلبه	بصلبه
٣٢	١٠	أخبار ابيه	اخبار ابيه
٣٣	١٠	غريرا العين	قريرا العين
٣٤	٩	ولا احتسبوا	ولا احتسبوا
٣٦	١	في شخصيته	في شخصيته
٣٦	١٨	تاريخ الشعرب	تاريخ الشعوب

جدول الخطأ و الصواب

الصفحة	السطر	الخطأ	الصواب
٣٧	٢	المسعودى	المسعودى
٤٠	١٨	أميال	أميال
٤١	٤	لتسع	لتسعة
٤٣	٦	()	(٢)
٤٣	٧	نتائج	نتائج
٤٣	٢٢	عيون الابناء	عيون الانبياء
٤٥	٥	بلاذ الهند	بلاد الهند
٤٦	١٦	والفاظ	و ألفاظ
٤٧	١٥	تدخل ابو الريحان	تدخل أبى الريحان
٤٧	١٩	مولفاته	مؤلفاته
٤٨	٤	بالعقائد	بالعقائد
٤٨	٦	والخاصة	والخاصة
٤٨	١٨	القديمه	القديمة
٥٦	١	مصطلحات السنة	مصطلحات أهل السنة
٦٢	١٦	الفصى	الفضى
٦٢	٢٠	زاحائو	زاحائو
٦٤	٩	بها	بها
٦٤	١١	لاى	لائنى

آواى ابورىحان

«پیشگفتار»

شناختن و شناساندن بزرگان دانش و فرهنگ و روشن ساختن تلاش آنان در باز یافتن اسرار علوم و فنون و اشاعه تجربیات و اندیشه‌ها و بیان اثر وجودی آنها در سازندگی فرهنگ و تمدن روزگارشان ، بدون تردید یکی از عوامل مؤثر پیوستگی و حفظ رابطه تسل جوان با فرهنگ و سنن گذشته می باشد . آشنائی همه جانبه جوانان با بزرگان علم و ادب ملت خود و آگاهی آنها از مقام دانشمندان نامدار قوم و نژاد خویش مخصوصاً از این نظر که نفوذ علمی برخی از آنها دنیای دانش و فرهنگ را در سطح جهانی تحت تاثیر خود قرار داده است ، طبعاً در ایجاد دل بستگی این طبقه به موارد گرانمای ملی و میهنی ، و برانگیختن غرور نژادی و حس میهن پرستی و تقویت اراده و ایمانشان به نگهداری یادگارهای گذشتگان ، اثری فراوان خواهد داشت ، و مخصوصاً در ترغیب این قشر بتوان بکسب دانش باین امید که روزی بتوانند جانشین شایسته‌ای برای پیشینیان خود گردند ، انگیزه‌ئی ناخود آگاه و راه گشائی سالم و طبیعی تواند بود .

شاهنشاه دانش‌پرور ایران ، با توجه باین نکات ، از نخستین موقعیت‌های مناسب ، برای احیاء نام و آثار مشاهیر جاودانی علم و ادب و فرهنگ این سرزمین ، اوامر موكدی مبنی بر تشکیل كنگره‌ها و مجامع ملی و جهانی صادر فرمودند تا دانشمندان و پژوهشگران ایرانی و خارجی گردهم آیند و بیحث و گفتگو و مبادله تحقیقات و اطلاعات در باره زندگی و ویژگیهای افكارو آثار این بزرگان پردازند و مقام والای آنها را بیش از پیش بجهانیان روشن سازند . پیامهای حکیمانه معظم له در مراسم افتتاح هر يك از این مجامع و كنگره‌ها ، صرفنظر از اثبات اهمیت موضوع ، درس بزرگی برای همه ایرانیان بود که یکدل و یکزبان در بزرگداشت مفاخر ملی خود همت بکار برند و فرزندان امروز ایران را متوجه افتخارات گذشته سازند. انعقاد جشنهای مداوم و متعدد بمناسبت هزاره‌ها و سالگردها ، احداث بقاع و تجدید و ترمیم آرامگاهها ، تألیف و ترجمه و چاپ و نشر صدها کتب و رسالات تحقیقی درباره بزرگان علوم و فنون گذشته ایران ، همگی شاهد توجه خاص و عنایت مستمر ذات اقدس نسبت به تمدن و فرهنگ ایران و پیشروان و قافله سالاران این میراث کهن است .

تشکیل كنگره بین‌المللی بزرگداشت ابوریحان بیرونی که بمناسبت هزارمین سالگرد ولادت این نابغه جهان دانش ، در شهریورماه ۱۳۵۲ با شرکت عده زیادی از استادان و محققین ایران و سایر کشورهای جهان در تهران برگزار شد ، مؤید این نظر میباشد ، در همین كنگره بود که آشنایان بمقام شامخ علمی و فلسفی ابوریحان بیرونی ، فرصت آنرا یافتند تا حاصل مطالعات و نتایج پژوهشهای پرنمر خود را بدنیای دانش عرضه

کنند و یکی دیگر از نوابغ اندیشه را که فروغ دانش و بصیرت او در طول ده قرن ، روشنگر راه دانش پژوهان و اندیشمندان جهان بوده است ، بجهانیان معرفی نمایند .

ابوریحان انسانی استثنائی و ممتاز بود ، او سراسر زندگی نسبتاً طولانی خود را وقف آموختن ، تفکر ، پژوهش ، آزمایش و تالیف و تصنیف کرده و از اینراه خدماتی بزرگ و پیماندۀ نسبت به پیشرفت دانشهای بشری انجام داد ، این مرد بزرگ در بیشتر علوم زمان خویش استاد مسلم ، و در رشته‌های گوناگون نظیر تاریخ ، جغرافیا ، پزشکی ، طبیعیات ، داروشناسی ، ادب و حکمت و فلسفه و غیره مبتکر افکار و نظرات نو و مقتدای دانشمندان همعصر خود بود . در ریاضیات ، فیزیک ، و هیئت و نجوم به نوآوریهای شگفت‌انگیزی توفیق یافت . این دانشمند کم نظیر ، هزار سال قبل و قرن‌ها پیش از موجودیت (بیکن) و (دکارت) با ابراز شجاعت علمی درس عدم تسلیم و پیروی کورکورانه در برابر عقاید پیشینیان را ، باصحاب دانش آموخت و بآنها هشدار داد تا در تحقیقات و تتبعات خود بجای اعتماد به نظرات گذشتگان ، مشاهده و تجربه و استدلال علمی خود را اساس کار قرار دهند .

ابوریحان ، بآب و خاک مقدس ایران عشق میورزید ، و تجلیات این میهن دوستی را از لابلای آثار گرانقدرش بوضوح میتوان مشاهده نمود . وی در کتاب (آثارالباقیه) زادگاه خود (خوارزم) را شاخه‌ای از باغ ایران خوانده است . علاقه و دلبستگی خاصی به آداب و سنن ملی و میهنی خود داشت . باینکه در تمامی مدت سال شبانه‌روز در کار تحقیق و تحریر و تالیف مستغرق بود معذالك پیاس بزرگداشت جشن نوروز و جشن

مهرگان در این دو هنگام قلم از کف فرو مینهاد تا فارغ از هر کاری آئین این دو جشن بزرگ ایرانی را هماهنگ با سایر ایرانیان بشایستگی هرچه تمامتر برگزار نماید .

ابوریحان یک ایرانی بود و تعلق او بسرزمین ایران قابل تردید نیست، اما ازدیدگاه وسیع بشریت نباید این حقیقت از نظر دور بماند که او و دانشمندانی مانند او را نمیتوان بملت واحدی متعلق دانست ، زیرا اینان در حقیقت پرورش یافتگان قلمرو علم و دانشاند ، و پیداست که این قلمرو پهناور و بی حد و مرز ، بسراسر جامعه انسانیّت تعلق دارد .

پس بزرگداشت چنین مردانی ، در واقع بزرگداشت مقام دانش است و احترام بمقام دانش ، جز پاس حرمت انسانیّت تعبیر و توجیه دیگری ندارد .

دانشگاه اصفهان ، بنا بمراتب فوق و همزمان با فراهم آمدن مقدمات برگزاری کنفرانس تهران ، از اوایل سال ۱۳۵۲ بمنظور شناساندن ابوریحان بیرونی و آشنا ساختن علاقمندان به ارزش آثار و افکار و عقاید این فرزند برومند بشریت با تنظیم برنامه های متوالی سخنرانیهای ترتیب داد و نخستین کسی که این سلسله از سخنرانیها را در دانشگاه اصفهان آغاز کرد ، آقای دکتر غلامعلی کریمی استادیار دانشکده ادبیات و علوم انسانی این دانشگاه بود . نامبرده در طی این سخنرانی بطرزی بسیار ساده و دلنشین ، نکاتی تازه و ناشناخته ، از کار و زندگی ابوریحان را برای شنوندگان خود روشن ساخت . در همانوقت ، این بحث پیش آمد که تاکنون کتابها و رسالات متعددی در باره ابوریحان بوسیله محققین و دانشمندان ایرانی و خارجی عرضه شده اما همه آنها در سطحی است که

برای خواص اهل علم میتواند مفید فایده باشد و چه خوبست که در این زمینه کتاب یا رساله‌ئی که قابل استفاده همگان باشد تالیف و از جانب دانشگاه اصفهان چاپ و منتشر گردد. خوشبختانه آقای دکتر غلامعلی کریمی انجام این مهم را بعهده گرفت و به تکمیل پژوهشهای قبلی خود همت گماشت و با تلاشی پی گیر در ظرف زمانی نسبتاً فشرده و کوتاه بتدوین کتاب حاضر که بدو زبان فارسی و عربی است توفیق یافت.

مؤلف ارجمند، در این کتاب، زندگی و آثار ابوریحان را از جنبه‌های مختلف ادبی، علمی، فلسفی و انسانی طی مباحثی مستند، با بیانی ساده و شیوا بطوریکه برای همه طبقات قابل درک باشد، مورد بررسی قرار داده و در آخرین بخش آن (که عنوان کتاب هم مأخوذ از آنست) به نیروی خیال، استاد پیرا پس از گذشت ده قرن بسخن گفتن واداشته و آوای ملکوتی او را بگوش جوانان و دانشجویان و استادان ایران و دیگر سرزمینهای اسلامی رسانیده است.

ضمن آرزوی مزید توفیق برای این همکار گرامی بمقتضای سالها مسئولیت و خدمت دانشگاهی و آشنا بودن بدردهای راستین دانشگاهها و دانشگاهیان، (آوای ابوریحان) را بصورتی که مطالعه خواهند نمود، ندائی درمانگر میدانم و بگوش جان شنیدن آن را بهمة استادان و دانشجویان و دانش پژوهان عزیز کشور توصیه میکنم.

دکتر قاسم معتمدی

رئیس دانشگاه اصفهان

مهر ماه ۱۳۵۲

قطره‌ام من وصف دریا چون کنم ؟ ❁

گل کم است و خار بس بسیار هست	باغ را ریحان و گل با خار هست
قیمت باغ از گل و ریحان بود	گر شمار خار بی پایان بود
حاصلش جز رنج و آه سرد نیست	خار را جز نیش و زخم و درد نیست
شادی جانها فزونتر می‌کند	گل مشام جان معطر می‌کند
عاجز است از وصف ریحان ییگمان	خار با آن تیزی و تیغ زبان
کی توانم وصف بوریحان کنم ؟	خارم و ور خود زبان از جان کنم
این هوس باید ز سر بیرون کنم .	قطره‌ام من وصف دریا چون کنم ؟

اصفهان فروردین ماه ۱۳۵۲

* مقرر چنین بود که در یکی از روزهای فروردینماه گذشته ، در برابر استادان و دانشمندان و دانشجویان ، درباره شخصیت شگفت ابوریحان سخن بگویم و این سخت دشوار بود ، که اندك مایه‌یی چون من ، هرچه درباره استاد بی‌همالی که در هر فن بمثل مرد يك فن ، بوده است ، میگفت ، سراسر نارسایی بود و ناتمامی ؛ در آن روز ، عذر نارسایی‌ها را ، با این ابیات - که ساعتی پیشتر ساخته بودم - آغاز سخن کردم .

اینك نیز ، پوزش خواهی لغزش‌ها و ناتمامی‌ها را طریقی به از آنکه با همان ابیات آغاز سخن کنم ندیدم .

ابوریحان بیرونی

زادروز و زادگاه وی :

ابوریحان ، محمد بن احمد بیرونی خوارزمی ، یکی از بزرگترین دانشمندان ایرانی اواخر قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم هجری است ، وی در روز سوم ذی الحجه سال ۳۶۲ هجری قمری برابر با سپتامبر ۹۷۳ میلادی در خانواده‌یی ایرانی چشم بجهان گشوده است (۱) .

در باره زادگاه ابوریحان و نسبت او به بیرونی و اینکه آیا بیرون نام زادگاه او است ، و اگر چنین است در کجا واقع بوده است ، اقوالی مختلف وجود دارد . در ضبط کلمه بیرون نیز میان تازی نویسان که آنرا همواره بفتح باء «البیرونی» نوشته‌اند و فارسی زبانان که همیشه آنرا با کسر باء گفته‌اند و میگویند ، اختلاف هست .

شهرزوری در کتاب «نزهة الارواح و روضة الافراح فی تواریخ الحكماء» بیرون را شهری در سند میداند خوش آب و هوا و در آن غرائب و شگفتیها (۲) . ابن ابی اصیبعه نیز در «عیون الأنباء» با وی هم‌آواز می‌شود و بیرون را شهری واقع در سند میخواند (۳) ، یاقوت حموی در معجم الأنباء با آنکه خود زادگاه ابوریحان را یکی از روستاهای خوارزم می‌پندارد ، از قول یکی از دانشمندان نقل می‌کند که ابوریحان را از آنروی بیرونی گفته‌اند

۱- دك . Encyclopedie de l'Islam, T, 1, P, 1273

۲- «... و بیرون مدینه بالسند ... و بیرون هی التی منشأ و مولده بلدة طيبة فیها

غرائب و عجائب .. دك . مقدمه اووارد زاحاؤو بر الانار الباقية ص ۱۱۱ L

۳- : «هو الاستاذ ابو الريحان... منسوب الى بیرون وهی مدینه فی السند... دك .

عیون الانباء چاپ بیروت الجزء الثالث القسم الاول ص ۲۹

که روزگاری دراز بیرون از زادگاه خود خوارزم ، بسر برده است (۱) .
جلال‌الدین سیوطی نیز در « بغیة الوعاة » سبب نسبت ابوریحان را به بیرونی ،
درازی زمانی که از خوارزم دور بوده است می‌داند (۲)

بررسی این اقوال

قول شهرزوری و ابن ابی أصیبة که بیرون را نام شهری واقع در سند
پنداشته‌اند بیگمان برخطاست ؛ چه ، چنین شهری بدین نام در سند وجود نداشته
است و « آنکه در سند است بیرون با نون است نه بیرون با باء و آن را بیرون
کوت و حیدرآبادگویند » (۳) .

اینکه درازی زمان دوری ابوریحان از خوارزم سبب نسبت او به بیرونی
بوده باشد نیز درست نمی‌نماید چه ، گذشته از اینکه دور بودن از خوارزم
وجهی منطقی برای اطلاق نسبت بیرونی نیست و هیچگونه دلیل و سند معتبری
نیز درستی آن را تأیید نمیکند ، تا آنجا که میدانیم نسبت بیرونی همواره با نام
ابوریحان همراه بوده و اختصاص بدوره خاصی از زندگی وی نداشته است .
اما آنچه که سمعانی در کتاب مشهور خود الأُنساب که تنها يك قرن پس
از درگذشت ابوریحان تألیف یافته ، در باره کلمه بیرونی آورده است
معنی درست این کلمه و زادگاه ابوریحان را روشن می‌سازد . سمعانی میگوید :

۱- « ... و هذه النسبة معناها البرالی لان بیرون بالفارسیة معناه برآ ، و سألت
بعض الفضلاء عن ذلك فزعم أن مقامه بخوارزم كان قليلا ، و اهل خوارزم يسمون الغريب
بهذا الاسم ، كآته لما طالت غربته عنهم صار غريباً ، و ما أظنه يراد به الا أنه من أهل
الرساق یعنی آنه من برالبلد... » رك . معجم الادباء چاپ مصر ج ۱۷ ص ۱۸۰

۲- « ... لان مقامه بخوارزم وكان جيلا و وهم يسمون الغريب بهذا الاسم فلما طالت
غربته عنهم صار غريباً ... » رك . بغیة الوعاة ، چاپ قاهرة ، ص ۲۰

۳- رك . « شرح حال نابغه شهیر ایران ، علی اکبر دهخدا ص ۱

در آن روزگار ، در خوارزم ، هر که را در خارج شهر تولد می‌یافته و از خود شهر نبوده است بیرونی میخوانده‌اند و ابوریحان باین نسبت مشهور است (۱) گفته سمعانی که با استنباط شخصی یا قوت نیز ، چنانکه اشاره کردیم ، هماهنگی دارد، روشن می‌سازد که زادگاه ابوریحان یکی از روستاهای بیرون شهر گرگانج مرکز ولایت خوارزم بوده است

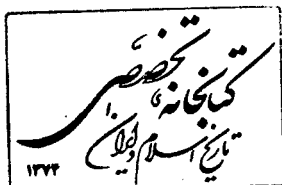
اما درباره سبب ضبط کلمه بیرونی بفتح باء ، در عربی باید گفت که نظر پروفیسور ادوارد زاخائو منطقی و پذیرفتنی بنظر میرسد :

وی میگوید چون یاء کلمه بیرون مجهول بوده است و این کلمه در روزگاران گذشته بهمان صورت کسره مشبعه تلفظ میشده است و از آنجا که تلفظ یاء مجهول فارسی ، در میان حروف عربی به یاء ساکن ما قبل مفتوح از همه شبیه‌تر است تازی نویسان آن را بآن صورت (بفتح باء) ضبط کرده‌اند (۲)

محیط پرورش ابوریحان

از دوران کودکی و تحصیلات ابتدائی ابوریحان آگاهی درستی در دست نداریم و برای آنکه محیط پرورش وی و دیگر دانشمندان نام‌آور آن

- ۱- قول سمعانی در مقدمه‌یی که ادوارد زاخائو بر الآثار الباقیة نوشته چنین آمده است : «البیرونی بفتح الباء الموحدة و سکون الیاء آخر الحروف و ضم الراء بعدها الواو و فی آخرها نون هذه الفسبة الی خارج خوارزم فان بها من یکون من خارج البلد ولایکون من نفسها یقال له فلان بیرونی» و یقال بلغتهم انبیؤکست والمشهور بهذه النسبة ابوریحان المنجم .. » رک مقدمة الآثار الباقیة ص ۱۱۱ XV . و ما از بخت بد بر نسخه‌ئی که مورد استفاده زاخائو بوده است دست نیافتیم اما در نسخه چاپ حیدرآباد (سال ۱۹۶۳ ، مطبعه دائرة المعارف العثمانیة) که در دسترس بود «البیرونی بکسر الباء ..» نوشته شده و در حاشیه کتاب نیز اشاره شده است که برخی از نسخه بدلها البیرونی را «بکسر باء» و برخی «بفتح باء» ضبط کرده‌اند. رک . الانساب چاپ حیدرآباد الجزء الثانی ص ۳۹۲
- ۲- رک . شرح حال نابغه شهیر ایران ، علی اکبر دهخدا ص ۳۰۲

روزگار را بشناسیم جا دارد که باوضاع سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ایران در قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم نظری سریع بیفکنیم .

میدانیم که قدرت یافتن غلامان ترك در بغداد و چیرگی آنان بر دستگاه خلافت که از زمان معتصم (۲۱۸-۲۲۱) آغاز شده بود (۱) از میانه قرن سوم هجری ببعد بیش از پیش فزونی میگیرد و کار بجائی میرسد که خلفا ، در دست امیران ترك بازپچه هائی^{بسی} نیستند . (۲) در نتیجه ، بغداد ؛ آن کانون درخشان فرهنگ و دانش و هنر که در دوره نخستین روزگار عباسیان ، باهمت وزیران و کاتبان و دانشمندان و مترجمان ایرانی ، (۳) بآن درجه از جلال و شکوه معنوی و مادی رسیده بود ، جایگاه تعصب و خامی و ناامنی و نابسامانی میشود (۴) و قدرت مرکزی امپراطوری اسلام بسستی میگرداید و ایالات شرقی و غربی آن علم استقلال برمیافرازند .

مردم ایران که از اواخر قرن اول هجری برای کسب استقلال از دست رفته میهن خویش کوشش و جانبازی آغاز کرده و در قرن های دوم و سوم ، مجاهدات خود را در این باره فزونی بخشیده بودند ، (۵) در این دوره رفته رفته استقلال کشور خویش را دوباره بدست می آورند و باحیاء زبان و ادب و فرهنگ ملی خویش نائل میشوند .

تجزیه امپراطوری اسلام و تشکیل حکومت های مختلف اگر چه موجب

۱- رك . تاريخ ادبيات در ايران ، دكتور ذبيح اله صفا ج ۱ ص ۱۷

۲- همان كتاب و همان صفحه

۳- برای آگاهی از نقش ایرانیان در تكوين تمدن اسلامی در دوره اول حکومت

عباسیان رك . ضحی الاسلام ، احمد امین ، الجزء الاول ص ۱۷۱ - ۲۳۹

۴- رك . تاريخ ادبيات در ايران ، دكتور صفا ، ج ۱ ص ۱۹۸ ب بعد و نیز رك . تاريخ

الادب العربی ، احمد حسن الزیات ، ص ۲۱۳

۵- رك . تاريخ ادبيات در ايران ، دكتور صفا ، ج ۱ ص ۲۹-۳۳

ضعف حکومت مرکزی اسلام میگرد اما خود در پیشرفت ادب و فرهنگ و دانش و صنایع اسلامی تأثیری بزرگ دارد زیرا هر يك از حكومتها ، برقابت با بغداد ، میکوشد تا شاعران و گویندگان و دانشمندان بیشتری را در دربار خویش گرد آورد و بدین ترتیب هر پایتختی برای اهل دانش و هنر بصورت قبله‌یی و پناهگاهی در می‌آید (۱)

اگر صفاریان بواسطه گرفتاریهای جنگی و کوتاهی دوران فرمانروایی و محدودیت قلمروشان فرصت آن را نیافتند تا بآداب و دانش و فرهنگ ، چنانکه باید ، بپردازند (۲) ، سامانیان که روزگار نسبتاً درازی از این دوره را بر خراسان و سیستان و ساوراءالنهر و گسرگان فرمانروایی داشتند می‌توانند باهمت وزیران دانشمند و دانش دوستی چون جیهانی (۳) و بلعمی (۴) بخارا و سمرقند را بصورت مراکز درخشان دانش و فرهنگ درآورند . آنان با تشویق سخن‌سرایان بوستان شعر و ادب فارسی را شکوفا و بارور می‌سازند

۱- رك . تاريخ ادبيات در ايران ؛ دکتر صفا ، ج ۱ ص ۲۰۲

۲- همان كتاب ص ۳۳ - ۴۰

۳- جیهانی ، (ابو عبدالله احمد بن محمد بن نصر ، از رجال ادب و سیاست اواخر قرن چهارم هـ . وی از سال ۳۶۵ هـ بوزارت منصور بن نوح سامانی انتخاب شد و در ۳۶۷ از وزارت معزول گردید و عتبی بجای او منصوب شد جیهانی کتابی در جغرافیا تألیف کرد بنام كتاب « المسالك والممالك » و « كتاب رسائل » نیز از اوست رك) . فرهنگ فارسی معین جلد پنجم اعلام .

۴- بلعمی ، ابو الفضل محمد بن عبدالله بلعمی (متوفی ۳۳۰ هـ) و پسرش ابوعلی محمد بن محمد بن عبدالله (متوفی ۳۶۲ هـ) از وزیران دانشمند روزگار سامانیان بوده‌اند و به گسترش دانش و فرهنگ و زبان و ادب فارسی خدماتی بزرگ کرده‌اند ابوعلی بفرمان منصور بن نوح سامانی به ترجمه و تألیف تاریخ بلعمی همت گماشته است این کتاب از آن روی که مأخذ اصلی تاریخ «الرسول والملوك» محمد بن جریر طبری بوده به ترجمه تاریخ طبری مشهور گشته است اما کار بلعمی در حقیقت اقتباس از تاریخ طبری است ۴ ترجمه کامل آن ، و مؤلف از منابع دیگر نیز استفاده کرده است .

و باگرامی داشت دانشمندان به گسترش و پیشرفت دانشهای بشری خدمتی بسزا می‌کنند(۱)

بیگمان راز پیروزی سامانیان و دیگر حکومت‌های ایرانی این دوره (۲) در گسترش ادب و فرهنگ در این نکته بوده است که آنان پایه‌های حکومت خویش را بر مبنای احساسات ایران دوستی و زنده ساختن آداب و رسوم کهن ایرانی قرار می‌دهند (۳). چه ، بدینگونه از نعمت محبت و همدلی و همداستانی مردم ایران برخوردار میشوند و این امر مایه قدرت و نفوذ و دوام حکومت آنان میگردد.

مردم ایران که هنوز خونخواریهای کارگزاران بنی‌امیه (۴) و فریبکاریها و نامردمیهای عباسیان را فراموش نکرده‌اند ، مردمی که از دیرباز آرزوی رهائی از بند گران حکومت بیگانه را داشته‌اند ، در حقیقت همه آرزوهای ملی خویش را در حکومت سامانیان برآورده می‌بینند چه ، با بر روی کار آمدن آنان ، بجای حاکمان ستمگر بیگانه ، کسانی را بر مسند فرمانروایی می‌بینند که به نژاد ایرانی خویش مباهات‌ها می‌کنند و بزرگداشت ایران و احیاء سنت‌ها و آداب و رسوم ایرانی را وجهه همت خویش قرار داده‌اند و جشن‌های

۱- دك . تاريخ ادبيات در ايران ، دكتر صفا ، ج ۱ ص ۲۰۴-۲۰۷

۲- دك . همان كتاب ، ج ۱ ص ۲۰۳-۲۱۴

۳- همان كتاب ج ۱ ص ۲۰۶

۴- همان كتاب ص ۱۱-۱۲

ایرانی سده (۱) و مهرگان (۲) را باشکوه تمام برگزار میکنند . بیهوده نیست اگر در این روزگار حماسه های ملی ایران از نو زنده میگردد و کاخ بلند شاهنامه چنان پی افکنده میشود که هرگز از باد و باران گزند نخورد یافت . احترام دانشمندان و شرکت در مجالس بحث و گفتگوی آنان از جمله سنت های کهن ایرانی است که امرای سامانی ، همانند دیگر سنت ها ، بدان توجه بسیار میکنند (۳) آنان در هفته شبهای خاصی دانشمندان را بحضور می پذیرند و در مباحثاتشان شرکت میجویند و از این راه بقدر و منزلت آنان می افزایند و پیداست که اینگونه تشویق ها از طرف پادهاشان و رعایت این سنت که از یادگارهای انوشیروان است (۴) و برخی از خلفای عباسی نیز

۱- «سده» (جشن سده در ۱۰ بهمن یعنی صد روز پس از آغاز زمستان پنج ماهه ایران باستان گرفته میشد) جشنی که در ایران باستان و قرون اولای اسلام در روز دهم بهمن ماه گرفته میشد و در آن جشن آتش افروزی میکردند این جشن را زردشتیان هنوز هم برپا میدارند، رك . فرهنگ فارسی معین

۲- مهرگان «... روز شانزدهم هرماه - که بمهر روز موسوم است - مخصوص بفرشته فروغ یعنی «مهر» است در روز مهر (شانزدهم) از ماه مهر ایرانیان جشن بسیار بزرگی برپا میداشتند . بقول بندهشن «مشیا» و «مشیان» (آدم وحوای آریائیان) در چنین روزی تولد یافته اند . این جشن بزرگ شش روز طول میکشید از روز شانزدهم مهر آغاز میگردد و به روز بیست و یکم - که رام روز باشد ، ختم میشد روز آغاز را « مهرگان عامه » و روز انجام را «مهرگان خاصه » میگفتند . در ایران در عهد بسیار قدیم فقط دو فصل داشتند اول تابستان (Hama) دوم زمستان (Zayana) . نوروز جشن آغاز تابستان است و مهرگان جشن آغاز زمستان...، رك . فرهنگ فارسی معین و برای آگاهی از چگونگی برگزاری این جشن و جشن سده در دوره نخستین روزگار عباسیان رك . تاریخ الاسلام السیاسی والدینی والثقافی و الاجتماعي ، دکتر حسن ابراهیم حسن ج ۲ ص

۳- رك . تاریخ ادبیات در ایران ، دکتر ذبیح اله صفا ج ۱ ص ۲۸۰

۴- رك . تاریخ علوم عقلی ، دکتر ذبیح اله صفا ج ۱ ص ۲۳

آنها بتقلید از ساسانیان ، اقتباس کرده‌اند (۱) تاجه پایه مایه تشویق دانشمندان و پیشرفت دانش می‌شده است .

از آنجا که پیوند سامانیان با مردم ایران ، چنانکه اشارت رفت ، پیوند ملی و میهنی بوده است آنان ، برخلاف ترکان غزنوی و سلجوقی که پیوندی میان خود و مردم ایران ، جز دین ، نمی‌توانستند یافت ، مردم را در معتقدات مذهبی و شیوه اندیشه خویش آزاد می‌گذارند و از اینروی در روزگار آنان آن سختگیری‌ها و تعصب‌ها که در عهد ترکان رواج می‌یابد دیده نمی‌شود : ابو عبدالله جیهانی وزیر سامانیان ظاهراً بر مذهب مانوی بوده است (۲) ، نصر بن احمد و نوح بن منصور خود با سماعیلیان پیوسته‌اند (۳) و دقیقی شاعر آشکارا خود را زردشتی می‌خوانده است (۴) عیسوی و زردشتی و شیعی و سنی و ... همه با آزادی در کنار یکدیگر می‌زیسته‌اند و پیدا است که اینهمه بلند نظری و آزاد اندیشی نیز تاجه پایه در پیشرفت دانش و فرهنگ و تربیت دانشمندان تأثیر داشته است .

خاندان‌های ایرانی دیگری که همزمان با سامانیان ، هر يك بر ناحیه‌یی از ایران فرمانروائی داشته‌اند (۵) نیز بر طریق سامانیان گام برمیداشته‌اند و هر

-
- ۱- رك . ظهر الاسلام ، احمد امین ، ص ۲۲۹ - ۲۳۱ و نیز رك . تاريخ الاسلام السياسى والدينى والثقافى والاجتماعى ، دكتور حسن ابراهيم حسن ، ج ۳ ص ۵۱۸ بيمد و رك . مروج الذهب ، مسعودی ، چاپ مصر ، ج ۴ ص ۲۴۵
 - ۲- رك . مانى ودين او ، سيد حسن تقى‌زاده ، حاشیه ص ۱۶۳
 - ۳- رك . تاريخ ادبيات در ايران ، دكتور صفا ج ۱ ص ۲۴۷
 - ۴- دقيقى چهار خصلت برگزيده بگيتى از همه خوبى و زشتى لب ياقوت رنك و ناله چنك مى خون رنك ودين زردهشتى
 - رك . تاريخ ادبيات در ايران ، دكتور صفا ج ۱ ص ۴۰۹
 - ۵- رك . همان كتاب ، ج ۱ ص ۲۰۴-۲۱۴ و نیز ص ۲۱۷-۲۱۹

يك گروهی از اهل دانش و هنر را در دربار خودنگاهداری و تشویق و حمایت می کرده اند و با صله بخشی های خود آنان را بگسترش دانش و ادب و فرهنگ و امید داشته اند ، (۱) ابوریحان ، دانشمند نامداری که بررسی احوال و آثار و جوانب مختلف شخصیتش موضوع این مقال است ، درچنین روزگار و چنین اوضاع و احوالی پرورش یافته است . روزگاری که ابتدا دانشمندانی نظیر محمدبن زکریای رازی و ابونصر فارابی و علی بن عباس مجوسی اهوازی (۲)

۱- از آن جمله است ابوالعباس مأمون خوارزمشاه که درباره دانش دوستی و تشویق و حمایت وی از اهل دانش ، در چهار مقاله عروزی چنین آمده است: «ابوالعباس مأمون خوارزمشاه وزیری داشت نام او ابوالحسن احمدبن محمد السهیلی ، مردی حکیم طبع و کریم نفس و فاضل ، و خوارزمشاه همچنین حکیم طبع و فاضل دوست بود و بسبب ایشان چندین حکیم و فاضل بر آن درگاه جمع شده بودند چون ابوعلی سینا و ابوسهل مسیحی و ابوالخیر خمار و ابوریحان بیرونی و ابونصر عراق . اما ابونصر برادرزاده خوارزمشاه بود و در علم ریاضی و انواع آن ثانی بطلمیوس بود و ابوالخیر خمار در طب ثالث بقراط و جالینوس بود و ابوریحان در نجوم بجای ابومعشر و احمدبن عبد الجلیل بود و ابوعلی سینا و ابوسهل مسیحی خلف ارسطاطالیس بودند در علم حکمت که شامل است همه علوم را . این طایفه در آن خدمت از دنیاوی بی نیازی داشتند و با یکدیگر انسی در محاورت و عیشی در مکاتبت میکردند..» ر.ک . چهارمقاله ، باهتمام دکتر محمد معین ، چاپ تهران ۱۳۴۱ ص ۱۱۸

۲- «بزرگترین طبیب اسلامی بعد از رازی علی بن عباس مجوسی اهوازی طبیب عضدالدوله است . وی شاگرد پزشك بزرگ ایرانی ابوماهر موسی بن سیار قمی بوده است . وفات او در سال ۳۸۴ بوده و چون بردین زردشتی بود او را مجوسی گفته اند . از کتاب مشهور او کامل الصناعة فی الطب معروف به الطب الملكي و کناش عضدی نسخ بسیار در دست است و چندبار بطبع رسیده . این کتاب بیست مقاله دارد که در تمام ابواب علم طب بتفصیل نوشته شده و پیش از قانون کاملترین کتاب در فن طب شمرده میشد و بعد از تألیف کتاب قانون هم همواره جزو کتب مهم مورد مطالعه و استفاده اهل فن بوده است این کتاب بلاتینی ترجمه شده و آن ترجمه چندبار بطبع رسیده است» ر.ک . تاریخ ادبیات در ایران ، دکتر صفا ، ج ۱ ص ۳۴۶

و سپس نام‌آورانی چون ابن‌سینا و ابوسهل مسیحی (۱) و غیر آنان را بجهان دانش تقدیم داشته است اما چه می‌توان کرد که آن آزاداندیشی و بلندنظری را بر مردم ایران ، «روزگار برنپسندید و فلک روا نداشت!» بدبختانه هم در این عهد است^۱ با روی کار آمدن ترکان ، ترکانی که جز دین هیچ چیز آنان را با مردم ایران پیوند نمی‌داد ، سیاستی مذهبی ، که سخت‌گیری و تعصب از تبعات اجتناب‌ناپذیر آنست ، جانشین سیاست ملی همراه با آزاداندیشی سامانیان می‌گردد و رفته‌رفته دشمنی با علوم عقلی و کینه‌توزی با دانشمندان آغاز می‌شود و موجب آن می‌گردد که از قرن پنجم بعد دیگر در سراسر شرق دانشمندان نام‌آوری که با دانشمندان بزرگ این دوره پهلوی تواند زد بوجود نیاید .

زندگی ابوریحان و آثار وی

ابوریحان بیگمان تحصیل دانش را از خردسالی در خوارزم آغاز کرده است . وی تا سن بیست و پنج‌سالگی در آن دیار باقی مانده و در این مدت نزد استادانی نظیر ابونصر منصور بن علی بن عراق (۱) ریاضی‌دان بزرگ فراگرفتن دانش را دنبال کرده است . این ابونصر ، استاد ابوریحان ، از

۱- ابوسهل مسیحی طبیب مشهور معاصر ابن‌سینا است که در دربار ابوالعباس مأمون خوارزمشاه میزیسته و بنا بر روایت چهارمقاله در سال ۴۰۳ هجری قمری هنگامیکه به‌مراهی ابوعلی سینا ، برای رهائی از چنگال محمود غزنوی ، از خوارزم بگرگان میگریخته در بیابان خوارزم در گذشته است . از این دانشمند کتاب مشهور «المعانی فی الصناعة الطبیه» که همه ابواب پزشکی را دربرمیگیرد و همچنین رسالاتی چند، هم در پزشکی برجای مانده است . ابوسهل در هندسه و نجوم و حکمت نیز دستی داشته و در این زمینه‌ها نیز آثاری نوشته است . رک . تاریخ ادبیات در ایران ، دکتر صفا ، ج ۱ ص ۳۴۶

۲- ابونصر عراق (اضافه اسم پسر به اسم پدر) از بررگترین ریاضی‌دانان و منجمان روزگار خویش بوده و در آن علوم تألیفاتی داشته و نیز دوازده رساله بنام ابوریحان نوشته است . رک . تعلیقات چهارمقاله ص ۴۱۹-۴۲۲

خاندان آل عراق ، پادشاهان قدیم خوارزم است که حکومتشان بر آن ناحیه از روزگاران پیش از اسلام آغاز گشته و تا سال ۳۸۵ هجری قمری که آخرین آنان بدست مأمون بن محمد سرسلسله مأمونیان خوارزم کشته شد ، بر خوارزم حکومت کرده اند . ابوریحان از این خاندان که بعلم و ادب توجهی داشته اند نیکویی ها دیده است (۱)

ابوریحان هم در خوارزم بنوشتن چند کتاب پرداخته و باب مکاتبه را در مسائل فلسفی با ابوعلی سینا؛ نابغه جوان بخارا که هفت سال از وی کوچکتر بوده گشوده است (۲) .

بنظر میرسد که ابوریحان شخصاً بدیدار منصور بن نوح سامانی (۳۸۷-۳۸۹) نائل آمده باشد . چه ، از وی بعنوان نخستین مشوق خویش به نیکی یاد کرده است . (۳)

ابوریحان ظاهراً از سال ۳۸۸ ه یعنی هنگامیکه شمس المعالی قابوس بن وشمگیر از تبعید گاه بتخت سلطنت خویش باز میگشت به گرگان به خدمت وی میرود و مورد اکرام بسیار قرار میگیرد؛ (۴) شمس المعالی قابوس ، چنانکه میدانیم پسر وشمگیر و برادرزاده مردآویج سرسلسله آل زیار است . این خاندان ایرانی در آن روزگار بر ناحیه گرگان فرمانروایی داشته اند . مردآویج در میهن پرستی و گرامیداشت رسوم و آداب ملی مشهور است وی در سال ۳۲۳

۱- ر.ک . تاریخ ادبیات در ایران ، دکتر صفا ، ج ۱ ص ۲۰۷

۲- ر.ک .

1,Article de D.J. Boilot dans l,Encyclopedie de
l,Islam .T.1,P.1273-1275

۳- همان مصدر

۴- همان مصدر

هجری میخواست پس از برپای داشتن جشن سده در اصفهان ، بیغداد بتازد و خلیفه را از میان بردارد و کاری را که سردار بزرگ ایرانی یعقوب با فرارسیدن مرگش ناتمام گذارده بود بانجام برساند . اما ، بدبختانه بدست غلامان ترك خویش در حمام ، از پای درآمد و داستان آن مشهور است (۱)

شمس المعالی قابوس ، برادرزاده مردآویج و حامی ابوریحان خود از نویسندگان و شاعران بزرگ بشمار است . وی بدو زبان فارسی و عربی شعر میسروده و کتاب کمال البلاغة نشانه دانش بسیار وی در ادب و حکمت است (۲) بیهوده نیست اگر خسروی سرخسی شاعر (۳) در دستگاه او راتبه داشته (۴) و امثال ابوالفرج علی بن حسین بن هندو ، ادیب و حکیم بزرگ (۵) و ابوریحان

۱- رك . تاريخ ادبيات در ايران ، دكتر صفا ، ج ۱ ، ص ۲۱۱-۲۱۲

۲- رك . همان كتاب ج ۱ ص ۲۱۲

۳- ابوبكر محمد بن علی خسروی سرخسی از شاعران و دانشمندان قرن چهارم است . وی به دو زبان تازی و پارسی شعر میگفته و با علوم اوائل آشنائی داشته است . آگاهی وی از فلسفه موجب شده است که برخی از مضامین و مصطلحات فلسفی در شعرش راه یابد و از همین روی به « حکیم » ملقب گردد . خسروی ، شمس المعالی قابوس و صاحب بن عباد و ناصرالدوله ابوالحسن محمد بن ابراهیم سیمجور را مدح میگفته و از قابوس و صاحب بن عباد وظیفه سالیانه میگرفته است . رك . تاريخ ادبيات در ايران ، دكتر صفا ، ج ۱ ص ۴۲۳-۴۳۴

۴- رك . همان كتاب ج ۱ ص ۲۱۲

۵- ابوالفرج علی بن حسین بن هندو از حکیمان و ادیبان و شاعران مشهور نیمه دوم قرن چهارم و اوائل قرن پنجم هجری است وی در نیشابور پرورش یافته و در آنجا ، در خدمت ابوالحسن الوائلی بآموختن علوم اوائل پرداخته و پس از آن بیغداد رفته و در سلك کاتبان عضدالدوله دیلمی درآمد . این هندو سپس بکرگان بخدمت شمس المعالی قابوس رفته و چندی در خدمت وی بسر برده و پس از قابوس نیز مدتی در خدمت پسرش فلك المعالی منوچهر (۴۰۳-۴۲۰) مانده و سرانجام در همان دیار در گذشته است از تألیفات وی میتوان کتابهای « الکلم الروحانية من الحكم اليونانية » و « المقالة المشوقة فی المدخل الی علم الفلك » و « مفتاح الطب » و دیوان شعر وی را نام برد . رك . معجم الادباء ج ۱۳ ص ۱۳۶-۱۴۶ و نیز رك . الاعلام ، الزركلی ، و تاريخ ادبيات در ايران ، دكتر صفا ،

ج ۱ ص ۳۰۲-۳۰۳

بیرونی مورد اکرام و حمایت او قرار می‌گرفته‌اند

ابوریحان روزگار نسبتاً درازی را در دربار قابوس می‌گذراند و هم در آنجاست که نخستین اثر بزرگ خود «الآثار الباقية عن القرون الخالية» را احتمالاً در سال ۳۹۰ هـ (۱) بنام قابوس تألیف میکند. این کتاب ارزشمند که مطالب گوناگونی از قبیل گاه شماری و تقویم و مسائل مهم ریاضی و نجومی و تاریخی و ... را در بردارد؛ نخستین بار در سال ۱۸۷۸ در لایپزیک بوسیله پروفیسور ادوارد زاخاؤو بطبع رسیده است (۲)

ابوریحان با آنکه ایرانی است و زبان مادریش گویش ایرانی خوارزمی، زبان عربی را که در آن روزگار زبان دانش و فرهنگ دنیای اسلام بوده است، برای نوشته‌های خویش برمیگزیند. اما بعدها برخی از آثارش را بفارسی و یا بهردو زبان نیز تألیف میکند (۳)

وی پیش از سال ۳۹۹ هجری قمری بزادگاه خود خوارزم باز می‌گردد و مورد احترام و اکرام خوارزمشاه ابوالحسن علی بن مأمون قرار می‌گیرد و پس از درگذشت این پادشاه نیز مدت هفت سال در دربار برادرش ابوالعباس مأمون بن مأمون با احترام بسر می‌برد؛ بیرونی در این مدت گذشته از شخصیت و مقام علمی نقش‌های حساس سیاسی نیز، چنانکه خواهیم دید، بعهدہ داشته‌است.

پس از آنکه در سال ۴۰۷ خوارزمشاه مأمون بن مأمون بدست سپاهیان طغیان کرده خویش کشته میشود و کشورش بدست سلطان توانای غزنوی، محمود بن سبکتکین می‌افتد، ابوریحان را بفرمان محمود، بهمراهی گروه

1, Encyclopedie de l'Islam. T. 1, p. 1273-1275

-۱

۲- همان مصدر

۳- همان مصدر

بیشماری زندانی ، در بهار ۴۰۸ بغزنه می‌برند (۱) . در میان زندانیان جمعی از دانشمندان و ادیبان و از جمله ابونصر عراق استاد ابوریحان و ابوالخیر حسین بن بابا الخمار (۲) نیز بوده‌اند (۳) ، ابوعلی سینا ظاهراً پیش از آن تاریخ بهمراهی ابوسهل عیسی بن یحیی المسیحی ، پزشک معروف ، خوارزم را بقصد گرگان ترك گفته بوده است . (۴)

ابوریحان ، از آن پس ، ناچار در دربار غزنه میماند و ظاهراً سمت منجم رسمی دربار می‌یابد (۵) و در لشکرکشی‌های محمود بشمال غربی هند وی را همراهی میکند .

ابوریحان در هند بتدریس دانشهای یونانی می‌پردازد (۶) و در برابر با آموختن زبان سانسکریت و گویشهای مختلف آن ، آگاهی‌های ارزشمند بسیاری درباره دانشها و معتقدات و آداب هندیان بدست می‌آورد و همه را در کتابی که درباره هند با عنوان « تحقیق ماللهند من مقولة مقبولة فی العقل او

۱- رك . L,EncycloPédie de l'Islam.T.1,P.1274

۲- ابوالخیر حسین بن خمار دانشمند بزرگ ایرانی از پزشکان و حکیمان و مترجمان بنام قرن چهارم هجری است وی کتب فلسفی بسیاری را از سریانی عبری ترجمه کرده و بر منطقیات ارسطو توضیحات و تعلیقاتی افزوده است . ابن ندیم در باره این دانشمند چنین مینکارد : « ابن الخمار و هو ابوالخیر الحسن بن سوار بن بابان بهنام فی زماننا من افاضل المنطقیین ممن قرأ علی یحیی بن عدی ، فی نهاية الذكاء والفطنة والاضلاع بعلوم أصحابه ، و مولده فی شهر ربیع الاول سنة احدى و ثلاثین و ثلاثمائة و له من الکتب کتاب الهیولی ، مقالة . کتاب الوفاق بین رأى الفلاسفة والنصارى ، ثلاث مقالات . کتاب تفسیر ایساغوجی ، مشروح . کتاب ایساغوجی ، مختصر . کتاب الصدیق والصدقة ، مقالة . کتاب سیرة الفیلسوف مقالة . کتاب الحوامل ، مقالة فی الطب ... » رك الفهرست ، تحقیق رضا تجدد ص ۳۲۳

۳- رك L,Encyclopedie de, Islam T.1,P. 1274

۴- رك . چهارمقاله ، مصحح دکترمبین ، ص ۱۱۹

۵- رك L,EncycloPédie de l'Islam T.1,P.1274

۶- رك . ماللهند . چاپ حیدرآباد . ص ۱۰۶

مرذولة» تألیف می‌کند ، جمع می‌آورد؛ وی این اثر را کمی پس از درگذشت محمود یعنی در سال ۴۲۱ به پایان میبرد. (۱) ادوارد زاخاتو این کتاب را نیز در سال ۱۸۸۷ در لندن بطبع رسانده و سال بعد بانتشار ترجمه انگلیسی آن نیز هم در لندن ، مبادرت ورزیده است .

یکسال پیش از تألیف ماللهند ، ابوریحان کتاب پراهمیت دیگری بنام « التفهیم لأوائل صناعة التنجیم » را که خلاصه‌ئی از علوم هندسه وحساب و هیئت و احکام نجوم را در برمیگیرد به دو زبان عربی و فارسی ، (۲) بنام ریحانه دختر حسین خوارزمی ، نگاشته است ؛ نسخه عربی این کتاب در سال ۱۹۳۴ در لندن بوسیله R,Ramsy همراه با ترجمه انگلیسی آن بطبع رسیده است و نسخه فارسی آن را استاد فرزانه جلال‌الدین همایی تصحیح فرموده و در سال ۱۳۱۸ در تهران بچاپ رسانیده‌اند

پس از این دو کتاب ارزشمند ، ابوریحان چهارمین اثر بزرگ خود «القانون المسعودی فی الهیئة والنجوم» را در روزگار مسعودغزنوی(۴۲۱-۴۳۲) به پایان میبرد و سپس در روزگار مودودبن مسعود(۴۳۲-۴۴۱) به تألیف کتاب پراهمیت دیگری در معدن شناسی بنام «الجماهر فی معرفة الجواهر» همت میگمارد ، این کتاب را F.Frenkw در سال ۱۹۳۶ میلادی درخیدرآباد بطبع رسانیده است.

۱- دك . L,EncycloPedie de l,Islam.T,1,P. 1274

۲- دداین که یکی از این دو کتاب ترجمه دیگری است جای تردید نیست اما بدرستی نمیدانیم که ابوریحان ابتدا کتاب التفهیم را بفارسی تألیف کرده است یا بعربی ؟ برخی شواهد و از جمله نوشتن کتاب برای ریحانه دختر حسین خوارزمی که دختری ایرانی است (هرچند که ریحانه و پدرش را نیز امروز بدرستی نمی‌شناسیم) نشان میدهد که التفهیم ابتدا بفارسی تألیف شده و سپس مؤلف خود آن را بعربی گردانده است . دك . مقدمه استاد جلال‌الدین همایی بر کتاب التفهیم

در کتاب ارزشمند دیگری که در زمینه پزشکی و داروشناسی بنام «الصیدلة» یا «الصیدنة فی الطب» نگاشته است، ابوریحان اعلام میدارد که عمرش از ۸۰ سال در گذشته است (۱). با این ترتیب وی باید کمی دیرتر از سال ۴۴۰ هجری قمری که معمولاً بعنوان سال درگذشت وی ذکر شده است، یعنی در سال ۴۴۲، احتمالاً در غزنین، روی در نقاب خاک کشیده باشد (۲).

بسیاری شماره آثار بیرونی، که جز بر همت بلند و کار مداوم وی دلالت نمی‌تواند داشت برآستی شگفت‌آور است؛ ابوریحان در سال ۴۲۷ هجری قمری، بدرخواست دوستی، فهرستی بر آثار محمدبن زکریای رازی، با عنوان «رسالة فی فهرست کتب محمدبن زکریا الرازی» می‌نویسد و در ذیل آن، نیز بدرخواست همان دوست، فهرست آثار خود را نیز تا آن تاریخ بدست میدهد (۳).

این رساله که نخستین بار در سال ۱۹۳۶ بوسیله پل کراوس (۴) در پاریس بطبع رسیده است نشان میدهد که ابوریحان تا آن تاریخ بر رویهم ۱۰۳ اثر کامل و ۱۰ اثر پایان نیافته داشته است و همچنین معلوم میدارد که ابونصر عراق استاد بیرونی و ابوسهل مسیحی پزشک مشهور، هر يك ۱۲ اثر (۵) و ابوعلی

۱- رک . L, Encyclopedie de l'Islam. T. 1, P. 1274.

۲- همان مصدر

۳- از آنجا که این فهرست قسمت اعظم آثار و تألیفات ابوریحان را در بردارد و کهن‌ترین سندی است که بیرونی خود نام و موضوع آثارش را در آن یاد کرده است بنقل آن در بخش عربی این کتاب، از روی متنی که ادوارد ذاخائو در مقدمه‌یی که بر الآثار الباقية نوشته آورده است مبادرت گردید. رک . حاشیه ص ۱۵ تا ۲۱ این کتاب

۴- P. Kraus

۵- رک . حاشیه ص ۲۰ این کتاب

الحسن بن علی جیلی يك اثر بنام ابوریحان نوشته‌اند (۱) و این بهترین نشانه منزلت ممتازی است که استاد ابوریحان در نظر دانشمندان روزگار خویش داشته است .

اگر آثاری را که پس از آن تاریخ نوشته است در نظر بگیریم و همچنین آنچه را که هنگام نوشتن فهرست مذکور فراموش کرده است و از جمله ۱۵ کتابی را که حاجی خلیفه در کشف الظنون بوی نسبت داده است (۲) نیز بحساب آوریم مجموعه آثار استاد ابوریحان بر رویهم به ۱۸۰ کتاب و رساله باحجمهای متفاوت و در موضوعات گوناگون میرسد .

گذشته از کتابهای چاپ شده‌یی که یاد کردیم چهار رساله در ریاضی و نجوم از بیرونی در سال ۱۹۴۸ در حیدرآباد ، در يك جلد چاپ شده و باز در همان سال و در همان شهر کتابی تحت عنوان «رسائل ابی نصر إلی البیرونی» بطبع رسیده است که پانزده رساله در ریاضی از ابونصر را در بر دارد ؛ این مجموعه رسالاتی را که ابونصر بنام بیرونی نوشته است نیز شامل است .

هم اکنون، از ابوریحان بیش از بیست نسخه خطی در کتابخانه‌های جهان موجود است که یا اساساً بطبع نرسیده و یا بطور کامل چاپ نشده است (۳) و از آنجمله است کتاب « تحديد نهايات الأماكن لتصحيح مسافات المساكن » و کتاب « استيعاب الوجوه الممكنة في صنعة الاسطرلاب » و « ترجمة كتاب با تنجلی فی الخلاص من الارتباك » (۴)

۱- دك . حاشیه ص ۲۱ این کتاب

۲- دك . نظر متفكران اسلامى درباره طبیعت ، دكتر نصر ، ص ۱۴۹ .

۳- دك . L,Encyclopedie de l'Islam.T,1,P.1274 .

۴- دك . همان مصدر

شخصیت ابوریحان

با آگاهی‌هایی که از داستان زندگی ابوریحان در دست داریم و با آنچه که در باره او، از دیرباز در کتابهای مختلف نوشته‌اند و همچنین با آثار ارزشمندی که از وی برجای مانده است میتوانیم ابوریحان را - برای آنکه جوانب مختلف شخصیت وی را بهتر بشناسیم - از چند نظر مورد بررسی قرار دهیم. از آنجا که ابوریحان، دست کم در دوره‌یی از زندگی خود نقشی سیاسی بعهدہ داشته است، ابتدا بشناختن ابوریحان سیاستمدار و روشن ساختن نقش سیاسی وی میپردازیم و در پایان این بحث میکوشیم تا سبب پرداختن وی را بکار سیاست نیز، تا آنجا که ممکن است روشن سازیم؛ سپس، باختصار از ابوریحان ادیب و شاعر سخن خواهیم گفت و پس از آن از ابوریحان عالم و فیلسوف و شخصیت علمی وی و نوآوری‌های شگفت‌انگیزی که در عالم دانش کرده است گفتگو میکنیم و در پایان، میکوشیم تا چهره معنوی ابوریحان انسان را در برابر دیده دل خوانندگان صاحب‌دل قرار دهیم.

۱- ابوریحان سیاستمدار

در فهرست آثار ابوریحان به کتابی با عنوان «المسامرة فی أخبار خوارزم» (۱) برمیخوریم که بدبختانه بر جای نمانده است اما ابوالفضل بیهقی (۲) چند فصلی از آن کتاب را خوشبختانه در پایان تاریخ مشهور خویش

۱- رك . معجم الادباء ج ۱۸ ص ۱۸۵

۲- خواجه ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی از بزرگترین نویسندگان قرن پنجم هجری و دبیر فاضل و مشهور دربار غزنویان است وی در سال ۳۸۵ در قریه حارث آباد بیهق تولد یافته و پس از کسب دانش در نیشابور، بدیوان رسائل محمود غزنوی، که ریاست آن باکاتب مشهور خواجه ابونصر مشکان بوده، راه یافته است. بیهقی از آن پس همچنان با سمت دبیری در خدمت پادشاهان غزنوی باقی مانده و در زمان عزالدوله عبدالرشید بقیه پاورقی در صفحه بعد

آورده است (۱)

از همین مختصر چنین برمی آید که ابوریحان، در دستگاه خوارزمشاه، گذشته از شخصیت و مقام علمی، از لحاظ سیاسی نیز، اگر چه عنوانی رسمی همچون وزیر و غیره نداشته، نقشی پراهمیت و حساس بعهدہ داشته است: میدانیم که محمود غزنوی همواره در پی آن بوده است که خاندانهای حاکم ایرانی و از جمله خوارزمشاهیان را براندازد (۲) و سرزمین آنان را به پهنه گسترده قلمرو خویش بیفزاید.

ابوریحان که هفت سال در دربار ابوالعباس مأمون بن مأمون خوارزمشاه بوده و وقایع پایان کار وی و سلسله مأمونیان را بچشم دیده است، با دقتی خاص ما را از آنچه در آن دیار رفته است آگاه میسازد و از خلال همین نوشته های

که در سال ۴۴۰ هجری بسلطنت رسیده است، بریاست دیوان رسائل منصوب شده اما پس از چندی در اثر بدگویی حاسدان معزول و محبوس گشته است و پس از رهائی از زندان گوشه نشینی گزیده و سرانجام در سال ۴۷۰ هـ چشم از جهان فرو بسته است. مهمترین اثر بیهقی تاریخ مشهور او است بنام «تاریخ آل سبکتکین» که به سی جلد بالغ میشده و بدبختانه تنها قسمتی از آن بنام «تاریخ مسعودی» باقی مانده است که به تاریخ بیهقی مشهور است. روش تاریخ نویسی بیهقی ودقتی که در نقل حوادث و استفاده از اسناد و مدارك تاریخی و ذکر جزئیات امور و همچنین اشاراتی که، باقتضای کلام بحوادث روزگاران پیش از غزنویان دارد، کتاب وی را از ارزش علمی بسیاری برخوردار کرده و آنرا بصورت یکی از مهمترین مآخذ تحقیق در باره مسائل تاریخی و ادبی و اجتماعی روزگار غزنویان و دوره های پیش از آنان در آورده است. گذشته از این، تاریخ بیهقی از نظر ادبی نیز ارزشی کم مانند دارد چه نثر دلنشین وی از لحاظ شیوه نگارش و قدرت تعبیر از بهترین نمونه های نثر فارسی در روزگاران گذشته است. ر.ک. تاریخ ادبیات در ایران، دکتر صفا،

ج ۲ ص ۸۹۰-۸۹۲

۱- ر.ک. تاریخ بیهقی، چاپ دانشکده ادبیات مشهد ص ۹۰۶ ببعد

۲- ر.ک. فرخی سیستانی، دکتر غلامحسین یوسفی، ص ۱۸۰ ببعد

او است که به نقش خطیر سیاسی وی پی می‌بریم .

بیرونی اندیشناکی خوارزمشاه را از محمود بدینگونه بیان میدارد:

« ... و ابوالعباس دل امیرمحمود در همه چیزها نگاهداشتی و از حد گذشته تواضع نمودی .. » (۱) سپس بادقت شرح میدهد که خوارزمشاه چگونه هنگام شرابخواری ، در حضور همگان بر پای میخاسته و همه را بر پای میداشته تا با یاد امیرمحمود باده بنوشند (۲) ؛ بیرونی سپس بعنوان نمونه‌یی دیگر از این بیمناکی نقل میکند که القادر بالله خلیفه عباسی (۳۸۱-۴۲۲هـ) برای خوارزمشاه بوسیله سالار حاجیان ، فرمان پادشاهی و خلعت و لوائی فرستاده بود با لقب «عین الدولة» و «زین الملة» . خوارزمشاه از بیم آنکه محمود از آن آگاه شود و برنجد مرا به پیشباز رسول فرستاد تا از نیمه راه خلعت و فرمان خلیفه را پوشیده از او بستانم تا هیچکس از آن آگاه نشود (۳) و می‌افزاید: «... آن

۱- رك . تاريخ بيهقي ، چاپ دانشگاه مشهد ، ص ۹۰۷

۲- ... چون شراب نشستی آن روز با نامتراولیا وحشم و ندیمان و فرزندان امیران که بر درگاه او بودند از سامانیان و دیگران بخواندی و فرمودی تا رسولان را که از اطراف آمده بودند با احترام بخواندندی بنشاندندی ، چون قدح سوم بدست گرفتی بر پای خاستی بر یاد امیرمحمود و پس بنشستی و همه قوم بر پای می‌بودندی و یکان یکان را میفرمودی و زمین بوسه می‌دادندی و می‌ایستادندی تا همه فارغ شدند پس امیر اشارت کردی تا بنشستندی و خادمی بیامدی وصلت مغنیان بر اثر وی می‌آوردندی هر یکی را اسبی قیمتی و جامه‌یی و کیسه‌یی درو ده هزار درم . رك . تاريخ بيهقي ، چاپ دانشگاه مشهد ص ۹۰۷-۹۰۸

۳- نص داستان در تاريخ بيهقي چاپ مشهد ، ص ۹۰۸ چنین است : ... و نیز جانب امیرمحمود تا بدان جایگاه نگاه داشت که امیرالمومنین القادر بالله رحمه الله علیه وی را خلعت و عهد ولوا و لقب فرستاد عین الدولة و زین الملة بدست حسین سالار حاجیان ، و خوارزمشاه اندیشید که نباید امیرمحمود بیازارد و بحثی نهد و گوید چرا بی‌وساطت و شفاعت من او خلعت ستاند از خلیفت و این کرامت و مزیت یابد بهر حال از بهر مجاملت مرا پیشباز رسول فرستاد تا نیمه بیابان ...»

کرامت در سر از وی فراستدم و بخوارزم آوردم و بدو سپردم و فرمود تا آنها را پنهان کردند و تا لطف حال برجای بود آشکارا نکردند و پس از آن چون آنوقت که میبایست این خاندان برافتد آشکارا کردند تا بود آنچه بود و رفت آنچه رفت» (۱)

از این داستان پیداست که ابوریحان تاجه پایه مورد اعتماد خوارزمشاه بوده است. چه، رازی بدین اهمیت را با وی در میان گذاردن و او را به پیشباز رسول خلیفه فرستادن جز نشانه کمال اعتماد شاه نمی تواند بود و نیز مدلل میدارد که ابوریحان، گذشته از کار دانش، بامر سیاست نیز می پرداخته است باز در تاریخ بیهقی، بنقل از ابوریحان، میخوانیم (۲) که روزی محمود غزنوی بدنبال همان بهانه جویی ها، با وزیر خویش احمد حسن میمندی میگوید که خوارزمشاه با ما راست نیست! و وزیر اجازه میخواهد تا یکرنگی خوارزمشاه را با سلطان بیازماید. وی طریقه آزمایش را نیز عرضه میدارد و سلطان پیشنهاد او را می پذیرد، وزیر بخوارزمشاه پیام میفرستد که «اگر میخواهد که طمع جهانیان از ولایت وی بریده گردد چرا بنام سلطان خطبه نکند؟» و می افزاید که این پیام را بر سبیل خیراندیشی و اندرز میفرستد و

۱- ر.ک، تاریخ بیهقی، ص ۹۰۸

۲- د. و وزیر احمد حسن را گفت: مینماید که این مرد با ما راست نیست که سخن بر این جمله میگوید وزیر گفت من چیزی پیش ایشان نهم که از آن مقرر گردد که این قوم با ما راستند یا نه، و گفت که چه خواهد کرد، و امیر را خوش آمد؛ و رسول خوارزمشاه را در سر گفت که این چه اندیشه های بیهوده است که خداوند ترا میافند و این چه خیالهاست که می بندد که در معنی فرستادن رسول نزدیک خانان سخن بر این جمله میگوید و تهمنی بیهوده سوی خویش راه میدهد که سلطان ما از آن سخت دور است اگر میخواهد که از اینهمه قال و قیل برهد و طمع جهانیان از ولایت وی بریده گردد چرا بنام سلطان خطبه نکند تا از اینهمه بیاساید. و حقا که این من از خویشن میگویم بر سبیل نصیحت از جهت نفی تهمت باو، و سلطان از این که من میگویم آگاه نیست و مرا مثال نداده است، ر.ک. تاریخ بیهقی ص ۹۱۰-۹۱۱

سلطان از آن آگاه نیست !

ابوریحان حکایت میکند که هنگامیکه این پیام بخوارزمشاه رسید « مرا بخواند و خالی کرد و آنچه وزیر أحمد حسن گفته بود در این باب بامن بگفت گفتم این حدیث را فراموش کن، «أعرض عن العواء ولا تسمعها، فما كل خطاب محوج إلى جواب»، و سخن وزیر بغنیمت گیر که گفته است « این بتبرع میگوید و بر راه نصیحت و خداوندش از این خبر ندارد » و این حدیث را پنهان دار و با کس مگوی که سخت بد بود. گفت این چیست که میگویی؟ چنین سخن، وی بی فرمان امیر نگفته باشد و با چون محمود مرد چنین بازی کی رود؟ و اندیشم که اگر بطوع خطبه نکنم الزام کند تا کرده آید.. » (۱) چنانکه میدانیم ابوریحان نیک میدانسته است که سرداران و سپاهیان خوارزمشاه سخن خطبه بنام محمود کردن را بر نمی تابند و اگر بشنوند بر امیر خویش خواهند شورید و عاقبت هم چنان شد (۲)

این واقعه بصورتی روشنتر نشان میدهد که خوارزمشاه در امور مهم سیاسی همواره با ابوریحان خلوت و مشورت میکرد و در دشواریها از او چاره میخواست است هر چند که در مورد خطبه بنام محمود کردن رأی صائب

۱- رك . تاريخ بيهقي چاپ دانشگاه مشهد ص ۹۱۱

۲- درباره طغیان سرداران سپاه خوارزمشاه در تاریخ بیهقی چنین میخوانیم :
«... پس اعیان لشکر را گرد کرد و مقدمان رعیت را و باز نمود که وی در باب خطبه چه خواهد کرد که اگر کرده نیاید بفرسد برخویشتن و ایشان و آن نواحی . همگان خروش کردند و گفتند بهیچ حال رضا ندهیم ، و بیرون آمدند و علمها بگشادند و سلاحها برهنه کردند و دشنام زشت دادند او را ، و بسیار جهد و مدارا بایست کرد تا بیارامیدند ، و سبب آرام آن بود که گفتند ما شمایان را می آزمودیم در این باب تا نیت و دلهای شما ما را معلوم گردد .. رك . تاريخ بيهقي ، چاپ دانشگاه مشهد ص ۹۱۲ - ۹۱۳

وی را نادیده گرفته است (۱)

بالاخره در وقایعی که منجر به از میان رفتن خوارزمشاه و برافتادن حکومت آن خاندان میگردد ابوریحان را می بینیم که همچنان راز دارو مشاور خوارزمشاه است (۲)؛ وی از سویی سپاهیان رنجیده خوارزمشاه را که بهیچ روی نمی خواسته اند خطبه بنام محمود خوانده شود، و از این روی بر خوارزمشاه طغیان کرده اند، دلجویی میکند (۳) و از سوی دیگر، آنگاه که دشمنی محمود مسلم میگردد، میکوشد تا میان خوارزمشاه و خانان ترکستان پیمانی بوجود آورد تا بتوانند در برابر محمود پایداری کنند (۴)

۱- ابوریحان خود در این باره بی پرده خوارزمشاه را سرزنش میکند :
«خوارزمشاه گفت دیدی که چه رفت ؟ اینها که باشند که چنین دست درازی کنند بر خداوند ؟ گفتم خداوند را گفتم صواب نیست در این باب شروع کردن ، اکنون چون کرده آمد تمام باید کرد تا آب بنشود...» ر.ک . تاریخ بیهقی ، چاپ دانشگاه مشهد ص ۹۱۳

۲- ر.ک . تاریخ بیهقی ص ۹۱۳ ، ۹۱۴

۳- در این باره ابوریحان نقل میکند که خوارزمشاه گفت « برگرد این قوم بر آری تاجه توانی کردن برگشتم و بسخن سیم و زر گردنهای محتشم ترانشان نرم کردم تارضا دادند و روی در خاک آستانه مالیدند و بگریستند و بگفتند که خطا کردند» ر.ک . تاریخ بیهقی ، ص ۹۱۳-۹۱۴

۴- ابوریحان در این باره چنین حکایت می کند : «خوارزمشاه مرا بخواند و خالی کرد و گفت این کار قرار نخواهد گرفت . گفتم همچنین است . گفت پس روی چیست ؟ گفتم حالی امیر محمود از دست بشد و ترسم که کار بشمشیر افتد ... گفتم يك چیز دیگر است مهمتر از همه ، اگر فرمان باشد بگویم ، گفت بگوی . گفتم خانان ترکستان از خداوند آزرده اند و با امیر محمود دوست ، و بایک خصم دشوار بر توان آمد ، چون هر دو دست یکی کنند کار دراز گردد ، خانان را بدست باید آورد که امروز بر در اوزگند بچنگ مشغولند و جهد باید کرد تا بتوسط خداوند میان خان و ایلک صلحی بیفتد ، که ایشان از این منت دارند و صلح کنند و نیک سود دارد و چون صلح کردند هرگز خلاف نکنند و چون باهتمام خداوند میان خان و ایلک صلح افتد ایشان از خداوند منت دارند...» ر.ک . تاریخ بیهقی ص ۹۱۳-۹۱۵

راست است که اینهمه تدبیرها سرانجام بی نتیجه میماند و خوارزمشاه جان بر سر این کار میبازد و سرزمینش بدست محمود غزنوی می افتد اما این پیش آمدها ، نشان دهنده این حقیقت است که ابوریحان در سیاست خوارزم و کشورداری خوارزمشاه نقشی خطیر بعهدہ داشته و مؤثرترین و فعالترین مخالف سیاسی محمود غزنوی در آن دستگاه بوده است .

بیهوده نیست اگر محمود غزنوی ، پس از فتح خوارزم ، ابوریحان را دستگیر میکند و همراه دیگر زندانیان و اسیران بغزنین میفرستد (۱) و در آنجا ، بنابر روایت یاقوت ، ابتدا استادش عبدالصمد الاول بن عبدالصمد الحکیم را بتهمت کفر و قرمطی بودن ، از میان برمیدارد و سپس آهنگ کشتن وی را میکند ! یاقوت نقل میکند که تنها پایمردی و شفاعت دیگران و بیان اینکه بیرونی منجمی بزرگ است و سلطان را بکار تواند آمد ، مایه رهایی وی از چنگال مرگ میگردد (۲) .

اگر بپذیریم که میان افسانه هایی که درباره زندگانی و شخصیت بزرگان پرداخته می آید ، و حقیقت زندگی و شخصیت آنان ، همواره تناسب و رابطه ای موجود است ، روایت های افسانه آمیز نظامی عروضی در مورد رفتار محمود غزنوی با ابوریحان نیز نشانه کینه توزی سلطان خودکامه غزنوی با این دانشمند بیمانند تواند بود :

۱- رک . Encyclopedie de l'Islam, T.1, P.1274

۲- روایت یاقوت چنین است : « وحدثني بعض أهل الفضل أن السبب في مصيره الى غزنة أن السلطان محموداً لما استولى على خوارزم قبض عليه (ای علی ابی ریحان) و علی استاذہ عبدالصمد الاول ابن عبدالصمد الحکیم و اتهمه بالقرمطة والكفر فأذاقه الحمام و هم أن يلحق بهأ بالريحان فساعده فسحة الاجل بسبب خلصه من القتل وقيل له : انه امام وقته في علم النجوم و ان الملوك لا يستغنون عن مثله ... » رک . معجم الادباء ج ۱۷ ص ۱۸۶

در چهارمقاله آمده است که محمود پس از آنکه از پاسخهای درستی که بیرونی به پرسشهای وی میدهد بر او خشم میگیرد و فرمان میدهد تا وی را از بام قصر فرو افکنند (۱). شاید بیم از همین کینه جویی‌ها ابوریحان را بر آن داشته است تا پادشاهان را اینگونه اندرز دهد :

«مرتبه و خطر پادشاهان از آن بزرگتر است که مجازات و مکافات

۱- در چهارمقاله چنین آمده است : « آورده اند که یمن الدوله سلطان محمود بن ناصرالدین شهر غزنین بر بالای کوشکی در چهار دری نشسته بود بیاغ هزار درخت ، روی به ابوریحان کرد و گفت :

من از این چهار در از کدام در بیرون خواهم رفت ؟ حکم کن و اختیار آن بر پاره کاغذ نویس و در زیر نهالی من نه ، و این هر چهار در راه گذر داشت . ابوریحان اسطربلاب خواست و ارتفاع بگرفت و طالع درست کرد و ساعتی اندیشه نمود و بر پاره ای کاغذ بنوشت ، و در زیر نهالی نهاد ، محمود گفت : حکم کردی ؟ گفت : کردم . محمود بفرمود تا کنند و تیشه و بیل آوردند ، بردیواری که بجانب مشرق است دری پنجمین بکنند و از آن در بیرون رفت ، و گفت آن کاغذ پاره بیاوردند ، ابوریحان بروی نوشته بود که « از این چهار در هیچ بیرون نشود ، بردیوار مشرق دری کنند و از آن در بیرون شود ! محمود چون بخواند طیره گشت و گفت او را بمیان سرای فرو اندازند ، چنان کردند ، مگر با بام میانکین دامی بسته بود ابوریحان بر آن دام آمد ، و دام بدرید ، و آهسته بزمین فرود آمد چنانکه بر وی افکار نشد . محمود گفت : او را بر آرید ! بر آوردند گفت : یا ابوریحان ! از این حال باری ندانسته بودی ، گفت :

ای خداوند ، دانسته بودم . گفت : دلیل کو ؟ غلام را آواز داد و تقویم از غلام بستند و تحویل خویش از میان تقویم بیرون کرد ، در احکام آن روز نوشته بود که مرا از جای بلند بیندازند ، ولیکن سلامت بزمین آیم و تند دست برخیزم . این سخن نیز موافق رأی محمود نیامد ، طیره گشت گفت : او را بقلعه برید و بازدارید ، او را بقلعه غزنین باز داشتند و شش ماه در آن حبس بماند ، رك . چهارمقاله ، باهتمام دكتر معین ص ۹۱-۹۳ ، و نیز برای آگاهی از دیگر افسانه های چهارمقاله در مورد رفتار محمود با ابوریحان رك . همان کتاب ص ۹۳ پیعد .

بانتقام کنند» (۱)

شاید این پرسش پیش آید که دانشمندی همچون ابوریحان که همه زندگانی خود را براستی وقف دانش کرده است ، مردی که درخواست شمس المعالی قابوس بن وشمگیر را - که میخواست است تمامی امور مملکت خویش را بوی واگذارد (۲) - از سر بی نیازی و وارستگی نپذیرفته است ، از چه روی ، در خوارزم ، تا بدین درجه ، در کار سیاست مداخله کرده است؟ نخستین سببی که برای پرداختن ابوریحان بکار سیاست خوارزم بنظر میرسد حقشناسی وی در برابر نیکویی ها و مهربانی های خوارزمشاه است : چنانکه میدانیم ابوالحسن علی بن مأمون خوارزمشاه و پس از وی برادرش ابوالعباس ، و وزیر آنان ابوالحسن سهلی (یا سهیلی) ، مردمی دانش پرور بوده اند و در دستگاد خویش دانشمندان بلند پایه یی چون ابوعلی سینا و ابوسهل مسیحی و ابونصر عراق و ابوریحان را نگاهداری و حمایت میکردند (۳) ؛ ابوریحان از چگونگی رفتار ابوالعباس مأمون بن مأمون خوارزمشاه با خویش نقل میکند که :

«روزی خوارزمشاه سوار شده شراب میخورد، نزدیک حجره من رسید

۱- رك. ترجمه تنمہ صوان الحکمة ، ضمیمه سال پنجم مجله مهر، تهران ، ۱۳۱۸ ،

ذیل : الحکیم ابوریحان ، و نیز رك. مقدمه زاخائو بر «الاثار الباقية» ص ۱۱ L

۲- در این باره ، در معجم الادباء چنین آمده است : «... و اما نباهة قدرة و جلالة خطره عند الملوك فقد بلغني من حظوظه لديهم أن شمس المعالی قابوس بن وشمگیر أراد أن يستخلصه لصحبته و يرتبطه فی داره علی أن تكون له الامرة (الولاية) المطاعة فی جميع ما يحويه ملكه و يشتمل علیه ملكه فأبی علیه و لم يطاوعه و لما سمحت قرونته بمثل ذلك أسكنه فی داره و أنزله معه فی قصره ...» رك. معجم الادباء ج ۱۷ ص ۱۸۲

۳- رك. تاریخ ادبیات در ایران ، دکتر ذبیح اله صفا ، ج ۱ ص ۲۰۷-۲۰۸ و نیز

رك. چهارمقاله ، باهتمام دکتر معین ، ص ۱۱۸

فرمود تا مرا بخوانند . دیرتر رسیدم بدو ، اسب براند تا در حجره نوبت من
و خواست که می فرود آید زمین بوس کردم و سوگند گران دادم تا فرود نیامد
و گفت :

العلم من أشرف الولايات يأتيه كل الوری ولایاتی
پس گفت : لولا الرسوم الدنياویة لما استدعیتک ، فالعلم یعلو
ولا یعلی . « (۱)

این داستان ، بروشنی ، نشان میدهد که خوارزمشاه تا چه پایه دانشمندان
را گرامی میداشته و نسبت به ابوریحان تا چه میزان مهربانی و محبت داشته
است .

با این ترتیب ، از انسانی چون ابوریحان بسیار طبیعی است که بآیین
جوانمردان گام بردارد و در روز تنک از یاری حامی بزرگوار و دانش دوست
خویش سر باز نزند و در پی چاره کار وی باشد .

از این گذشته ، این انگیزه منطقی نیز می تواند کوشش های سیاسی
ابوریحان را در خوارزم سبب شده باشد که حکیم و دانشمندی همچون وی
طبیعتاً نمی توانسته است با حکومت محمود غزنوی و سیاست مذهبی او که

۱- رک . تاریخ بیهقی ، چاپ دانشگاه مشهد ص ۹۰۹ ؛ یاقوت حموی نیز قول
ابوریحان را بدینگونه نقل کرده است : . . و دخل خوارزمشاه یوماً و هو یشرّب علی
ظهر الدابة فأمر باستدعائه (أی باستدعاء أبي الريحان) من الحجرة فأبطأ قليلاً ، فتصور الامر
علی غیر صورته و ثنی العنان نحوه و دام النزول فسبقه ابو الريحان الى البروز و ناشده الله
الا یفعل فتمثل خوارزمشاه :

العلم من أشرف الولايات يأتيه كل الوری ولایاتی
ثم قال : لولا الرسوم الدنياویة لما استدعیتک فالعلم یعلو و لا یعلی و كأنه سمع هذا
فی أخبار المعتضد . . رک . معجم الادباء ج ۱۷ ص ۱۸۳

ناچار با سختگیری و تعصب و کینه‌توزی با دانشمندان و دشمنی با علوم عقلی همراه بوده است (۱) ، سرستیز و دشمنی نداشته باشد .

ابوریحان ، به چشم خویش میدیده است که چگونه محمود در پی آنست که فیلسوف بزرگ ، بوعلی‌سینا را بچنگ آورد و ای بسا که وی را بتهمت بد دینی بردار کند (۲) و نیز بیگمان می‌توانسته است شهادت دانشمندانی چون عبدالصمدالاول (۳) و ابن‌فورك (۴) و ابونصر عراق (۵) و ابو عبدالله فقیه

۱- رك . فرخی سیستانی ، دكتور غلامحسین یوسفی ، ص ۱۷۰ ببعد

۲- رك . جشن‌نامه ابن‌سینا ج ۱ ص ۱۷ و نیز رك . تاریخ ادبیات در ایران ، دكتور صفا ، ج ۱ ص ۳۰۴

۳- رك . معجم‌الادباء ج ۱۷ ص ۱۸۶

۴- ابوبکر محمد بن حسن بن فورك اصفهانی ، ملقب به استاد از بزرگترین ادیبان و فقیهان و متكلمان و محدثان قرن چهارم است . وی در عراق بتحصیل دانش پرداخته و سپس چندی در ری اقامت گزیده و از آنجا ، بخواش اهل نیشابور بآن دیار رفته و در آن شهر مدرسه‌یی برای خویش بنا کرده و بتدریس دانش مشغول شده است . این دانشمند نزدیک ، بصد کتاب در اصول فقه و دین و معانی قرآن تألیف کرده و شاگردان بسیاری را در اصول و کلام تربیت کرده است . ابن‌فورك در پایان عمر ، بدعوت اهل غزنه بآن شهر سفر کرده و در آنجا با کرامیه بمنظره و مجادله پرداخته و در بازگشت ، بنا بر روایت ابن‌تغری ، بفرمان محمود غزنوی مسموم گشته و در گذشته است (۴۰۶ هـ) . رك . النجوم الزاهرة ج ۴ ص ۲۴۰ و نیز رك . وفيات الاعیان ج ۳ ص ۴۰۲

۵- درباره چگونگی کشته شدن ابونصر عراق ، ریاضی‌دان مشهور و استاد ابوریحان ، بدست محمود ، تاج‌الدین السبکی بنقل از صاحب الکافی حکایت میکند که محمود غزنوی ، پس از کشته شدن خوارزمشاه ، هنگامیکه بفتح خوارزم میرفته است با همراهان و سپاهیانش در روستائی ، نزدیک گرگانج ، بخانه ابونصر عراق فرود آمده و وی که دستگاهی و ثروتی داشته با بلند نظری از میهمانان ناخوانده‌اش پذیرائی کرده است . با اینهمه سلطان بی‌گذشت غزنوی فرمان داده است تا میزبان دانشمند و بزرگوارش را با دیگر متهمان به « سوءالاعتقاد » بردار کنند (۴۰۸ هجری) . رك . طبقات الشافیه الکبری ج ۴ ص ۳۰۶

معصومی (۱) را ، که همه از دست بخون آغشته محمود شربت مرك نوشیدند ، از پیش بروشنی ببیند ؛ از اینروی تا آنجا که از دستش بر می آمده کوشیده است تا شاید خوارزم را از بلای تعصب قومی که بفرموده فردوسی بزرگ ، زیان کسان از پی سود خویش بجویند و دین اندر آرند پیش مصون نگاه دارد. راست آنکه ابوریحان ، پس از فتح خوارزم ، سرانجام از چنگال قهر محمود جان بدر برده و سالیان درازی در دربار غزنویان زیسته و طی آن بمطالعه و تألیف کتب مشغول بوده است ، اما ، همانگونه که استاد دکتر صفا در کتاب «تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی» توضیح داده اند ، شك نیست که بیرونی در روزگار سراسر تعصب محمود از آزادی کافی برای بیان اندیشه ها و عقاید خویش برخوردار نبوده است (۲)

۲- ابوریحان ادیب

با آنکه ابوریحان ؛ بمعنی درست کلمه ، «مرد علم» بوده و بیشتر آثارش را در زمینه های ریاضی و نجوم و هیئت و معدن شناسی و داروشناسی ... و غیره نوشته است ، معهذا با شعر و ادب نیز چندان بیگانه نبوده و همانند بسیاری از عالمان و اندیشمندان روزگاران گذشته از آنچه که «علوم ادبی» نامیده میشده بهره کافی داشته است .

۱- ابو عبدالله محمد (یا أحمد) بن احمد الفقیه المعصومی از مشهورترین و بقولی برترین شاگردان ابن سینا است محبت و عنایت ابوعلی نسبت باین شاگرد خود تا بدانجا بوده که «رسالة العشق» خود را بنام او نوشته و نیز مشهور است که درباره وی گفته است : «هو منی بمنزلة ارسطو من افلاطون» . این دانشمند ، چنانکه نوشته اند از جمله کسانی است که بفرمان محمود غزنوی شربت مرك نوشیده اند. رك . فرخی سیستانی ، دکتر غلامحسین یوسفی ص ۳۱۱-۳۱۲ و نیز رك . تاریخ علوم عقلی ، دکتر ذبیح اله صفا ج ۱ ص ۲۹۱

۲- رك . تاریخ علوم عقلی ، ج ۱ ص ۲۸۲

بنظر میرسد که آشنائی ابوریحان با زبانهای متعدد فارسی و عربی و سانسکریت و عبری و سریانی (۱) وی را از شمی لغوی و ذوقی ادبی برخوردار کرده و موجب آمده است که در ترجمه‌ها و تألیفاتش، از لحاظ شیوه تعبیر اسلوبی استوار و از لحاظ انتخاب کلمات دقتی استادانه داشته باشد.

شیوه نگارش بیرونی در دو زبان عربی و فارسی دقیق و استوار و در عین حال ساده و بی‌پیرایه است و این نکته بویژه در خور گفتن است که اسلوب ساده و بی‌پیرایه و روشن او در نثر عربی، با شیوه معمول ادیبان روزگارش، که غالباً به پیروی از پسند ناساز زمان، گرفتار آرایش‌های لفظی و سجع بافی و صنعت پردازی بوده‌اند، بکلی متفاوت است بگونه‌یی که انسان - بقول «گاستون ویه» (۲) - از اینکه ابوریحان روشن و بی‌پیرایه نویس هم‌دوره عتبی (۳) نویسنده متکلف و صنعت پرداز مشهور بوده است در شگفت می‌شود (۴)

۱- ر.ک. شرح حال نابغه شهیر ایران، دهخدا ص ۱۹

۲- Gaston wiet , Professeur Honoraire au collège
do France

۳- ابونصر محمد بن عبد الجبار عتبی متوفی بسال ۴۲۷ هجری از ادیبان و تاریخ نویسان مشهور نیمه دوم قرن چهارم و اوایل قرن پنجم هجری است. وی در جوانی، از زادگاهش، ری بخراسان رفته و چندی در خدمت ناصرالدین سبکتکین و ابوعلی سیمجور بسربرده و از آن پس نیز در دستگاه غزنویان باقی مانده است. عتبی کتاب مشهور خود «التاریخ الیمینی» را در شرح سلطنت سبکتکین و سلطان محمود، بنام یمین الدوله محمود، به نثر مصنوع عربی تألیف کرده است، این کتاب که آگاهی‌های سودمندی را دربردارد، در آغاز قرن هفتم بوسیله ابوالشرف ناصح بن ظفر جر فادقانی (گلپایگانی) به نثر مصنوع فارسی ترجمه شده است.

ر.ک. تاریخ ادبیات در ایران، دکتر صفا، ج ۱ ص ۶۴۱

۴- Introduction à la Littérature Arabe , Paris 1966 ,

P.182

گذشته از این ، ابوریحان در زمینه‌های ادبی آثار و تألیفاتی دارد که وی را در شمار ادیبان نیز قرار داده است و بیهوده نیست که یاقوت حموی شرح حال وی را در معجم‌الادباء آورده است . یاقوت خود در این باره میگوید : از آنروی ذکر ابوریحان را در معجم‌الادبا بمیان آوردم که وی مردی زبان‌شناس و ادیبی اریب است (۱) . یاقوت سپس برخی از تألیفات ادبی بیرونی را که خود دیده است نام می‌برد و از آن جمله است کتاب شرح شعر ابی‌تمام و کتاب مختارالشعار والاثار . (۲)

نوشتن شرح بر شعر شاعر دشوارگوی پیچیده خیالی چون ابوتمام‌نشانه آگاهی‌بسیار ابوریحان از دقائق شعر عربی است همانگونه که تألیف‌گزیده‌یی از شعر و دیگر آثار ادبی نیز کمال ذوق و علاقه وی را بشعر و ادب عربی نشان می‌دهد .

ابوریحان گاه ، بمناسبت‌هایی که پیش می‌آمده و برسبیل تفنن ، خود نیز بحرّی شعر میسروده است . از جمله سروده‌های وی ایساتی است که در پاسخ شاعری که وی را مدح گفته و از سر تملق بیزرگی نیاگانش اشارت کرده است ، سروده . بیرونی در این ایسات سخت بر شاعر متملق تاخته و نازیدن به نیاگان را بباد ریشخند گرفته و در این راه از بکار بردن کلمات و معانی زشت نیز بعمدا ، خودداری نکرده است :

۱ و ۲ - ... و انما ذکرته ههنا لان الرجل كان ادیباً اریباً لغویاً له تصانیف فی ذلك رأیت أنامنھا : کتاب شرح شعر ابی‌تمام رأیته بخطه لم یتمه ، کتاب التعلل باحالة الوهم فی معانی نظم اولی الفضل ، کتاب تاریخ ایام السلطان محمود وأخبار أیه ، کتاب المسامرة فی أخبار خوارزم ، کتاب مختار الاشعار و الاثار ، و اما سائر کتبه فی علم النجوم و الهيئة والمنطق والحکمة فانها تفوق الحصر و رأیت فهرستها فی وقف الجامع بمرو فی نحو الستین ورقة بخط مکتنز ... رک . معجم‌الادبا ج ۱۷ ص ۱۸۵

یا شاعراً جاعنی یخری علی الأُدب
وجدته ضارطاً فی لحیتی سفهاً
و ذاکراً فی قوافی شعره حسبی
إذ لست أعرف جدی حق معرفة
إنی ابولهب ، شیخ بلا أدب
و المدح و الذم عندی یا أباحسن
فاعفنی عنها و لا تشغل بهما
وافی لیمدحنی و الذم من ادبی
کلاً فلحیته عشونها ذنبی
و لست والله حقاً عارفاً نسبی
وکیف أعرف جدی إذ جهلت أبی
نعم و والدتی حمالة الحطب
سیان مثل استواء الجد واللعب
بالله لا توقعن مفساک فی التعب (۱)

بنظر بیرونی بزرگی راستین جز از راه کوشش بدست نمی آید :
و من حام حول المجد غیر مجاهد
و من بات قریر العین فی ظل راحة
و لکنه عن حلة المجد عاریا (۲)
نباید پنداشت که بیرونی همواره همان طالب علم نرم خوی و آرام
است . چه ، وی در هنگام سختی چابکتر از همگان بسوی نبرد و مرک
می شتابد ! :

فلا یغرک منی لین مس
فانی أسرع الثقلین طراً
تراه فی دروس و اقتباس
إلی خوض الردی فی وقت باس (۳)
درباره روابط خویش با پادشاهان و رفتاری که با وی داشته اند میگوید :
مضی اکثر الأيام فی ظل نعمة
فأل عراق قد غذونی بدرهم
و شمس المعالی کان یرتاد خدمتی
علی رتب فیها علوت کراسیا
و منصور منهم قد تولی غراسیا
علی نفرة منی و قد کان قاسیا

۱- رک . معجم الادباء ج ۱۷ ص ۱۸۹

۲- همان کتاب

۳- همان کتاب

و أولاد مامون و منهم عليهم
و آخرهم مأمون رفقه حالي
و لم ينقبض محمود عني بنعمة
عفا عن جهالاتي و أبدى تكرّما
عفاءً على دنيای بعد فراقهم
ولما مضوا واعتضت منهم عصابة
وخلّفت في غزنین لحماً كمضغة
فأبدلت أقواماً و ليسوا كمثلهم
بجهد شأوت الجالين أئمة
فما برکوا للبحث عند معالم
فسائل بمقداری هنوداً بمشرق
فلم يشنهم عن شكر جهدي نفاسة
أبو الفتح في دنيای مالک ربقتي
فلا زال للدنيا و للدين عامراً

تبدّی بصر صار للحال آسیا
و نوه باسمی ثم رأس راسیا
فاغنی وأقنی مغضياً عن مکاسیا
و طرّی بجاه رونقی و لباسیا
و احزنی إن لم أزر قبل آسیا
دعوا بالتناسی فاغتنمت التناسیا
على وضم للطیر للعلم ناسیا
معاذالهی أن یكونوا سواسیا
فما اقتبسوا فی العلم مثل اقتباسیا
ولا احتبسوا فی عقدة کاحتباسیا
وبالغرب من قد قاس قدر عماسیا
بل اعترفوا طرا و عافوا انتکاسیا
فهات بذکراه الحميدة کاسیا
ولا زال فیها للغواة مواسیا (۱)

بنظر میرسد که داوری یا قوت حموی که در باره ارزش شعر ابوریحان گفته است ، : « اگر شعری در شمار اشعار درجه اول نیست از چنان عالمی ، خوب و پسندیده است » (۲) ، چندان دور از حقیقت و انصاف نبوده است . از جمله آثار ادبی ابوریحان داستانهای است که از فارسی عبری ترجمه کرده است . وی داستان شادبهر و عین الحیوة را با عنوان « قسیم السرور و عین الحیوة »

۱- رک . معجم الادباء ج ۱۷ ص ۱۸۶

۲- «... و كان يقول شعراً ان لم یکن فی الطبقة العليا فانه من مثله حسن ..»

رک . معجم الادباء ج ۱۷ ص ۱۸۶

و داستان سرخ بت و خنك بت را كه مربوط به دوت در بامیان بلخ بوده است با عنوان « حدیث صنمی البامیان » و همچنین چند داستان دیگر را عبری برگردانده است . دو داستان شادبهر و عین الحیوة و سرخ بت و خنك بت را بنا بر روایت لباب الالباب عنصری شاعر نیز بنظم فارسی در آورده است (۱)

از نوشته های فارسی ابوریحان ، بدبختانه جز کتاب ارزنده « التفهیم .. » چیزی برجای نمانده است اما همین يك اثر توانایی و استادی ابوریحان را در زبان فارسی و بویژه دریافتن برابرهایی روشن و دلپذیر برای ترجمه مصطلحات علمی عربی نشان میدهد . برخی از واژه ها و ترکیباتی كه بیرونی برای ترجمه اصطلاحات علمی عربی برگزیده است چنان روشن و درخور و دلپذیر است كه فارسی زبان بمحض شنیدن ، آنها را در می یابد و می پذیرد و ای بسا كه با خود پیمان می بندد كه آنها را از آن پس همواره بکاربرد . برای نمونه می توان واژه ها و ترکیبات بسیار پهلو بجای كثير الاضلاع ، بیمارناك بجای علیل المزاج ، اندام بریده بجای مقطوع الاعضاء ؛ بر سو یا زبرسو بجای سمت فوقانی و بایست ها بجای شروط و امور لازم و ضروری را ذكر كرد (۲) جا دارد كه بحث ابوریحان ادیب را با نقل چند جمله از مقدمه یی كه نیکمرد فرزانه استاد جلال الدین همایی بر کتاب التفهیم نوشته اند پایان بریم :

« ... ابوریحان در دو زبان پارسی و تازی استاد و از همه علما و دانشمندان عصر خویش در انشاء این هر دو زبان زبردست تر و فصیح تر و بلیغ تر بود . احاطه وی بنكات و دقایق زبان فارسی و عربی بحدی است كه

۱- رك . تاریخ ادبیات در ایران ، دكتر صفا ، ج ۱ ص ۵۶

۲- رك . مقدمه استاد جلال الدین همایی بر كتاب التفهیم

اگر جزاین هیچ فضیلت دیگر نداشت شایسته بود که او را در ردیف بزرگترین ادبای فارسی و عربی و در عداد برگزیده‌ترین مفاخر ملی خویش شمار کنیم چه جای اینهمه فضل و فضیلت که در وجود یگانه وی جمع بود ...» (۱)

۳- ابوریحان عالم

ابوریحان بیگمان عمیق‌ترین و مبدع‌ترین دانشمندان اسلامی در قرون وسطی است (۲). وی در علوم مختلف حساب و هندسه و نجوم و طبیعی و فیزیک و جغرافیا و تاریخ متبحر بوده و بعنوان شاهد بیطرف آداب و رسوم و معتقدات اقوام و ملل امتیازی خاص دارد و بخاطر همین شایستگی‌ها است که او را از دیرباز و شاید از روزگار حیاتش «استاد» خوانده‌اند (۳). کتاب التفهیم وی از زمان تألیف تا روزگاران اخیر همواره از مراجع مهم و اساسی علوم حساب و هندسه و هیئت و نجوم بوده است و غالب دانشمندانی که پس از وی در این زمینه‌ها کتابی تألیف کرده‌اند از آن تقلید و اقتباس نموده‌اند (۴).

نظامی عروضی مقاله نجوم کتاب مشهور خود، چهارمقاله، را با نام ابوریحان آغاز نموده و شرایط منجمی را از کتاب التفهیم نقل کرده است (۵).

۱- رك . همان مصدر ص کو

۲- كادل بروكلمان ، خاور شناس مشهور بیرونی را یکی از بزرگترین دانشمندان

سراسر دنیای اسلام توصیف کرده است . رك . تاریخ الشعوب الاسلامیة ، ج ۲ ص ۱۲۱

۳- حكیم لبیبی ، شاگرد ابوریحان از وی با عنوان « الاستاذ الرئيس » نام برده

است . رك . مقدمه پرفسور زاخائو بر الاثار الباقیه ص LXX

۴- رك . مقدمه استاد جلال‌الدین همایی بر کتاب التفهیم ص (ما) بیعد

۵- دابوریحان بیرونی در کتاب التفهیم فی صناعة التنجیم باب اول بگوید که مرد

نام منجمی را سزاوار نشود تا در چهار علم او را غزارتی نباشد : یکی هندسه دوم حساب ،

سوم هیأت ، چهارم احکام .. رك ، چهارمقاله ، باهتمام دكتر محمد معین ، ص ۸۷

کتاب قانون مسعودی وی نیز در نجوم و ریاضی از شهرت و اعتباری
 بیمانند برخوردار است . یاقوت میگوید که این کتاب بر همه کتابهایی که در
 نجوم و حساب وجود داشته خط بطلان کشیده است (۱)

پرفسور هانری کُربِن (۲) معتقد است که قانون مسعودی ابوریحان در
 هیئت و نجوم همپایه قانون ابن سینا است در پزشکی ، و اگر این کتاب نیز
 همانند قانون ابن سینا به لاتین ترجمه شده بوده بیگمان ، در مغرب زمین ، بهمان
 اندازه ارزش و اعتبار بدست می آورد (۳) آلدومیلی (۴) نیز کتاب قانون مسعودی
 را دائرةالمعارف ارزنده و راستینی میخواند که آگاهی های کاملاً تازه یی را
 در بر دارد (۵)

شماره نوشته های ابوریحان در هیئت و نجوم بسیار است تا بدانجا که
 برخی از آنها هنوز مورد مطالعه دقیق قرار نگرفته است اما در آغاز قرن حاضر
 چندتن از دانشمندان اروپایی مانند نالینو (۶) و شوی (۷) و ویدمان (۸) درباره
 کتب نجومی وی تحقیقاتی دقیق کرده اند (۹)

۱- ... و کتابه المترجم بالقانون المسعودی یعنی (یغطی) علی اثر کل کتاب صنف

فیالتنجیم أو الحساب .. رک . معجم الادباء ج ۱۷ ص ۱۸۵

۲- Henri Corbin , Directeur d'étude à l'Ecole des
 Hautes - Etudes (sorbonne)

۳- Histoire de la Philosophie islamique . P. 209

۴- A . Miéli

۵- La Science Arabe et son role dans l'evolution
 Scientifique mondiale . P.98

۶- Nallino

۷- Schoy

۸- Wiedmann

۹- رک . نظر متفکران اسلامی درباره طبیعت ، دکتر نصر ، ص ۱۸۰

آراء دقیق و نظریات علمی ابوریحان ، در این آثار ، بویژه اگر از یاد نبریم که وی ده قرن پیش از این میزیسته است برآستی مایه شگفتی است و بر شخصیت علمی نادر و نبوغ بیمانند وی گواهی میدهد :

با آنکه ابوریحان ظاهراً در شمار کسانی بوده است که بمرکزیت زمین عقیده داشته‌اند ، از نظریه مخالف آن - که خورشید را مرکز ، و زمین را سیاره‌یی میدانند که بدور آن در گردش است - نیز آگاه بوده و رد این نظریه را بسیار دشوار نامیده است . (۱)

اگر چه استاد دکتر نصر در کتاب « نظر متفکران اسلامی در باره طبیعت » نوشته‌اند که ابوریحان ظاهراً تا پایان عمر در انتخاب هر يك از این دو نظریه در تردید بوده است (۲) اما این امکان نیز وجود دارد که ابوریحان از بیم متعصبان عقیده راستین خود را در این باره با صراحت بیان نکرده باشد . شاید نقل عین نوشته ابوریحان عقیده واقعی وی را در این باره روشن‌تر سازد . ابوریحان در کتاب « الاستیعاب » می‌نویسد ؛

« از ابوسعید سنجری اسطرلابی دیدم که از شمالی و جنوبی مرکب نبود و آن را زورقی نامیدی آن عمل مرا زیاده پسند افتاد ، وی را بسیار تحسین کردم چه آن را بر اصلی قرار داده بود قائم بذات ، بنیان آن عمل و مدار آن صنعت بر عقیدت مردمی است که ارض را متحرك دانسته و حرکت شبانه روزی را بفلك منسوب ندانسته‌اند . قسم بجان خود که آن عقیدت شبهه‌ایست که تحلیلش در نهایت دشواری است و قولی است که رفع و

۱- رك . شرح حال نابغه شهیر ایران ، علامه دهخدا ، ص ۱۲

۲- رك . نظر متفکران اسلامی ، ص ۱۸۵

وابطالش در کمال صعوبت است « (۱)

ویژگی بزرگی که شخصیت ابوریحان را کم نظیر و ممتاز میسازد دقت نظر شگفت وی در بررسیهای علمی است :

بیرونی در تحقیقات نجومی و طبیعی و جغرافیایی خود ، بجای پذیرفتن عقاید پیشینیان ، مبنای کار را بر مشاهده گذارده و از این طریق به نتایج شگفت آوری دست یافته است . مثلاً در کتاب « تحقیق ماللهند ... » می بینیم که وی با استدلال علمی مبتنی بر مشاهده ، رسوبی بودن سنگهای وادی هند را اثبات کرده است (۲) و یا دریافته است که در پهنه زمین دگرگونیهای بزرگی از قبیل تبدیل دریا بخشکی و یا بالعکس رخ داده است که شاید برخی از آنها پیش از پیدایش انسان روی داده باشد (۳)

۱- ر.ک . شرح حال نافه شهر ایران ، علامه دهخدا ص ۱۲ ؛ شادروان دهخدا نص نوشته ابوریحان را نیز از کتاب استیعاب بدینگونه نقل کرده است : «... و قد رأیت لابی السعید السجری اسطرلاباً من نوع واحد بسیط غیر مرکب من شمالی و جنوبی سماه الزورقی قاستحسنه جداً لاخترعه اياه علی أصل قائم بذاته مستخرج مما یعتقد بعض الناس من أن الحركة المرئية من الارض دون الفلك و لعمری هو شبهة عسرة التحلیل صعبة المحق لیس للمعولین علی الخطوط المساحية من نقضها شیء... »

۲- «... و ارض الهند من تلك البراری یحیط بها من جنوبها بحرهم المذكور و من سائر الجهات تلك الجبال الشوامخ ، و اليها مصاب میاهها بل لو تفكرت عند المشاهدة فیها و فی احجارها المد ملكة الموجودة الی حیث یبلغ الحفر عظيمة بالقرب من الجبال و شدة جریان میاه الانهار و اصفر عند التباعد و فتور الجری و رمالا عند الرکود و الاقتراب من المناض و البحر لم تکد تصور ارضهم الابحراً فی القديم قد انکس بحمولات السيول... » ر.ک . تحقیق ماللهند ، چاپ حیدرآباد ص ۱۵۷ ؛ و نیز ر.ک . نظر متفکران اسلامی ، دکتر نصر ص ۱۷۰

۳- در کتاب تحدید نهایات الاماکن چنین میگوید : « و علی مثله ینقل البحر الی البر و البر الی البحر فی أزمنة ان كانت قبل کون الناس فی العالم فغیر معلومة و ان كانت بعده فغیر محفوظة لان الاخبار تنقطع اذا طال علیها الامد و خاصة فی الاشياء الکائنة جرواً بعد جرو ، ر.ک . نظر متفکران اسلامی در باره طبیعت ، دکتر نصر ، ص ۱۹۹

بیرونی همچنین ماهیت «فسیل» یاسنگواره را که تا دوره رنسانس در اروپا ناشناخته بود باقیمانده حیوانات دریائی شناخته است (۱)

با همین دقت نظر علمی است که ابوریحان، در درستی بعضی از اصول طبیعیات ارسطو تردید میکند، پرسش دوم او از ابن سینا نمونه آشکاری از این دقت نظر بیرونی در مشاهدات علمی است. ابوریحان می پرسد:

«اگر مقرر است در نزد ماکه وجود خلأ در خارج و داخل عالم محال است پس چرا شیشه مخصوصه را که بشدت مکیده شود سرازیر روی آب گذاریم آب را متصاعداً بطرف بالا میکشد؟» (۲)

ابوریحان در بررسی های علمی خود تنها بمشاهده بسنده نمی کند و بتجربه و اندازه گیری نیز می پردازد و بعبارت دیگر دانش ریاضی خود را در بررسی طبیعت و آزمایشهای فیزیکی بکار میگیرد؛ وی مثلاً برای اندازه گیری مدار زمین و فاصله میان شهرها از دانش ریاضی خویش بهره می جوید و بدینگونه در حقیقت مؤسس علم مساحت (Geodesie) میگردد. (۳) برای اندازه گیری مدار زمین، ابوریحان طریقه یی خاص اختراع کرده است که به رفتن بقله کوهی مشرف بر دریا و یا مشرف بر دشتی مسطح و رصد کردن غروب آفتاب و محاسبه زاویه انحطاط و اجرا يك سلسله محاسبات ریاضی

۱- استاد دکتر نصر، آنچه را که بیرونی در این باره در کتاب تحدید نهایات الاماکن نوشته است، از روی نسخه خطی سلطان فاتح اسلامبول شماره ۳۳۸۶ نقل کرده اند. رك . نظر متفکران اسلامی درباره طبیعت ص ۲۰۰

۲- رك . شرح حال نابغه شهیر ایران، علامه دهخدا، ص ۵۷

۳- رك . نظر متفکران اسلامی در باره طبیعت، دکتر نصر، ص ۱۷۴

خلاصه میگردد (۱)

بیرونی طریقه مذکور را برای اندازه گیری مدار زمین ، در گرگان
بمرحله آزمایش در می آورد اما از آنجا که وسائل کافی در اختیار ندارد کارش
بناکامی می انجامد . با اینهمه هرگز دستخوش ناامیدی نمی گردد و از پیگیری
اندیشه خویش باز نمی ایستد و سرانجام ، ده سال بعد ، در هند فرصتی می یابد
و طریقه مخترع خویش را بار دیگر به آزمایش میگذارد و این بار ، چنانکه
خود در کتاب « تحدید نهایات الأماكن » میگوید بر نتیجه دلخواه دست
می یابد (۲)

دقت کار بیرونی در این اندازه گیری تا بدانجاست که اگر زمین بشکل
بیضی نمی بود و بصورت کره یی کامل می بود ، اندازه یی که وی برای مدار
زمین بدست آورده است با اندازه گیری های جدید کاملاً برابر بود (۳)

۱- نلینو خاورشناس ایتالیائی این طریقه ابوریحان را از کتاب « فی الاسطرلاب »
وی (نسخه خطی کتابخانه برلین شماره ۵۷۹۴) بدینگونه نقل میکند : «... و هو أن تصعد
جبلًا مشرفاً على بحر أو برية ملساء و ترصد غروب الشمس فتجد فيه ما ذكرناه من الانحطاط
ثم تعرف مقدار عمود ذلك الجبل و تضربه في الجيب المستوي لتمام الانحطاط الموجود
وتقسم المجتمع على الجيب المنكوس لذلك الانحطاط نفسه ثم تضرب ضعف ما خرج من القسمة
في اثنين و عشرين أبداً و تقسم المبلغ على سبعة فيخرج مقدار أحاطة الأرض بالمقدار
الذي به قدرت عمود الجبل و لم يقع لنا بهذا الانحطاط و كميته في المواضع العالية
تجربة و جراًنا على ذكر هذا الطريق ما حكاه أبو العباس النيریزی عن ارسطو لئلا أطوال
أعمدة الجبال خمسة أميال و نصف بالمقدار الذي به نصف قطر الأرض ثلاثة آلاف و مائتا ميل
بالتقريب فإن الحساب يقضي لهذه المقدمة أن يوجد الانحطاط في الجبل الذي عموده هذا
القدر ثلث درجات بالتقريب و الى التجربة يلنجا في مثل هذه الاشياء و على الامتحان فيها
يعول و ما التوفيق الا من عند الله العزيز الحكيم . » رك . علم الفلك تاريخه عند العرب في
القرون الوسطى ، ص ۲۹۰ - ۲۹۱

۲- رك . نظر متفكران اسلامي درباره طبيعت ، دكتر نصر ، ص ۱۷۶

۳- رك . همان كتاب ص ۱۷۷

از نمونه‌های استفاده بیرونی از اندازه‌گیری ، روشی است که وی برای بدست آوردن وزن مخصوص اجسام بکار برده است :

ابوریحان جسمی را در هوا و سپس در آب وزن کرده و تفاوت میان این دو وزن را برابر با وزن آب هم‌حجم آن چیز یافته است و با استفاده از این روش وزن مخصوص نه فلز را نسبت به طلا و نه گوهر را نسبت به یاقوت ، در کتاب الجواهر فی معرفة الجواهر ، تعیین کرده است بگونه‌یی که این اندازه‌ها تنها در اعشار سوم با ارزش‌هایی که اینک مورد قبول است تفاوت دارد . (۱)

بیرونی خاصیت فیزیکی ظروف مرتبطه را بخوبی دریافته (۲) و در الآثار الباقية درباره آنچه که در روزگار ما چاه آرتزین خوانده میشود اینگونه

۱- رك . نظر متفكران اسلامي درباره طبيعت ، دكتور نصر ص ۱۷۸ . و نیز رك .

J.-J. Clement-Mullet , « Pesenteur Spécifique de diverses Sudstances minerales , Procédé Pour l'obtenir d'apres Abou L - Raihân Al- Birouny » Journal Asiatique (5) vol.11 , 1858, P.384

و نیز رك .

Aldo Mieli , La Science arabe et son role dans l'evolution Scientifique mondiale , P.99

۲- ابوریحان در الآثار الباقية ، هنگام شرح ابزاری بنام «سارقه الماء» از خاصیت ظروف مرتبطه اینگونه سخن گفته است : «.. فانك اذا ملاتها ماءً و وضعت كلا طرفيها في آنيتين سطح مافيها من الماء سطح واحد فان الذي فيها من الماء يقف ولو دهرأ لا ينصب الى احدى الانيتين لانها ليست بأولى من الاخرى ولا يمكن أن يتكافأ الانصباب الى الانيتين كليهما لان الآلة تخلو حينئذ والخلا اما غير موجود ، كما عليه بعض الفلاسفة ، واما موجود ممسك للاجسام ، كما عليه بعضهم فاذا كان ممتنع الوجود لم يوجد و اذا كان ممسكا للاجسام أمسك الماء و لم يتركه يسيل الا بعد أن يبادل جسم آخر ثم اذا صير أحد طرفيها في موضع أسفل قليلا سال اليه ما في الآية...» رك . الآثار الباقية ص ۲۶۲-۲۶۳

سخن گفته است :

«آب چاه‌ها گاه از اطراف چاه تراوش میکند و در آن صورت بسوی بالا نمیرود و منابع آنها آبهای نزدیک چاه است و سطح آبی که در چاه جمع میشود موازی سطح آب منبع آن است اما گاه آب از ته چاه فوران میکند و در آن حال ممکن است تا سطح زمین نیز جستن کند و بر آن جاری گردد و این بیشتر در زمین‌های نزدیک کوه‌ها یافت میشود و میان چاه و منبع آن ، دریاچه و یا رودخانه ژرف قرار ندارد. هرگاه منبع آب برتر از سطح زمین باشد آب چاه ، اگر محصور شود ، بی‌الا فوران میکند و هرگاه منبع پایین‌تر باشد بی‌الا نمی‌جهد و گاه میشود که منبع آب ، در کوه ، و هزاران ذرع برتر از زمین باشد و در آن صورت آب چاه می‌تواند مثلاً به قلعه‌ها و بالای مناره‌ها برسد» (۱)

ابوریحان نور را جسم میدانند و بر ارسطو و پیرو وی ، ابن‌سینا ، که آن را از لوازم و ذاتیات جسم شفاف می‌پندارند خرده می‌گیرد و پیداست که نظریه وی در این باره به حقیقت علمی نزدیکتر است (۲)

بیرونی با آن ذهن علمی و نقاد خود پیداست که هرگز تسلیم باورهای

۱- ... فان من مياه الابار ما يجتمع بالرشح من الجوانب فذلك لا يصعد ويكون مأخذها من المياه القريبة اليها ، و سطوح ما يجتمع منها موازية لتلك المياه التي هي مادتها ومنها ما يفور في القعر فذلك هو المرجو الممكن أن يفور الى الارض و يجري على وجهها و اكثر ما يوجد هذا في الارضين القريبة من جبال بحيث لا يتوسطها بحيرات و لا أنها رمياه عميقة فاذا كان مأخذه من خزانة أعلى من سطح الارض صعد الماء بالفوران اذا حصر ، و ان كانت خزانته أسفل لم يتم ارتفاعه اليها ولم ينبجج و ربما كانت الخزانة أعلى بألوف أذرع في جبال فيمكن أن يصعد الى القلاع و رؤوس المنارات مثلاً ...» ر.ك . الاثار الباقية ص ۲۶۳ ، و نیز ر.ك . شرح حال نابغه شهیر ایران ، دهخدا ص ۱۵

۲- ر.ك . تاریخ علوم عقلی ، دکتر صفا ج ۱ ص ۲۸۶

عامیانه نمی‌شود و هیچ چیزی را بی آنکه خود مورد بررسی و تجربه و تحلیل علمی قرار دهد نمی‌پذیرد ؛ وی مثلاً در مورد اعتقادی عامیانه که میگوید : «... در ششم ماه (کانون الاخر) ساعتی است که در آن همه آبهای شور زمین شیرین میگردد...» (۱)، پس از تحلیل علمی سبب شوری آب، با قاطعیت نتیجه میگیرد که شیرین شدن آبهای شور در ساعتی معین بهیچ روی درست نیست و آزمایش‌های پیاپی نادرستی آن را روشن میسازد . (۲) وی همچنین در کتاب الجماهر فی معرفة الجواهر درباره عقیده‌ی عامیانه در مورد چگونگی شرائط بوجود آمدن مروارید و اصلاح مرواریدهای فاسد چنین میگوید : «... و این باب مورد نظر ، بگونه‌ی که بما رسیده است ؛ به پندار کیمیا گران میماند و جز آزمایش و تجربه هیچ شاهد و دلیلی درستی آنرا نشان نمیدهد . (۳)

ابوریحان در پزشکی و داروشناسی نیز رنج‌ها برده و نتیجه مطالعات خود را در کتاب الصيدلة فی الطب گردآورده است . وی در این کتاب نام و ماهیت داروها و آراء و نظریات پزشکان قدیم را در باره آنها شرح داده

۱- ... ان فی السادس (من شهر کانون الاخر) ساعة تعذب فیها جمیع مياه الارض المالحة...، رک . الاثارالباقية ص ۲۵۰

۲- ... و الاعراض الموجودة فی المياه انما هی علی حسب الاماکن من الارض التي تنحصر فیها ان كانت راکدة والتي تجری علیها ان كانت جاریة و هی لازمة لها غیر متغيرة الا علی مراتب الاستحالات من التدرج بالوسائط ، فلا وجه لما ذکره من کون المياه عذبة فی تلك الساعة والتجربة المتوالية فی اناة الزمان ستظهر للمجرب کذب ذلك ... ، رک . الاثارالباقية ص ۲۵۰ ، و نیز رک . نظر متفکران اسلامی .. ، دکتر نصر، ص ۱۲۲

۳- ... و هذا الباب المقصود فیما بلغناه شبه بما علیه أصحاب الکیمياء لاشاهد علیه سوى الامتحان ولا دلیل یودی الیه غیر التجربة ..، رک . الجماهر فی معرفة الجواهر چاپ حیدرآباد ص ۱۳۵

است . (۱)

بیرونی به بررسی های تاریخی و مطالعه در ادیان و معتقدات و آداب و رسوم اقوام مختلف و مقایسه آنها با یکدیگر نیز علاقه بسیار داشته است چنانکه در «تحقیق ماللهند...» عقاید هندوان را با معتقدات یهودیان و مسیحیان و مسلمانان مقایسه کرده (۲) و در «الآثار الباقية» آداب و رسوم ملل مختلف را با یکدیگر سنجیده و بدینگونه در شمار نخستین دانشمندانی در آمده است که بمقایسه معتقدات مذهبی و آداب و رسوم اقوام و ملل مختلف دست یازیده اند .

پژوهش هایی که بیرونی در باره ادیان مانوی و زردشتی و یهودی و مسیحی و برهمایی نموده و مطالبی که بویژه از کتب برهمایی نقل کرده است به نوشته های وی در تاریخ ادیان ارزشی فوق العاده بخشیده است . پرفسور زاخاؤو کتاب «تحقیق ماللهند...» بیرونی را، در مقدمه ای که بر آن نوشته است، رساله ای محققانه یا دانشنامه ای در باستانشناسی ، بمفهوم روزگار ما ، دانسته است (۳) . نام ثقیل و طولانی این کتاب : «تحقیق ماللهند من مقوله ، مقبولة فی العقل أو مردزولة» ، همانگونه که پرفسور زاخاؤو میگوید ، (۴) خود نشانه بی طرفی و حقیقت جویی و فکر دقیق نویسنده است . بیرونی در این کتاب آنچه

۱- ابن ابی أصیبعة درباره این کتاب می نویسد : ... کتاب الصيدلة فی الطب استقصی فیہ معرفة ماهیات الادویة و معرفة أسمائها و اختلاف آراء المتقدمین و ما تکلم کل واحد من الأطباء و غیرهم فیہ و قد رتبه علی حروف المعجم، رک . عیون الانباء چاپ بیروت ج ۳، القسم الاول ص ۲۹

۲- رک . تحقیق ماللهند . ص ۲۷ ببعد

۳- رک . ترجمه فارسی مقدمه زاخاؤو در کتاب «شرح حال نابغه شهیر ایران، دهخدا

ص ۶۹

۴- رک . همان کتاب

را که درباره دانشها و معتقدات و آداب و رسوم هندیان دیده و شنیده و یا خوانده است ، همه را ، خواه مقبول و خواه مردول ، با بی طرفی تمام (۱) برای ما حکایت میکند و مسائل را ، با ذوق ریاضی و فلسفی خویش ، بگونه‌یی مورد بررسی قرار میدهد که با روح انتقادی عصر ما سازگاری کامل دارد و اعجاب و اعتماد ما را برمی‌انگیزد .

از روزگاران قدیم و قرن‌ها پیش از بیرونی جهانگردان دیگری به سرزمین هند سفر کرده و هر یک گزارش‌های ارزنده‌یی درباره آن دیار نوشته‌اند . هون تسانگ (۲) روحانی چینی که چهارصد سال پیش از بیرونی بهند سفر کرده از آن جمله است . این روحانی پس از بازگشت ، کتابی از دیده‌ها و شنیده‌های خویش درباره هند و مردم آن سرزمین فراهم آورده است ، (۳)

آگاهی‌هایی که این سیاحان در نوشته‌های خویش بدست داده‌اند برای شناخت تاریخ هند اهمیت بسیار دارد اما ارزش کار بیرونی باعتقاد استادان اروپایی ، با هیچیک از نوشته‌های مذکور در خور قیاس نیست (۴) ؛ پرفسور زاخائو از بوهرلر (۵) که یکی از بزرگترین استادان و صاحب‌نظران اروپایی در زمینه هندشناسی است چنین نقل میکند :

۱- بیرونی در ماللهند ، به بیطرفی خود در بیان حقایق بدینگونه اشارت میکند :
« و ليس الكتاب كتاب حجاج وجدل حتى استعمل فيه بايراد حجج الخصوم و مناقضة الزائغ منهم عن الحق ، و انما هو كتاب حكاية فأورد كلام الهند على وجه وأضيف اليه مالمليونيين من مثله لتعريف المقاربة بينهم ... » رك . ماللهند ، چاپ حیدرآباد ص ۵

Hwentsang - ۲

۳- رك . ترجمه فارسی مقدمه زاخائو بر ماللهند در شرح حال نابغه شهیر ایران ،

دهخدا ، ص ۶۸

۴- رك . همان مصدر

Buhler - ۵

« یادداشت‌هایی که از یونانیها و زائران چینی بما رسیده در مقابل کتاب بیرونی درست همانند کتابهای کودکان یا مسودات مردم عامی و خرافی است که بعالمی پر از عجائب افتاده و از مشهودات خود دچار شگفتی و بهت شده و نتوانسته باشند از حقایق و امور واقعی جز مقداری ناچیز درك کنند» (۱)

زاخائو درباره حقی که ابوریحان بر مردم هند دارد چنین میگوید :

« ... اگر مسلمانان حق دارند باو افتخار کنند ، هندیان نیز باید وجود او را سعادت بشناسند که تصویری از مدنیت اجداد آنان با بیطرفی بدست داده است» (۲)

خلاصه گفتار آنکه، ابوریحان براستی مرد دانش بوده و سراسر زندگانی خود را وقف مطالعه و پژوهش و تألیف و ترجمه کرده است . روح علمی و علاقه وی بگسترش دانش بگونه‌یی بوده است که گوئی در برابر دانش ، برای خویش وظیفه و مسئولیتی احساس میکرده است . مسئولیتی که وی را بر آن میداشته است تا ، مثلاً ، اگر کتابی علمی با اسلوبی پیچیده و دشوار و نامفهوم تألف یافته است آنرا بزبانی ساده و روشن و مفهوم در آورد (۳) و یا اگر کتاب ارزشمند دیگری ناتمام باقی مانده و یا خطاهایی در آن راه یافته است بتهذیب و اتمام آن همت گمارد (۴) بیگمان همین احساس مسئولیت در برابر

۱- رك . شرح حال نابغه شهیر ایران ، دهخدا ص ۸۶-۹۶

۲- رك . همان کتاب ، ص ۷۰

۳- در فهرستی که ابوریحان بر مؤلفات رازی نوشته است چنین میخوانیم :
« و - و هذبت زیج الارکند و جعلته بألفاظی اذ كانت الترجمة الموجودة منه غیر مفهومة و الفاظ الهند فیها لحالها متروكة » رك . بخش عربی این کتاب ، ج ۱۵ ص ۱۵

۴- بیرونی در این باره می نویسد :

« د - و عملت کتاباً سمیته بتکمیل زیج حبش و تهذیب أعماله من الزلل .. » رك .
بخش عربی این کتاب ، ج ۱۵ ص ۱۵

حقیقت و دانش وی را بر آن داشته است تا مردانه بحماییت از دانشمندی که بخاطر اظهار عقیده‌یی درست مورد بهتان قرار گرفته است برخیزد و بنوشتن کتابی در آن باره بپردازد (۱)

از درخشانترین ویژگی‌های این دانشمند بی‌همال، خستگی‌ناپذیری وی بوده است و عدم تسلیمش در برابر آراء و عقاید گذشتگان. وی قرن‌ها پیش از «بیکن» و «دکارت» بجویندگان دانش آموخته است تا در پژوهش‌های علمی خویش، اساس کار را، بجای کورکورانه پذیرفتن عقاید پیشینیان، برمشاهده و آزمایش بگذارند.

ابوریحان خود بابکار بستن این روش و با دقت نظر و نبوغی که خداوند بوی ارزانی داشته است در زمینه‌های گوناگون علمی به‌پیروزی‌ها و نوآوری‌های شگفت‌انگیزی دست یافته و بدینگونه بصورت یکی از درخشانترین چهره‌های عالم دانش در آمده است. بیهوده نیست اگر وی را از بزرگترین دانشمندان سراسر دنیای اسلام بشمار آورده‌اند (۲)

۴- ابوریحان فیلسوف

آیا ابوریحان براستی فیلسوف بوده است؟ یافتن پاسخ درست این پرسش نیازمند اندکی تأمل و دقت است چه، از سوئی ابوریحان با فیلسوف نامدار روزگاو خویش، ابوعلی‌سینا، پرسشهایی را در میان میگذارد که متضمن اعتراضاتی سخت بر آراء ارسطو است. و از سوی دیگر، ابوالحسن علی‌بن

۱- «و عمل ابوطلحة الطیب فی ذاك (زیج الخوارزمی) شیئاً یوجب مناقضته ، فعملت ابطال البهتان بإيراد البرهان علی أعمال الخوارزمی فی زیجه ...» . بخش عربی این کتاب ص ۱۵

۲- «ك . تاریخ الشعوب الاسلامیة ، كارهل بروكلمان ج ۲ ص ۱۲۱

زید بیهقی صاحب تنمہ صوان الحکمة اعتراضات وی را بر ابن سینا و ارسطو، پای از گلیم خویش فراتر نهادن، می‌داند و اساساً دخالت او را در امور فلسفی ناروا می‌شمارد؛ (۱).

محمد بن محمود شهرزوری نیز گفته بیهقی را در کتاب خود «نزهة الارواح

و روضة الافراح فی تواریخ الحكماء»، بی‌کم و کاست، تکرار میکند (۲)

گذشته از این، ابوریحان، برخلاف ابن سینا، شاگردانی در میدان فلسفه تربیت نکرده است تا از طریق آنان از آراء و مکتب فلسفی وی آگاهی یابیم. از مؤلفات فلسفی او نیز نوشته مستقل و با اهمیتی که نشان دهنده آراء وی در فلسفه باشد برجای نمانده است. با این ترتیب باید دید که آیا سخن بیهقی بر پایه‌ی درست بوده است؟ و دانشمندی چون ابوریحان حتی صلاحیت آن را نیز نداشته است که در مسائل فلسفی دخالت کند؟

افکندن نگاهی سریع بر کتاب مشهور تحقیق ماللهند. مدلل میدارد که ابوریحان گذشته از آراء فیلسوفان مسلمان با عقاید فلاسفه یونان و هند و همچنین با آراء فلسفی مانویان نیز آشنایی کافی داشته است.

وی فی‌المثل، در باب دوم این کتاب عقاید هندیان را در باب ذات خداوند و اختلافات عامه و خاصه را در آن باره بیان داشته است (۳) و یا در باب سوم از موجودات عقلی و حسی سخن بمیان آورده و ابتدا نظریات فلاسفه قدیم یونان را ذکر کرده و سپس آراء آنان را با نظریات فلاسفه هند، در باب وحدت موجودات مقایسه کرده و پس از آن بشرح رأی صوفیه درباره

۱-... و له مناظرات مع أبي علي و لم يكن الخوض في بحار المعقولات من شأنه وكل ميسر لما خلق له... دك. تنمہ صوان الحکمة، چاپ لاهور ص ۶۲-۶۳

۲- دك. مقدمه زاخاؤ بر الاثنا الباقية ص ۱۱۱ L

۳- دك. تحقیق ماللهند، چاپ حیدرآباد ص ۲۰-۲۳

وجود حقیقی پرداخته است و آنگاه بحث درباره نفس و روح را بمیان کشیده و از تسمیه آن به الهه در یونان قدیم سخن گفته و اقوالی از جالینوس و افلاطون نقل کرده است (۱). در باب سی و سوم نیز بمسأله آفرینش گیتی و فناء عالم پرداخته و نظریات محمدبن زکریای رازی و برخی دیگر از فلاسفه مسلمان و همچنین فلاسفه هندو را درباره معنی زمان شرح داده و اشاره کرده است که ابومعشر نظریه خود را درباره طوفان از فلاسفه هندگرفته است (۲)

باینهمه آیا میتوان گفت که ابوریحان، دانشمندی که مباحثی از این دست را با تسلط مورد بررسی قرار داده است، صلاحیت سخن گفتن از مسائل فلسفی را نداشته است؟! باید دانست که ماللهند.. سرشار از اینگونه مباحث فلسفی محضی است که آگاهی ابوریحان را از آراء فلاسفه - چه فلاسفه قدیم و چه فیلسوفان معاصرش - مدلل میدارد و آنچه ذکر کردیم تنها برسبیل نمونه بود و اندکی بود از بسیار.

ابوریحان، در فهرست کتب محمدبن زکریا الرازی از مطالعات فلسفی خویش سخن گفته و یادآور شده است که بیش از چهل سال در انتظار یافتن «سفر الاسرار» رازی بسربرده است (۳)

با آنکه از آثار فلسفی ابوریحان چیزی برجسای نمانده است اما در

۱- دك . تحقيق ماللهند ص ۲۴-۳۳

۲- دك . همان كتاب ص ۲۷۰-۲۷۹

۳- در مقدمه فهرستی که بر کتب رازی نوشته است میگوید :

«... و ذلك اني طالعت كتابه (أی كتاب الرازی) فی العلم الالهی و هو یبادی فیه بالدلالة علی کتب مانی و خاصة كتابه الموسوم «سفر الاسرار» ففرتنی السمة كما یفر المبیض و المصفر فی الکیماء غبری فحرصنی الحدائة بل خفاء الحقيقة علی طلب تلك الاسرار من معارفی فی البلدان والاقطار و بقیت فی تباریح الشوق نیفاً و أربعین سنة .. » دك . مقدمة زاخائو بر الانار الباقية ص XXXIX

فهرست کتب و مولفات او میخوانیم که وی کتاب «الشامل» را که در باب موجودات محسوسه و معقوله بوده است از سانسکریت به عربی ترجمه کرده است (۱) و این نشان میدهد که بیرونی گذشته از آشنایی با فلسفه یونان از فلسفه هند نیز آگاهی بسیار داشته است. بیرونی همچنین کتابهای فلسفی «فی التوسط بین ارسطوطاليس و جالينوس فی المحرك الاول» و «رياضة الفكر و العقل» و مقالات «فی البحث عن الآثار العلوية» و «فی صفات اسباب السخونات الموجودة فی العالم...» را تألیف کرده است (۲)

با در نظر گرفتن این آثار، روشن است که سخن بیهقی و شهرزوری و کسانی که بر طریق آنان رفته و دخالت ابوریحان را در مسائل فلسفی ناروا خوانده‌اند بر اساسی درست استوار نبوده است و شك نیست که ابوریحان گذشته از منزلت بیمانندی که در دنیای علم دارد در میدان فلسفه نیز دستی داشته است تا بدانجاکه وی را در عداد فیلسوفان نیز میتوان بشمار آورد. بی‌مناسبت نیست که قول خاورشناس و دانشمند مشهور فرانسوی، پرفسور هانری کربن را در این باره بیاوریم آنجاکه میگوید:

«مکاتبات ابوریحان با ابن سینا آشکارا نشان میدهد که بیرونی گذشته از آنکه ریاضی‌دان و منجم و جغرافی‌دان و زبان‌شناس و موسس علم مساحت است، در شمار فیلسوفان نیز قرار دارد» (۳)

اینک که ابوریحان را در صف فیلسوفان روزگار خویش قرار دادیم حق اینست که از عقاید و آراء فلسفی وی نیز سخنی بمیان آوریم و بکوشیم تا مشرب فلسفی وی را، تا آنجاکه ممکن است، مشخص سازیم. اما، گذشته

۱- دك . بخش عربی این کتاب حص ۱۹

۲- دك . نظر متفكران اسلامى ... ، دكتر نصر ص ۱۴۸

۳- دك . Histoire de la philosoPhie islamique P.209

از اینکه نگارنده در میدان فلسفه سخت پیاده است و یارای وارد گشتن در اینگونه مباحث را ندارد ، بنظر میرسد که اساساً مکتب فلسفی خاصی را به ابوریحان نسبت نمی‌توان داد ، چه همانگونه که اشارت رفت تألیفات مهم و مستقلی در زمینه فلسفه از وی برجای نمانده است . با اینهمه ، آنقدر هست که از خلال آثارش درمی‌یابیم که وی برخی از نظریات فلسفی محمد زکریای رازی و نوشته‌های هرمسی وی را می‌پسندیده است هر چند که در پاره‌ای از مسائل ، بویژه در مباحث دینی ، با وی همداستان نبوده است (۱) و نیز میدانیم که وی با فلسفه مشائیان موافق نبوده و در آن روزگار شدیدترین حملات را بطبیعیات مشائی کرده است (۲)

نکته درخور توجه در باره آراء فلسفی ابوریحان اینستکه وی ؛ در فلسفه نیز ، همانند ریاضیات ، در پی یافتن حقایقی مسلم است و هرگز در برابر عقاید رائج روزگار خویش ، که توسط کندی (۳) و فارابی (۴) و امثال آنان

۱- رك . نظر متفكران اسلامى در باره طبيعت ، دكتر نصر ، ص ۲۱۳

۲- رك . همان كتاب

۳- الكندی : ابویوسف یعقوب بن اسحق بن الصباح ، متوفى بسال ۲۶۰ هجرى ، از فرزندان ملوك كنده و بزرگترین فیلسوفان روزگار خویش است . وی در بصره پرورش یافته و سپس برای آموختن دانش بیغداد رفته و در آنجا ، پس از چندی در طب و فلسفه و موسیقی و هندسه و نجوم شهرت یافته است . الكندی بیش از سصد كتاب را تألیف یا ترجمه و یا شرح کرده و بواسطه مرتبه بلندش در دانش ، در دستگاه خلفای عباسی ، منزلتی یافته است اما المتوكل ، بسعایت بدگویان یکبار بروی خشم گرفته و او را گوشمالی داده و کتابهایش را ضبط کرده و سپس از گناه وی در گذشته و آنها را بوی پس داده است از جمله مولفات مشهور او است . «رسالة فی التنجیم» و «اختیارات الايام» و «تحاویل السنین» و «الهیات ارسطو» و «رسالة فی الموسيقى» و «الادویة المركبة» که بلاتین ترجمه و چاپ شده است ، و «المد والجزر» و «ذات الشمتین» و خمس رسائل (پنج رساله) که نخستین آنها «ماهیه العقل» است و به لاتین ترجمه شده است . رك . الاعلام ، زرکلی ، چاپ مصر ص ۱۱۹۷ و نیز رك . طبقات الاطباء ج ۱ ص ۲۰۶

۴- ابونصر محمد بن محمد الفارابی (۳۶۰-۳۳۹ هـ) مشهور به معلم ثانی بزرگترین بقیه در صفحه بعد

تدوین یافته بوده است ، سر تسلیم فرود نمی آورد :

بیرونی با شجاعتی در خور ستایش در درستی برخی از آراء معلم اول ارسطو تردید میکند و در این راه از دشمنی ها و انکارهای کسانی که انتقاد و خرده گیری از بزرگان را برندی تابند، نمی هراسد و ای بسا که همین بی پروایی، بیبختی و شهرزوری و دیگران را واداشته است تا بر وی بتازند و دخالت وی را در مسائل فلسفی ، چنانکه گفتیم ، ناروا بشمارند

ایرادات بیرونی به برخی از آراء و نظریات ارسطو ، در پرسشهای هیجده گانه‌یی که وی با فیلسوف بزرگ روزگار خویش ، ابن سینا در میان نهاده ، بیان شده است (۱)

ابن سینا پرسشهای مذکور را بشرح پاسخ گفته و از نظریات ارسطو دفاع کرده است (۲) اما این پاسخ ها ، بجای آنکه بیرونی را قانع سازد، وی را بر آن داشته است تا بی پروا بر سخنان بوعلی خرده بگیرد و از نو بر پاسخهای او اعتراضاتی بنویسد. (۳)

فیلسوف دنیای اسلام است وی در فازاب ، در کنار رود سیحون متولد شده ، و برای آموختن دانش بیغداد رفته و سپس بمصر و شام سفر کرده و در دمشق بخدمت سیف الدوله همدانی درآمد. فارابی بیشتر زبانهای شرقی مشهور آن روزگار را بخوبی تکلم نمیکرده و نزدیک به صد کتاب تالیف کرده است که از آن جمله است : «الفصوص» و «احصاء العلوم والتعریف باغراضها» و «مبادی آراء أهل المدينة الفاضلة» و «المدخل فی الموسيقى» و «الاداب الملوكية» و «السیاسة المدنية» و «جوامع السیاسة» و «النوامیس» و «الخطابة» و «دیوان الادب» و «مابنی أن يتقدم الفلسفة» ... مشهور است که فارابی «قانون» آلت معروف موسیقی را ساخته است. ر.ک. الاعلام ، زرکلی ص ۹۶۸

۱- ر.ک. تاریخ ادبیات در ایران ، دکتر ذبیح اله صفا ، ج ۱ ص ۳۴۰-۳۴۳

۲- ر.ک. تاریخ علوم عقلی ، دکتر ذبیح اله صفا ، ج ۱ ص ۲۳۱ و ۲۸۵

۳- شادروان ، علامه دهخدا ترجمه فارسی پرسشهای هیجده گانه بیرونی و پاسخهای ابن سینا و اعتراضات ابوریحان بر پاسخهای مذکور را از نامه دانشوران نقل کرده است . ر.ک. شرح حال نابغه شهیر ایران ، ص ۲۹-۶۴

اگر ابوریحان در درستی برخی از نظریات ارسطو تردید میکرده است نباید پنداشت که وی منزلت بیمانند معلم اول را نمی‌شناخته و یا او را چنانکه باید، گرامی نمی‌داشته است؛ حقیقت اینست که بیرونی برای ارسطو احترامی درخور مقام والایش قائل بوده است اما این معنی را هرگز مانع از آن نمی‌دانسته است که اگر برخی از نظریات وی را درست نپندارد؛ عقیده خویش را در آن باره بی‌پروا بیان دارد. وی درباره کسانی که ارسطو را مصون از هرگونه لغزشی می‌پنداشته‌اند چنین گفته است:

«عیب این اشخاص اغراق در احترام به آراء ارسطو است و آنان فکر می‌کنند که امکان ندارد اشتباهی در نظریات او رخ داده باشد گرچه آنها می‌دانند که او فقط تاحدی که از استعداد و عهده او برمی‌آمد به تدوین نظریات خود پرداخت و هیچگاه ادعا نکرد که خداوند او را از خطا محفوظ داشته و از اشتباه مصون بوده است.» (۱)

باید دانست که اعتراض به آراء ارسطو و انتقاد از فلسفه مشائی تنها ویژه ابوریحان نبوده است چه، از سویی حکیمان و عارفان اشراقی، از آنروی که دامنه تنگ استدلال‌ها و قیاس‌های منطقی را برای ظهور و دریافت حقیقت کافی نمی‌دانسته‌اند (۲) بمخالفت با مشائیان برخاسته‌اند و از سوی دیگر متکلمانی چون ابوالحسن اشعری و بویژه امام فخر رازی و غزالی که یکی دو قرن پس از بیرونی میزیسته‌اند، از دو نظر کلام و تصوف، بسختی بر فلسفه استدلالی تاخته و بدینگونه زمینه را برای گسترش تصوف و حکمت

۱- استاد دکتر نصر این گفته ابوریحان را از -

S.H. Barani, «al- Biruni's Scientific Actrievements, »

Lec . Cit ,

ص ۴۱

فارسی ترجمه کرده‌اند . دك . نظر متفكران اسلامی .. ص ۲۱۴

۲- دك . همان كتاب ص ۲۱۳

اشراقی فراهم ساخته‌اند . (۱) گذشته از این دو دسته ، گروه اندکی از دانشمندان نیز ، فارغ از کلام و تصوف ، از راه برهان عقلی بر ارسطو خرده گرفته و برخی از آراء وی را نادرست شمرده‌اند (۲) . شاید تفاوت بیرونی با دیگر مخالفان فلسفه مشائی در این باشد که وی ، همانگونه که آقای دکتر نصر نوشته‌اند ، همه این راه‌ها را برای انتقاد از ارسطو پیموده و « از کتب آسمانی و براهین عقلی و مشاهده طبیعت مدد گرفته است . » (۳)

ابوریحان با تصوف اسلامی و افکار و معتقدات صوفیان نیز بخوبی آشنا بوده ، هرچند که اصل کلمه «صوفی» را بغلط یونانی پنداشته است (۴) بهترین نشانه آشنایی ابوریحان با افکار و عقاید صوفیه اقدام وی به ترجمه کتاب «پاتنجل» است چه ، این کتاب ، که موضوع آن «رها ساختن جان از بند تن» (۵) است ، همانگونه که «ریتر» (۶) خاورشناس مشهور آلمانی میگوید عقاید و افکاری را دربر دارد که غالباً با اندیشه‌ها و معتقدات صوفیه

۱- ر.ک . نظر متفکران اسلامی درباره طبیعت ، دکتر نصر ص ۲۱۴

۲- ر.ک . همان کتاب

۳- ر.ک . همان کتاب

۴- در «تحقیق ماللهند» ص ۲۴-۲۵ درباره اصل کلمه صوفی چنین آمده است :

«... و هذا رأى السوفية وهم الحكماء فان « سوف » باليونانية الحكمة و بها سمى الفيلسوف «پلاسوبا» أى محب الحكمة ولما ذهب فى الاسلام قوم الى قريب من رأيهم سموا باسمهم ولم يعرف اللقب بعضهم فنسبهم للتوكل الى « الصفة » و أنهم أصحابها فى عصر النبى صلى الله عليه وسلم ثم صحف بعد ذلك فصور من صوف التيوس ، و عدل ابو الفتح البستي عن ذلك أحسن عدول فى قوله :

قدما و ظنوه مشتقاً من الصوف

صافى فصوفى حتى لقب الصوفى

تفازع الناس فى الصوفى واختلفوا

و لست أنحل هذا الاسم غير فتنى

۵- تخلص النفس من رباط البدن

Prof . Helmüt Ritter - ۶

شباهت بسیار دارد (۱). ریتز می‌افزاید که ابوریحان در ترجمه این کتاب مصطلحات صوفیه مسلمان را برای بیان مفاهیم تصوف هندی بکار گرفته و همین امر خطاهایی چند را در ترجمه سبب شده است. (۲)

پیداست که پرداختن به ترجمه کتابی در تصوف هندی و بکار گرفتن مصطلحات صوفیه برای بیان مفاهیم آن جز بر توجه و علاقه ابوریحان به تصوف و آگاهی وی از اندیشه‌ها و معتقدات عارفان دلالت نمی‌تواند داشت. گذشته از این، از لابلای صفحات کتاب «تحقیق ماللهند...» نیز آشنائی ابوریحان را با افکار و معتقدات صوفیان آشکارا می‌توان دید چه، وی در این کتاب بارها عقاید صوفیه مسلمان را با معتقدات هندوان مقایسه میکند (۳) و در این باره خود در مقدمه کتاب می‌گوید:

۱- ر.ك . جشن نامه ابن سینا ، ج ۲ ص ۱۳۴-۱۴۸

۲- ر.ك . همان مصدر

۳- مثلاً در صفحه ۲۴ عقیده صوفیه را درباره وجود حقیقی و در صفحه ۴۴ رأی آنان را درباره تناسخ و حلول و ظهور کلی بیان میکند و در صفحه ۵۲-۵۳ همچنانکه در صفحه ۵۷، معتقدات آنان را با عقائد هندوان درباره کیفیت رهایی از دنیا و راه وصول بحق مقایسه میکند و نیز در صفحات ۶۲ و ۶۶ و ۶۷ میان آنچه که در کتاب پاتنجل آمده و معتقدات صوفیه مقایسه می‌کند و قول ابوبکر شبلی و بایزید بسطامی را بدینگونه نقل میکند: «صوفیه در اشتغال بحق بر طریق پاتنجل گام برداشته و گفته‌اند: مادمت تشیر فلست بموحد حتی یتولی الحق علی اشارتك بافنائها عنك فلا یبقی مشیر ولا اشاره؛ و می‌افزاید که در کلام آنان سخنانی هست که بر اعتقاد به اتحاد دلالت دارد همچون پاسخ یکی از آنان که درباره حق از وی پرسش شده بود: و کیف لا یتحقق من هو «أنا» بالانیة و «لا أنا» بالانیة، ان عدت فبالعودة فرقت وان أهملت فبالا همال خفتت و بالاتحاد ألفت؛ و چون سخن ابوبکر شبلی: اخلع الكل تصل الینا بالکلیة فتکون ولا تكون اخبارك عنا وفعلك فعلنا؛ و همچون پاسخ بایزید بسطامی هنگامیکه از وی پرسیدند که چگونه بمرتبتی که رسیده‌ی دست یافتی؟: انی انسلخت من نفسی کما تسلخ الحیة من جلدها ثم نظرت الی ذاتی فاذا انا هو... و کتاب تحقیق ماللهند سرشار از اینگونه اشارات و مقایسه‌ها است.

« با سخن آنان سخن دیگران را نمی آورم مگر آنکه از آن صوفیه و یا یکی از فرقه های مسیحی باشد چه ، اینان همه در امر حلول و اتحاد بیکدیگر نزدیک اند » (۱)

با اینهمه شك نیست که ابوریحان خود صوفی نبوده است هر چند که همانند بسیاری از مسلمانان ، برای آنان احترام و فضیلت بسیار قائل بوده است (۲) و شاید بتوان گفت که آشنایی با شیوه تفکر انسانی آنان که سختگیری و تعصب را خامی می شمارند و راه های رسیدن پیرو دگوار را بشماره نفوس بندگان خدای میدانند (۳) بوی، آن آزاداندیشی و سعه صدری را ارزانی داشته است که می تواند از دولت آن ، فارغ از هر گونه تعصب ، با پیروان ادیان گونه گونه و حکیمان ملل مختلف آمیزش کند و از دانش ها و معتقدات آنان بهره ها برگیرد .

۵- ابوریحان انسان :

از داستان زندگی و دانشها و آثار ییشمار ابوریحان کم و بیش سخن گفته آمد . اینک جا دارد که بکوشیم تا از خلال آگاهی هایی که از زندگانی و آثار وی داریم ، تا آنجا که ممکن است ، چهره معنوی ابوریحان را نیز ببینیم . ببینیم انسانی که در پس اینهمه دانش و این انبوه مؤلفات و آثار نهفته است کیست ؟ چگونه می اندیشد ؟ بر کدام آیین و مذهب است ؟ با دیگران چگونه رفتار میکند ؟ به چه چیز عشق میورزد و راز پیرویش در چیست ؟ آیا با ما ، با جوانان ایران ، با دانشجویان و استادان ایران و دیگر سرزمین های اسلامی

-
- ۱- ... ولا أذكر مع كلامهم كلام غيرهم الا أن يكون للمصوفية أو لأحد أصناف النصارى لتقارب الأمر بين جميعهم في الحلول والاتحاد...، رك تحقيق ماللهند ص ۵ و ۶
 - ۲- رك . نظر متفكران اسلامي درباره طبيعت ، دكتر نصر ، ص ۱۵۴-۱۵۵
 - ۳- الطرق الى الله بعدد انفس الخلاق

سخنی برای گفتن ندارد؟

- مسلمانی ابوریحان :

ابوریحان بیگمان بوجود پروردگار یگانه و رسالت پیامبر اسلام ایمان راسخ داشته است و این اعتقاد استوار وی را در همه مؤلفاتش بروشنی می‌توان دید. اما دانستن اینکه وی بر مذهب تشیع بوده است یا بر طریق اهل تسنن، نیازمند اندکی تأمل است چه، وی از سویی، در خطبه‌یی که در آغاز کتاب الآثار الباقیه آورده است، آل پیامبر را، همانند شیعیان، امامان و راهنمایان بر حق خوانده و وجود امام عادل را لازم شمرده است (۱) و یا مثلاً از روز عاشورا و شهادت حضرت سیدالشهداء (ع) همچون راویان شیعی سخن گفته است (۲)؛ و از سوی دیگر، لحن سخنش در بسیاری از موارد به شیوه گفتار اهل سنت و جماعت میماند. شاید همین امر «آلدومیلی» خاورشناس مشهور را معتقد ساخته است که وی در جوانی بر مذهب تشیع بوده و سپس بمذهب اهل سنت و جماعت گرویده است (۳)

۱- در خطبه الآثار الباقیه میگوید :

والحمد لله المتعالی عن الازداد والاشباه والصلوة علی محمد المصطفی خیر الخلق و علی آله أئمة الهدی و الحق و من لطائف تدبیر الله تعالی فی مصالح بریته و جلائل نعمه علی كافة خلیقته تقدیره النافذ أن لا یخلی فی عالمه زماناً عن امام عادل یجعله لخلقه أماناً لیفرعوا الیه فی النوائب والحوادث من السوعات و الكوارث... رک . الآثار الباقیه ، چاپ زاخائو ، ص ۳

۲- ... و كانوا یعظمون هذا الیوم (یوم عاشوراء) الی أن اتفق فی قتل الحسین بن علی ! بی‌طالب رضی الله عنهم و فعل به و بهم مالم یفعل فی جمیع الامم باشرار الخلق من القتل بالعطش و السیف و الاحراق و صلب الرؤوس و اجراء الخیول علی الاجساد فتشاء موا به ... و أمّا الشیعة فانهم ینوحون و ینبکون أسفاً لقتل سید الشهداء فیه و یظهرون ذلك بمدينة السلام و أمثالها من المدن و البلاد و یزورون فیه التربة المسعودة بکربلاء... رک . الآثار الباقیه ، ص ۳۲۹
La Science Arabe, Leiden, P.98
۳- رک .

آنچه که در این باره درست‌تر بنظر میرسد اینست که ابوریحان ، بلند اندیشه‌تر و برتر از آن بوده است که نسبت به فرقه‌یی مذهبی در برابر مذهبی دیگر ؛ چه تسنن باشد و چه تشیع ، تعصب بورزد . وی دانشمند مسلمان آزاد اندیشی بوده است که پیروان هر دو مذهب را بیک چشم می‌نگریسته و همه مسلمانان را ، بی‌آنکه تفاوتی میانشان قائل باشد ، دوست میداشته است . با این ترتیب اگر آل‌رسول (ص) را گرامی داشته و آنان را ، همانند شیعیان ، به «أئمة الهدی والحق» وصف کرده است جای شگفتی نیست همانگونه که احترام وی نسبت به علماء سنی نیز نمیتواند مایه شگفتی گردد .

شاید بهترین نشانه بی‌تعصبی ابوریحان در امر مذهب نکته‌یی باشد که وی در کتاب «الجماهر فی معرفة الجواهر» ، هنگام سخن گفتن از دو سنك «خماهن» و «كرك» ، ذکر کرده است :

بیرونی می‌نویسد که شیعیان نگین انگشتی‌های خود را از كرك (سنك سپید) اختیار میکردند و سنیان ، برخلاف آنان ، از خماهن (سنك سیاه) ! آنگاه بالحنی که هر دو فرقه را یکسان بیاد طرز می‌گیرد می‌افزاید که وی این هر دو نگین را در دو انگشتی بدست می‌کرده است تا هر دو گروه را فریب دهد ! (۱)

نباید فراموش کرد که دین‌داری و ایمان بیرونی دیگر است و دین‌داری خامان و قشریان متعصب دیگر ؛ اگر متعصبان بنام دین ، با علوم عقلی دشمنی

۱- نص سخن ابوریحان در کتاب الجماهر فی معرفة الجواهر ، چاپ حیدرآباد ۲۱۵ ، در «ذكر الخماهن والكرك» چنین است :

«هذان حجران لا يكاد يكون لهما اقيمة الا كقيمة الخرز لولا مناكدة الشيعة نواصبهم في التختيم بأبيضها و نواصبهم بأسودها للتمايز كتمايز الجيل عن جنبتی اسبيذر و بذكر العلم الاسود والعلم الابيض مكان العقيدة والمذهب - وقد كنت أجمع بين هذين الفصين في زوج خاتم كباداً للفریقین...»

ورزیده‌اند ، ابوریحان فراگرفتن دانش و پژوهش در همه زمینه‌های مختلف علمی را وظیفه هر مسلمانی میدانسته است (۱) وی با استناد به آیه شریفه «...ویتفكرون في خلق السموات والارض ربنا ما خلقت هذا باطلا سبحانه...» (۲) معتقد بوده است که خدای در قرآن به بندگان خویش فرمان داده است که در آفرینش آسمانها و زمین بیندیشند تا دریابند که پروردگار آنان گیتی را بیهوده نیافریده است (۳) و پیداست که اندیشیدن در آنچه که خدای آفریده است را جز بفراگرفتن دانش و جستجوی حقیقت تعبیر نمیتوان کرد.

از همینجاست که بیرونی با کسانی که ، با توسل بتعالیم دینی ، دانایی را ویژه پروردگار می‌دانند و آن را عذری موجه برای نادانی خود می‌پندارند و در پی فراگرفتن دانش نمی‌روند بمبارزه برخاسته است. وی در الآثار الباقیه از ستیزه جویی‌هایی که اینگونه دین‌داران باوی داشته‌اند اینگونه یاد کرده است: «... و بسیاری از کسان که نادانی خود را در طبیعیات بدانند خداوند حواله می‌کنند با من به ستیزه برخاستند...» (۴)

در حقیقت برای ابوریحان ، میان علوم دینی و غیر دینی تفاوتی موجود نیست زیرا همه دانشها پدیده‌های گوناگون طبیعت را بررسی می‌کنند و ناچار بشناخت نیرویی منتهی می‌گردند که خداوند آن را برای اداره جهان هستی

۱- رك . نظر متفكران اسلامى درباره طبيعت ، دكتر نصر ، ص ۲۲۳

۲- آیه ۱۹۱ از سوره آل عمران و صورت کامل آن چنین است :
الذين يذكرون الله قياماً و قعوداً و على جنوبهم و يتفكرون في خلق السموات والارض ربنا ما خلقت هذا باطلا سبحانه فقنا عذاب النار .

۳- رك . نظر متفكران اسلامى درباره طبيعت ، دكتر نصر ، حاشیه ص ۱۵۴

۴- «...و كثير من الناس ممن يعير علم الله ما جهلوه من علم الطبيعيات نازعوني...»
رك . الآثار الباقية ص ۲۶۲

قرار داده است . (۱) و از اینرو است که بنظر وی آموختن دانش وظیفه هر فرد مسلمان است .

ابوریحان با بررسی عمیق دیگر ادیان باین نتیجه میرسد که حقیقتی واحد در همه دین ها وجود دارد و این حقیقت در هر دینی بگونه یی متجلی شده است وی این اعتقاد را نیز بر پایه تعلیمات اسلام و اصل عمومیت وحی میان همه افراد بشر می شمارد (۲) . با این ترتیب مسلمانی ابوریحان هرگز او را بدشمنی با پیروان دیگر آئین ها بر نمی انگیزد و از اینرو است که وی بقول پروفیسور زاخائو با آنکه مسلمان است با فلاسفه هندوی کافر بعظوفت رفتار می کند و با آنان بامهربانی به بحث و گفتگو می پردازد و آراء و عقایدشان را قبول یا رد می کند .

بیطرفی وی در نوشته هایش تا بدانجاست که خواننده ممکن است بسیاری از آثار او را بخواند و اثری از اینکه نویسنده مسلمان است نبیند (۳)

– میهن دوستی ابوریحان :

ابوریحان بمیهن خویش ، ایران عشق میورزیده و آداب و رسوم نیاکانش را سخت گرامی می داشته است .

یاقوت حموی در شرح احوال وی می نویسد که با همه بلندی مرتبت آنی از آموختن دانش و تألیف و تصنیف کتب باز نمی ایستاده و در همه سال تنها در دو روز نوروز و مهرگان ، برپای داشتن این دو جشن را ، قلم از

۱- دك . نظر متفكران اسلامى درباره طبيعت ، دكتر نصر ، ص ۲۲۳

۲- دك . همان كتاب ، ص ۱۵۳ ؛ آقای دكتر نصر در حاشیه همان صفحه عبارت زیر را نیز از « تحقیق ماللهند .. » چاپ لایپزیک ص ۱۴۷ ، برای تأیید این نظر ذکر کرده اند : « ... ولزم من قوله أن أهل الأرض كلهم والهندي في لزوم التكليف شرع واحد »

۳- دك . شرح حال نابغه شهیر ایران ؛ علامه دهخدا ، ص ۶۹-۷۰

کف فرو می نهاده است . (۱)

پیداست که این رفتار - آنهم از دانشی مردی که پرداختن به دانش را بر همه کار مقدم میداشته - دلبستگی عمیق وی را به آداب و رسوم ملی ایران بروشنی نشان میدهد و بدین ترتیب جای شگفتی نیست اگر ابوریحان خود زادگاه خویش خوارزم را شاخه‌یی از باغ ایران بنامد (۲) .

دیگر از نشانه‌های انکار ناپذیر ایران دوستی ابوریحان دفاعی است که وی از ایرانیان در برابر اهانت‌های ابومحمد عبدالله بن مسلم بن قتیبة الجبلی کرده است :

این ابومحمد عبدالله بن مسلم که نواده قتیبة بن مسلم ، سردار خون آشام بنی‌امیه در خراسان است ، چنانکه میدانیم ، کتابی در تفضیل عرب بر عجم نوشته و در آن علاوه بر آنکه قوم عرب را داناترین مردمان در شناخت ستارگان و مطالع و مساقط آنها شمرده ، ایرانیان را بکفر و دشمنی با اسلام متهم ساخته و بدترین و پست‌ترین صفات را بآنان نسبت داده است .

ابوریحان که از خون آشامی‌ها و نامردی‌های قتیبة بن مسلم ، جد نویسنده در خراسان و بویژه خوارزم ، بخوبی آگاه بوده در رد مزاعم وی نوشته است که سخن ابومحمد عبدالله بن مسلم بردشمنی و کینه دیرینی که با ایرانیان داشته

۳- د . . و کان - رحمه الله - مع الفسحة فی التعمیر و جلالة الحال فی عامة الامور مکبا علی تحصیل العلوم منصباً علی تصنیف الکتب یفتح أبوابها و یحیط بشواکلهما و أقرابها ولا یکاد یفارق یدیه القلم و عینه النظر و قلبه الفكر الا فی یومی النیروز و المهرجان من السنة لاعداد ما تمس اليه الحاجة من المعاش من بلغة الطعام و علقه الریاش... » رک . معجم الادباء ج ۱۷ ص ۱۸۱ : شهرذوری نیز قول یاقوت را عیناً ذکر کرده است . رک . مقدمه زاخائو بر الاثار الباقية ص ۱۱۱ ل

۲- د . . . و أما اهل خوارزم و ان كانوا غصناً من دوحۃ الفرس و نبتة من سرحتهم فقد كانوا مقتدین بأهل السند فی اول السنة... » رک . الاثار الباقية ص ۴۷

است دلالت دارد . چه ، وی به برتری نهادن تازیان بر آنان نیز بسنده نکرده است تا بدانجا که ایرانیان را فرومایه ترین مردمان خوانده و آنان را بیش از آنچه که خداوند در سوره التوبة درباره اعراب گفته است (۱) ، به کفر و دشمنی با اسلام متهم ساخته و زشتی هایی را بایشان نسبت داده است که اگر اندکی در آن می اندیشید ، و حقوقی را که بر تازیان دارند بیاد می آورد ، بیگمان خود سخنانی را که از روی گزافه گویی و تعصب درباره دو گروه گفته است تکذیب میکرد! (۲)

۱- اشاره است به آیه ۹۷ از سوره التوبة :

«والاعراب أشد كفراً ونفاقاً وأجدر ألا يعلموا حدود ما أنزل الله على رسوله والله عليم حكيم»

۲- نص دفاع ابوریحان چنین است :

«... و ان كان ابو محمد عبدالله بن مسلم بن قتيبة الجبلي يهول و يطول في جميع كتبه وخاصة في كتابه في تفضيل العرب على العجم و زعم أن العرب أعلم الامم بالكواكب ومطالعها و مساقطها ولا أدري أجهل أم تجاهل ما عليه الزراعون و الاكرة في كل موضع و بقعة من علم ابتداء الاعمال و غيرها و معرفة الاوقات على مثل ذلك فان من كان السماء سقفة ولم يكنه غيرها و دام عليه طلوع الكواكب و غروبها على نظام واحد علق مبادئ أسبابها و معرفة الاوقات بها بل كان للعرب ما لم يكن لغيرهم و هو تخليد ما عرفوه أو حدسوه ، حقاً كان أو باطلا حمداً كان أو ذمناً ، بالاشعار والارحوة والاسجاع و كانوا يتوارثونها فتبقى عندهم أو بعدهم ولو تأملتها من كتب الانواء وخاصة كتابه الذي وسمه بعلم مناظر النجوم و مما أوردنا بعضه في آخر الكتاب لعلمت أنهم لم يختصوا من ذلك بأكثر مما اختص به فلا حوكل بقعة و لكن الرجل مفطر فيما يخوض فيه و غير خال عن الاخلاق الجبلية في الاستبداد بالرأى و كلامه في هذا الكتاب المذكور يدل على احن و ثرات بينه و بين الفرس اذ لم يرض بتفضيل العرب عليهم حتى جعلهم أذل الامم و أخسها و انذلها و وصفهم بالكفر و معاندة الاسلام بأكثر مما وصف الله به الاعراب في سورة التوبة و نسب اليهم من القبائح ما لو تفكر قليلا و تذكر أوائل من فضل عليهم لكذب نفسه في أكثر ما قاله في الفريقين فطرطاً و تعدياً ..» رك . الاثنا الباقية ص ۲۳۸-۲۳۹

حقیقت دوستی ابوریحان :

ابوریحان عاشق راستین حقیقت است و برای رسیدن بآن هردشواری و رنجی را با بردباری تحمل میکند و خود را از هر میل و رغبت یا خوی و خصالتی که مانع رسیدن وی بحقیقت باشد دور نگه میدارد .

ایمان پیروردگار و دیانت اسلام را ، چنانکه دیدیم از سختگیری و تعصب جدا میکند و پیروان همه آیین ها را درخور احترام می شمارد و بدینگونه فرصت آن را می یابد که از اندیشه ها و دانش های آنان آگاه و بهره مند گردد از منصب و جاه و مقام چشم می پوشد تا بدانجا که درخواست شمس المعالی قابوس را که میخواست است فرمانروایی قلمرو خویش را بوی واگذارد ، از سر و ارستگی و بی نیازی ، نمی پذیرد (۱)

به مال و ثروت دنیا واقعی نمی نهد و از تن پروری و راحت طلبی سخت بیزار است : اگر برای آموختن دانش و رسیدن بحقیقت لازم بداند که در بزرگی زبانی بیگانه را بیاموزد در آموختن آن تردید بخود راه نمیدهد و اگر آموختن علوم یونان به هندیان مستلزم تحمل دشواری ترجمه کتابهای اقلیدس و المجسطی باشد (۲) از بدوش کشیدن باری که در راه انتشار حقیقت و دانش بعهده گرفته است تن نمیزند و بالاخره هرگاه نوشتن کتابی ارزنده ایجاب کند ، همانگونه که یاقوت و دیگران نوشته اند ، در همه سال جز در دو روز نوروز و مهرگان قلم از کف فرو نمیگذارد (۲)

۱- رك . معجم الادباء ج ۱۷ ص ۱۸۲

۲- ابوریحان خود در این باره میگوید :

«... و اکثر كتبهم «شلوکات» و أنا منها فی بلایا فیما أمثله للهند من ترجمة

کتاب اقلیدس و المجسطی و أمیله فی صنعة الاسطرلاب علیهم حرصاً منی علی

نشر العلم... رك . تحقیق ماللهند . ص ۱۰۶

۳- رك . معجم الادباء ج ۱۷ ص ۱۸۱

با این ترتیب آیا می‌توان پنداشت که هیچ انسانی باندازه ابوریحان که از جاه و مال و راحت طلبی و لذت‌جوئی، چشم پوشیده و خود را از هر گونه تعصبی که دیدن حقیقت را بروی دشوار سازد دور نگاهداشته است - به «حقیقت» عشق ورزیده و در راه آن گذشت و ایشار کرده باشد؟

آوای ابوریحان:

ابوریحان با ما، با جوانان ایران، با دانشجویان و با استادان ایرانی و دیگر سرزمین‌های اسلامی سخنانی برای گفتن دارد!
گویی اینک آوای او، از پس قرون و اعصار، بآرامی بگوش ما فرامیرسد!

از آهنگ سخنش پیداست که ابوریحان چندان از ما خوشنود نیست!
وی با لحنی سرزنش‌آمیز میگوید:

سرزمین بلند آوازه ایران جایگاه مردان با همتی بوده است که عاشقانه بآموختن دانش می‌پرداخته‌اند؛ همه دانشهای روزگار خویش را فرامیگرفته‌اند و با نیروی همت و اندیشه به گسترش و پیشرفت دانشهای بشری خدمتها میکردند! و ایمل نوبت شما است!
شما نیز باید از پیشینیان خویش سرمشق بگیرید و بنوبه خود نام این سرزمین دانش‌پرور و کهنسال را زنده نگاهدارید!
ابوریحان سپس راز پیروزی خود را برای ما باز میگوید:

راز پیروزی من در آن بود که از همه کار روی بر تافتم و جز بآموختن دانش نپرداختم و در همه عمر آنی از مطالعه و تحقیق غفلت نکردم. شما نیز اگر براستی اهل دانش‌اید چنین کنید!
من همانگونه که یاقوت حموی برایتان نقل کرده است، درخواست شمس‌المعالی قابوس بن وشمگیر را که میخواست فرمانروایی ملک خویش را بمن سپارد نپذیرفتم (۱) زیرا حکمرانی را با مطالعه و تحقیق سازگار

ندیدم !

من همانگونه که سیوطی و یاقوت و دیگران بگوشان رسانده‌اند هنگامیکه مسعود غرنوی ، بعنوان جایزه کتاب قانون مسعودی ، یک بار فیل سکه نقره برایم فرستاد از پذیرفتن آن پوزش خواستم (۱) زیرا آنهمه ثروت را شایسته صرافان و سوداگران دیدم نه درخور اهل دانش! من هرگز همچون کودکان، از ستایش این و آن شاد و از نکوهشان دلتنگ نگشتم و نیز بزرگی پدرانم را برای خود مایه مباهات ندانستم چه، از این صفات هیچیک را در خور مرد دانش نیافتم!

مگر نشنیده‌اید بشاعری که مرا ستوده و از بزرگی اجدادم سخن گفته بود چه پاسخ گفتم ؟

بوی گفتم : اینکه در شعرت از نیاگان من نام برده‌ی خدای داناست که من خود اجدادم را چنانکه باید نمی‌شناسم!

چگونه جدم را بشناسم و حال آنکه پدرم را نیز بدرستی نمی‌شناسم!

ای شاعر ! بیهوده رنج مبر که ستایش و نکوهش در نظر من یکسان است ! (۲)

شما نیز اگر براستی دوستدار و جویای دانش‌اید ، و در پی آیند که در این راه پیروز و سربلند باشید ، عنوان‌های عاریتی را بر کار مقدس دانش برتری منهدم و همچون صرافان و سوداگران در پی جمع مال مباشید !

و بهوش باشید تا فریب ستایشهای دروغین مردمان را نخورید و

۱- در بنية الوعاة جلال‌الدین السیوطی ، چاپ قاهره ص ۲۰ چنین آمده است :
... و لما صنف القانون المسعودی أجازہ السلطان بحمل فیل فضة فردہ بعد الاستغناء عنه... و یاقوت این داستان را در معجم‌الادباء ج ۱۷ ص ۱۸۱ اینگونه نقل کرده است
... وبلغنی أنه لما صنف القانون المسعودی أجازہ السلطان بحمل فیل من نقدہ الفضی فردہ الى الخزانة بعد الاستغناء عنه..

۲- اشاره باین اثبات ابوریحان است :

ولست والله حقاً عارفاً نسبی	و ذا کراً فی قوافی شعره حسبی
وکیف أعرف جدی اذ جهلت أبی	اذ لست أعرف جدی حق معرفه
نعم و والدی حمالة الحطب	انسی ابولہب شیخ بلا أدب
سیان مثل استواء الجدواللب	والمدح و الذم عندی یا اباحسن

از نگوهش‌های آنان نیز دلتنگ نگردید که این هر دو ، بیگمان ، آفت دانش‌اند !

زینهار ، زینهار تا دل به تن آسایی و راحت طلبی نسپارید که دانش را دشمنی آشتی ناپذیرتر از تن آسایی نیست :

مگر در معجم‌الادباء نخوانده‌اید که من آنی قلم از کف فرو نمی‌نهادم و جز در روزهای نوروز و مهرگان از مطالعه و تحقیق و تألیف باز نمی‌ایستادم ؟ (۱)

مگر نشنیده‌اید که من زبان و ادب سانسکریت را در بزرگی آموختم ؟ مگر در تحقیق‌ماللهند برایتان حکایت نکرده‌ام که چگونه دانشهای یونان و بویژه دو کتاب اقلیدس و مجسطی را بزبان سانسکریت بهندیان می‌آموختم ؟ (۲)

آیا با تن آسایی و راحت طلبی بر آنهمه پیروزی دست میتوانستم یافت ؟!

وای بر شما که جامه اهل دانش در بردارید اما جز گهگاه بکار دانش نمی‌پردازید و آنگاه هم که کاری میکنید تنها بامید پاداش است ! گویی آنچه را که در کتاب « تحدید نهایات الاماکن ... » نوشتم نخوانده‌اید ! من در آن کتاب نوشته‌ام :

« الفضيلة الذاتية للشيء غير المنفعة العارضة لاجله » (۳)

منظورم اینست که ارزش دانش را با میزان سود و زیان آن نسنجید و دانش را تنها بخاطر دانش دوست بدارید .

نمیدانم فقیه ابوالحسن علی بن عیسی و لوالجی از دیداری که در آخرین لحظه‌های زندگیم با من داشت برایتان سخن گفته است یا نه ؟

در بستر بیماری مرگ بودم که و لوالجی به بیمار پرسیم آمد از او خواستم تا حساب جدات فاسده را برایم شرح دهد تا بیاموزم در شگفت شد که اینک با این بیماری چه جای علم آموختن است ؟ گفتم ، بیگمان تو اگر این مسأله را بدانم و بمیرم بهتر از آن نیست که نادانسته و جاهل در گذرم ؟ پذیرفت و مسأله را شرح داد و آموختم و از در که بیرون رفت جان

۱- رك . معجم‌الادباء ج ۱۷ ص ۱۸۱

۲- رك . تحقیق‌ماللهند . ص ۱۰۶

۳- رك . نظر متفکران اسلامی درباره طبیعت ، دکتر نصر ، حاشیه ص ۱۵۴

سپردم ! (۱)

این است راز پیروزی من ! من استاد ابوریحان از آن شدم که دانش را تنها برای دانش دوست داشتم و در راه آن از مقام و منصب و ثروت و آسایش گذشتم !

من نيك میدانم که آدمی بمقتضای طبیعت خویش مال و جاه و تن آسایی و لذت جویی را دوست میدارد اما این حقیقت را نیز میدانم که، مرد دانش و انسان متعالی ، و آنکه میخواهد بکوی حقیقت راه یابد باید پای از سرای طبیعت بیرون نهد . اگر سخن مرا قبول ندارید گفته خواجه شاعران گیتی حافظ را بپذیرید که برآستی بهتر از آن سخن نمی توان گفت:

تو کز سرای طبیعت نمیروی بیرون
کجا بکوی حقیقت گذر توانی کرد ؟

۱- یاقوت این حکایت را بدینگونه نقل میکند :

« حدث القاضي كثير بن يعقوب البغدادي النحوي في السطور عن الفقيه أبي الحسن علي ابن عيسى الولوالجي قال دخلت على أبي ریحان و هو يوجد بنفسه قد حشرج نفسه (تردد في ضيق) و ضاق به صدره فقال لي في تلك الحال : كيف قلت لي يوماً حساب الجـدات الفاسدة ؟ قلت له اشفاقاً عليه : أفي هذه الحالة ؟ قال لي يا هذا أودع الدنيا و أنا عالم بهذه المسألة ألا يكون خيراً من أن أخليها و أنا جاهل بها ؟ فأعدت ذلك عليه و حفظ و علمني ما وعد ، و خرجت من عنده و أنا في الطريق فسمعت الصراخ .. رك . معجم الادباء ج ۱۷ ص ۱۸۲ و نیز رك . بغية الوعاة ، سيوطي ، چاپ قاهره ص ۲۰

المراجع

الف - المراجع العربية :

- ١- ابن أبي أصيبعة : عيون الأنباء في طبقات الأطباء ، طبعة دار الفكر ، بيروت عام ١٩٥٧
- ٢- ابن تغرى بردى : النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة طبعة القاهرة ، عام ١٣٥٢ هـ .
- ٣- ابن خلكان : وفيات الأعيان و أنباء أبناء الزمان طبعة مصر عام ١٩٤٨
- ٤- ابن النديم : الفهرست تحقيق رضا تجدد طبعة طهران ١٩٧١
- ٥- احمد أمين : ظهر الاسلام ، طبعة القاهرة عام ١٣٧١ هـ .
- ٦- » » : ضحى الاسلام ، « » « ١٩٥٦ هـ .
- ٧- بروكلمان ، كارل : تاريخ الشعوب الاسلامية ، نقله الى العربية الدكتور نبيه امين فارس و منير البعلبكي ، بيروت ١٩٥٣
- ٨- البيرونى ، ابو الريحان : الاثار الباقية ، طبعة لايبزيج ، ١٩٢٣
- ٩- البيرونى ، ابو الريحان : الجماهر في معرفة الجواهر ، طبعة حيدرآباد عام ١٣٥٥ هـ .
- ١٠- البيرونى ، ابو الريحان : تحقيق ماللهند من مقولة مقبولة فى العقل أو مرذولة ، طبعة حيدرآباد ، عام ١٩٥٨
- ١١- البيرونى ، ابو الريحان : رسالة فى فهرست كتب محمد بن زكرياء الرازى

المراجع

- ١٢- البيرونى ، ابوالريحان : رسائل البيرونى ، طبعة حيدرآباد ،
عام ١٩٤٨
- ١٣- البيهقي ، ابوالحسن على بن زيد : تنمة صوان الحكمة ، طبعة لاهور
- ١٤- البيهقي ، ابوالفضل : تاريخ البيهقي ، ترجمه الى العربية يحيى
الخشاب وصادق نشأت ، القاهرة ، عام ١٩٥٦
- ١٥- تاج الدين السبكي : طبقات الشافعية الكبرى ، طبعة مصر ،
١٣٢٤ هـ
- ١٦- الدكتور حسن ابراهيم حسن : تاريخ الاسلام السياسى والدينى و الثقافى
والاجتماعى طبعة مصر ، ١٩٦٢ م
- ١٧- الزركلى ، خير الدين : الأعلام طبعة مصر
- ١٨- الزيات ، احمد حسن : تاريخ الأدب العربى ، الطبعة الخامسة
والعشرون ، القاهرة
- ١٩- السمعاني : الأنساب ، طبعة حيدرآباد عام ١٩٣٦ م
- ٢٠- السيوطى ، جلال الدين : بغية الوعاة ، طبعة القاهرة ، عام ١٤٢٦ هـ .
- ٢١- المسعودى : مروج الذهب ، طبعة مصر
- ٢٢- نالينو : علم الفلك ، تاريخه عند العرب فى القرون
الوسطى ، طبعة روما سنه ١٩١١
- ٢٣- ياقوت الحموى : معجم الادباء تحقيق الدكتور احمد رفاعى بك
طبعة مصر

المراجع

ب - المراجع الفلاسفة :

- ۱- بیرونی ابوریحان : التفهیم لاوائل صناعة التنجیم، مصحح استاد جلال الدین همائی ، تهران ۱۳۱۸
- ۲- بیهقی ، ابوالفضل : تاریخ بیهقی ، چاپ دانشکده ادبیات دانشگاه مشهد
- ۳- تقی زاده سیدحسن : مانی و دین او
- ۴- دهخدا ، علی اکبر : شرح حال نابغه شهیر ایران
- ۵- صفا ، دکتر ذبیح اله : تاریخ ادبیات در ایران، ج ۱ چاپ ششم، تهران ۱۳۴۷ ، ج ۲ چاپ اول تهران ۱۳۳۶
- ۶- « « « : تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی ، ج ۱ چاپ دوم تهران ۱۳۳۶
- ۷- منتجب الدین مشی یزدی : درة الأخبار و لمعة الأنوار (ترجمه تئمة صوان الحکمة) ضمیمه سال پنجم مجله مهر تهران ۱۳۱۸
- ۸- جشن نامه ابن سینا ج ۲ ، تهران ۱۳۳۴
- ۹- معین ، دکتر محمد : فرهنگ فارسی معین
- ۱۰- نصر ، دکتر سیدحسین : نظر متفکران اسلامی درباره طبیعت تهران ۱۳۴۲
- ۱۱- نظامی عروضی سمرقندی : چهار مقاله ، باهتمام دکتر محمد معین تهران ۱۳۴۱
- ۱۲- یوسفی ، دکتر غلامحسین : فرخی سیستانی ، چاپ مشهد ، ۱۳۴۱

ج - المراجع الاجنبيه

- 1- Histoire de la litterature arabe,
J . M . Abd - El - Jalil
Maisonneuve .Paris 1960
- 2- Encyclopédie de l'Islam
- 3- Histoire de la philosophie islamique
Henri Corbin,
Paris 1964
- 4- Introduction à la litterature arabe
Gaston Wiet
Paris 1966
- 5- Langue et littérature arabe
Charles Pellat,
Collection u., Arman Colin , paris 1970
- 6- La litterature arabe
André Miquel
Que sais-je? No 1355
- 7- La science arabe et son rôle dans
l'évobtion scientifique mondiale
Aldo Mieli
Leiden 1936

غلطنامه بخش فارسی

صفحه	سطر	نادرست	درست
۸۱	۲۲	نسخه بدلها	نسخه‌ها
۸۲	۶	بازیچه‌هایی نیستند	بازیچه‌هایی بیش نیستند
۸۳	۱۶	وی ی از سال	وی از سال
۸۵	۲۳	ص	ص ۴۲۲ پی‌بعد
۸۸	۴	عهد است با روی ...	.. عهد است که با روی ...
۹۵	۱۶	کتاب	کتاب
۱۰۳	۳	فروافکنند	فروافکنند
۱۰۷	۵	راست که ابوریحان	راست است که ابوریحان
۱۱۵	۱۴	ابوسمید سنجری	ابوسمید سجزی
۱۱۷	۱۶	اجرا يك سلسله	اجراء يك سلسله
۱۱۹	۹	طروف مرتبطه	ظروف مرتبطه
۱۲۴	۱۶	بتهذیب اتمام ..	بتهذیب و اتمام ..
۱۲۶	۶	ایوریحان	ابوریحان
۱۲۸	۲۳	Histoire	Histoire
۱۳۱	۲۱	Actrievements	Achievements
۱۳۹	۱۴	نامردی‌های قتیبة	نامردمی‌های ...

الفهرست

مقدمة بقلم الدكتور قاسم معتمدی رئیس جامعة اصفهان	ص الف
ابوالریحان البیرونی ، مولده و نسبته	ص ۱
بیته ابی الریحان	ص ۴
حیة ابی الریحان و آثاره	ص ۹
ابوالریحان السیاسی	ص ۲۲
ابوالریحان الادیب	ص ۳۱
ابوالریحان العالم	ص ۳۶
ابوالریحان الفیلسوف	ص ۴۷
ابوالریحان الانسان	ص ۵۵
۱- ایمانه بدینه	ص ۵۶
۲- حبه لوطنه	ص ۵۸
۳- ایشاره للحقیقه	ص ۶۰
صوت ابی الریحان	ص ۶۱
استدراک	ص ۶۶
جدول الخطأ والصواب	ص ۶۷
پیشگفتار، بقلم دکتر قاسم معتمدی رئیس دانشگاه اصفهان	ص ۷۳
قطره‌ام من وصف دریا چون کنم ؟	ص ۷۸
ابوریحان بیرونی ، زاد روز و زادگاه وی	ص ۷۹
محیط پرورش ابوریحان	ص ۸۱
زندگی ابوریحان و آثار وی	ص ۸۸
ابوریحان سیاستمدار	ص ۹۶

الفهرست

ص ۱۰۷	ابوریحان ادیب
ص ۱۱۳	ابوریحان عالم
ص ۱۲۵	ابوریحان فیلسوف
ص ۱۳۴	ابوریحان انسان
ص ۱۳۵	مسلمانی ابوریحان
ص ۱۳۸	میهن دوستی ابوریحان
ص ۱۴۱	حقیقت دوستی ابوریحان
ص ۱۴۲	آوای ابوریحان
ص ۱۴۶	المراجع
ص ۱۵۰	غلطنامه بخش فارسی
ص ۱۵۱	الفهرست

L. Université d, Ispahan.

Publication No 136

LA VOIX D' ABOU RAÏHĀN

Etude, en arabe et Persan, de Dr . Gh . A. KARIMI

Directeur de La Section d' Arabe

à L' Université d' Ispahan

Publiée à L' occasion du Millénaire

d' Abou Raïhan Al – Birouni

Octobre 1973

بها ۱۰۰ ریال

چاپ دانشگاه اصفهان

